

Bulletin KNOB

3/4

JAARGANG 75 | SEPTEMBER 1976

Inhoud

Redactionele inleiding 117

C. L. TEMMINCK GROLL

De restauratie van paleis en park Het Loo 118

J. B. VAN ASBECK en A. M. L. E. ERKELENS

De restauratie van de lusthof Het Loo 119

Brief van Minister Mr. H. W. van Doorn aan de Vaste Commissie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 148

Tweede Kamer der Staten-Generaal 13947 Nr. 1
Restauratie van Het Loo 152

Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zitting 1975-1976, 33, 17 juni 1976.
4716-4729, 4731 165

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

Het Loo. De geschiedenis van een koninklijk domein 183

KNOB 249

Archeologisch Nieuws 256

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorter-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Ir. P. van Dun, dr. H. Halbertsma, J. H. van
Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-
Schimmel, dr. J. G. N. Renaud, ir. H. J. F. de Roy
van Zuydewijn, drs. L. L. Szénássy, drs. W. H. Vroom*

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv
Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage; voor de Ned. Museumvereniging: Toneelmuseum, Herengracht 168 te Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 35,—; student-lid KNOB f 20,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 60,—; lid KNOB, tevens lid Ned. Museumvereniging f 25,— (onder toezending van één exemplaar van het Bulletin); lid Ned. Museumvereniging f 20,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzoover voorradig) f 7,50 per aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Dit dubbele nummer van het Bulletin KNOB staat in hoofdzaak in het teken van Het Loo. Ofschoon de redactie het verheugend vindt dat op deze manier in ruimere kring bekendheid kan worden gegeven aan diverse aspecten — historische, restauratie-technische en politieke — betreurt zij tegelijkertijd dat dit niet in een veel eerder stadium kon gebeuren. Het is thans in de praktijk immers haast ondoenlijk om tijdig voornemens op het gebied van conservering en restauratie van monumenten aan een openbare kritische analyse te onderwerpen. Zelfs als restauratieplannen tevoren bekend worden gemaakt — hetgeen helaas zelden voorkomt, meestal worden in dit Bulletin reeds afgeronde restauraties behandeld — blijkt het steeds moeilijker deskundige critici te vinden die bereid zijn een onafhankelijk oordeel te geven, laat staan te publiceren. Dat hier een grote mate van openheid bij de verschillende overheden vereist is, lijkt in deze tijd een onnodige constatering. De procedure bij de voorbereiding van de restauratie van Het Loo is evenwel niet erg doorzichtig. Is in het algemeen de zorg voor de geregistreerde monumenten toevertrouwd aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, monumenten in rijkseigendom staan onder de hoede van de Rijksgebouwendienst, Afdeling Monumenten. De kwestie wordt extra gecompliceerd omdat bij Het Loo naast een monumentaal belang ook museale en tuinarchitectonische belangen in het geding zijn, die potentieel met elkaar in conflict kunnen raken.

Bij de restauratie van Het Loo zijn niet alleen de Ministeries van Volkshuisvesting en CRM betrokken want er is sinds 1956 ook nog een aparte restauratiecommissie en het is niet erg duidelijk hoe in zo'n geval de beleidsvoorbereiding tot stand komt en waar de uiteindelijke beslissingsbevoegdheden liggen. Het lijkt daarom — ook nu nog — nuttig een beeld te geven van de recente gang van zaken. Wij reproduceren hiertoe met toestemming van de Minister van CRM zijn brief van 4 maart 1976 aan de Voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor CRM. Daarna volgen — vrijwel integraal — de stukken die aan de leden der Tweede Kamer werden gezonden voorafgaand aan het debat van 17 juni 1976. De letterlijke tekst van de beraadslagingen op die dag drukken wij eveneens compleet af. Zoals bekend nam de Tweede Kamer een tweetal moties aan welke de verwerping betekenen van de voorgestelde restauratieplannen. Deze plannen worden aan het begin van dit nummer uitvoerig besproken in een artikel van ir. J. B. baron van Asbeck en mej. drs. A. M. L. E. Erkelens; een korte inleiding van prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll gaat hieraan vooraf.

Voorts is een bijdrage opgenomen van de buitenplaats-deskundige jhr. dr. H. W. M. van der Wyck.

Het is te hopen dat de belangstelling voor de problematiek rond Het Loo er toe kan bijdragen dat in de toekomst verschillende opvattingen over het hoe en waarom van restauraties meer en tijdiger dan voorheen in een openbare discussie aan de orde kunnen komen. Het Bulletin KNOB stelt hiertoe graag zijn kolommen open.

DE RESTAURATIE VAN PALEIS EN PARK HET LOO

De restauratieplannen voor Paleis en Park Het Loo naderen hun voltooiing. Tijdens het uitvoerige voorbereidende onderzoek zijn er vele vondsten gedaan. Deze hebben in hoge mate de keuze beïnvloed van de manier van restaureren, die in het ontwerp wordt voorgesteld.

In het verleden zijn er in het Bulletin KNOB vele discussies aan de orde geweest betreffende de verschillende manieren van aanpak bij het restaureren. Door de nu ruim 75 jaar waarin de Bond bestaat héén, ziet men duidelijk een in toenemende mate zich afwenden van een op erg ingrijpende wijze reconstruerend restaureren, — reconstruerend in de zin van het terugbrengen van een object in de toestand waarin het in een eerdere fase van zijn historie verkeerde¹. In dit geval is de beslissing dubbel belangrijk: het gaat hier niet alleen om een gebouw van importantie, maar tevens om de daarbij behorende (al evenzeer tot het beste in het land te rekenen) parkaanleg. Park en gebouw vormen *thans* samen een eenheid en zij vormden — beiden totaal anders — vroeger samen een eenheid. Men kan dus bezwaarlijk *nu* een toestand gaan ontwikkelen, die in zichzelf geen eenheid vormt, door t.a.v. park en gebouw verschillende standpunten in te nemen.

In de — met veel zorg — ontwikkelde plannen nu is, in tegenstelling tot de boven gesignaleerde tendens, voor beide gekozen voor een vorm van restauratie waarbij het zwaartepunt in veel hogere mate is komen te liggen op de beginfase van het geheel dan op de vorm, die het complex door de eeuwen heen heeft gekregen.

Voor de lezers van het Bulletin KNOB en daarmee voor de in restauratieproblematiek geïnteresseerden in Nederland, is het van belang iets te vernemen van gronden waarop bedoelde keuze is gemaakt. In dit stadium moet het artikel van de met dit werk belaste architect, ir. J. B. Baron van Asbeck, incompleet zijn: het onder-

zoek is nog niet afgelopen en ook tijdens het werk zullen ongetwijfeld nog aanvullende vondsten worden gedaan. Het is te hopen, dat hierover in een later stadium een goed gedocumenteerde monografie zal verschijnen! Het belang van het artikel ligt dus niet op het gebied van het bieden van een afgeronde documentatie, maar het ligt in het feit dat argumenten naar voren komen voor een keuze, die voor velen — ook voor schrijver dezes — niet de meest voor de hand liggende is.

Immers, wie als bezoeker het geheel van het huidige Loo met zijn wijds landschapspark (waarin de open ruimte achter het Paleis het centrum vormt) kent, zal daarin kwaliteiten hebben onderkend die hij niet graag zal missen. Hij zal zich zeer goed een — in het artikel ook even als alternatief genoemde — restauratie in conserverende zin kunnen voorstellen, een restauratie waarin het tonen van de gebruiksgeschiedenis van het gebouw (ook daar, waar de estetica op het tweede plan is gekomen) prevaleert boven die van het tonen van de kwaliteiten van de oorspronkelijke opzet, een restauratie waarbij het park zijn huidige vorm zou behouden².

Vragen als: in hoeverre kan men bij het restaureren latere wijzigingen ongedaan maken en in hoeverre is het verantwoord een tuinaanleg terug te brengen binnen een kader dat inmiddels heel andere kwaliteiten heeft verworven dan die er oorspronkelijk waren, worden door dit restauratie-ontwerp weer actueel.

Hopelijk zal een verder naar voren brengen van argumenten „voor en tegen” een essentiële bijdrage leveren tot verdieping van het inzicht in de „zinnigheid” en de „reikwijdte” van het vak restaureren, dat juist hier waar natuur en architectuur vanuit één totaalvisie moeten worden gezien, zo duidelijk bezig is de grenzen van het „gebouw” verre te overschrijden!

C. L. TEMMINCK GROLL

¹ Het reconstrueren van een object dat er niet meer is, zoals dat na zware oorlogsschade meermalen is gedaan, blijft hier buiten beschouwing.

² Vgl. Mien Ruys, „Het Loo”, in *Onze eigen tuin*, sept. 1975, 1 en C. L. Temminck Groll, „Nogmaals Het Loo”, *Onze eigen tuin*, dec. 1975, 2.

DE RESTAURATIE VAN DE LUSTHOF HET LOO

J. B. VAN ASBECK en A. M. L. E. ERKELENS

De eerste aanleg van de lusthof

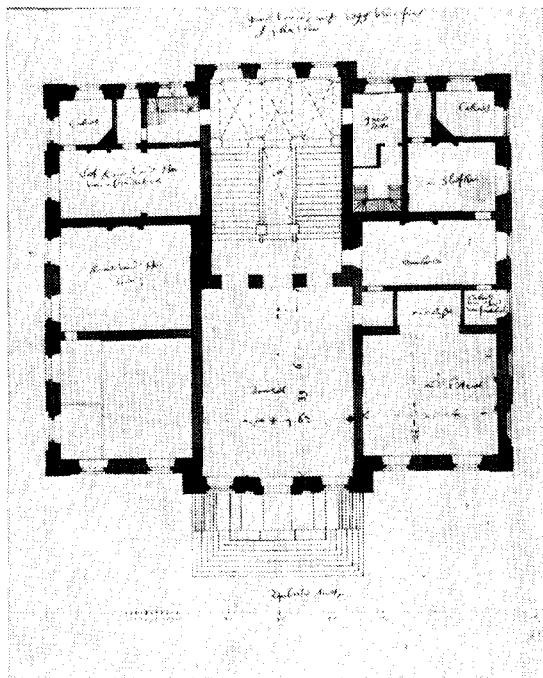
In 1684 besloot Prins Willem III (1650–1702) om het middeleeuwse kasteeltje Het Loo te kopen met de daarbij behorende terreinen om hier een nieuw jachtslot te bouwen¹. Dit kasteel lag centraal in het grote Gelderse jachtgebied en door de ligging aan de voet van een aantal heuvels was het mogelijk de waterwerken te construeren, die in die tijd onmisbaar waren voor een aanleg van enige allure.

Willem III gaf via zijn ambassadeur in Parijs opdracht aan de Académie Royale d'Architecture om een ontwerp voor het jachtslot te laten maken. Uit de processen-verbaal van deze door Colbert gestichte academie blijkt, dat een plan werd gevraagd voor een „corps de logis sur caves voûtées

composé d'un vestibule, d'un escalier et de deux appartements et leur dépendances" (Afb. 1). Aangezien op later datum gesproken wordt over „une personne de très haute qualité qui a dessein de bastir un palais ou maison de chasse où il a la vue et le terrain à choisir" en „les desseins faits pour Monsieur le Prince d'Orange" moet dit ontwerp voor Het Loo bestemd zijn geweest².

Het is niet onlogisch dat dit verzoek wordt gericht aan deze Franse „académie" omdat men daar bij wijze van spreken continu te maken had met projecten als „une résidence, un palais, un château, une maison de plaisance" of „une maison de chasse", opdrachten die onderscheiden zijn naar hun aard en die in Nederland niet of nauwelijks aan de orde waren. De academie leverde vermoedelijk wat wij thans zouden noemen een of meer schetsontwerpen. De situatie van het terrein werd door Willem III niet verstrekt, de ontvangen ontwerpen moeten m.i. min of meer academische plannen zijn geweest.

Het Hollandse karakter van het sobere, bakstenen gebouw en van de tuin met vierkante parterres doet vermoeden, dat de architect Jacob Roman (1640–1716)³ onder wiens leiding Het Loo werd gebouwd een groot aandeel in de tot standkoming heeft gehad. De gehele aanleg werd gecomponeerd op een sterk geaccentueerde as (Afb. 2). Deze begon bij de inrit met gekoppelde zuilen ter weerszijden op ongeveer zeshonderd meter van het huis. De as zette zich voort via het paleis en de tuin in een beukenallee van ongeveer één kilometer lengte. Aan het eind van deze allée werd een houten toren geplaatst. Ter plaatse van

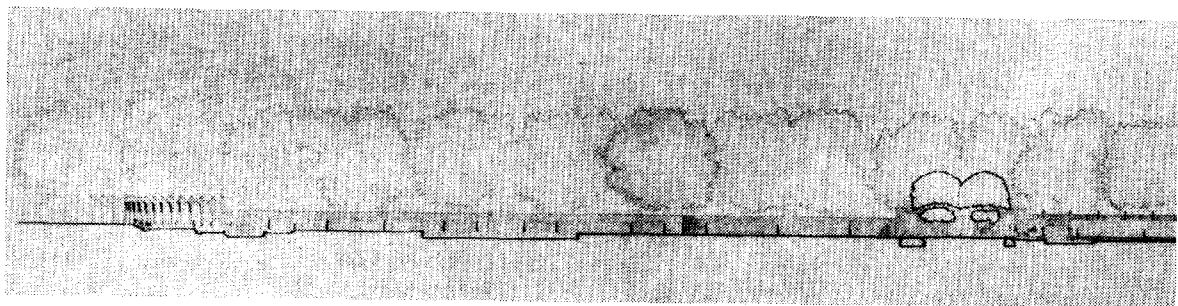
Afb. 1. Plattegrond van het Corps de logis. Aantekeningen op deze schets zijn vermoedelijk van Jacob Roman te oordelen naar het handschrift. (Universiteitsbibliotheek te Leiden).

¹ Willem III koopt op 27 november 1684 het kasteel Het Loo (nu het Oude Loo genaamd) van J. C. van Ulft, heer van Laeckhuysen. A.R.A. Nassause Domeinraad, inv. Hingman 6320.

² H. Lemonnier, *Procès Verbaux de l'Académie d'Architecture*, Parijs 1912, vol. II, p. 66, 67, 69, 86.

³ Jacob Roman, afkomstig uit Den Haag, is o.a. stadsarchitect van Leiden geweest. In 1689 komt hij in dienst van de stadhouder-koning. Ook vóór die tijd heeft hij echter voor Willem III gewerkt. Zie: J. Terwen-de Loos, „Jacobus Roman, architect 1640-1716", *Bouw*, 1960, no. 15.

DE RESTAURATIE VAN DE LUSTHOF HET LOO

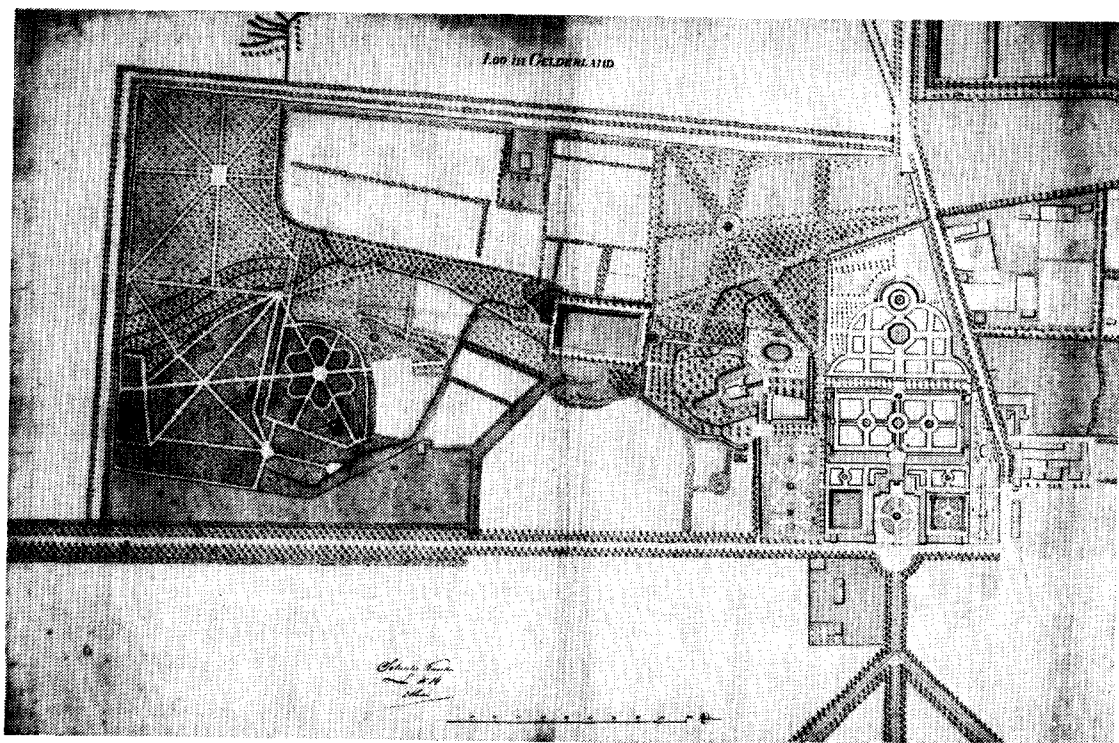

Afb. 2. Restauratieplan. Volledige langsdoorsnede van het gebouw.

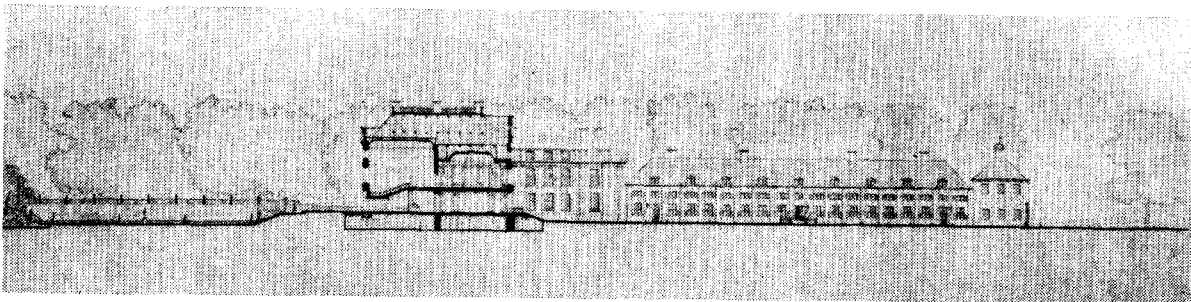
de Lusthof werd deze as benadrukt door een aantal fonteinen: de dolfijnsprong op de „bassecour”, de Venus- en de Herculesfontein in de tuin. Men zorgde er voor dat het gezicht langs deze as nergens werd belemmerd: de terrasdeur werd van glas voorzien en de bomen van de dwarslaan werden op deze plaats geroid.

In de baroktijd werden huis en tuin als in geen andere stijlperiode als één geheel beschouwd. Bij Het Loo springt de eenheid van huis en tuin duidelijk in het oog bij het beschouwen van de plattegrond. Het gehele complex

besloeg een bijna vierkant gebied. De zijden werden gevormd door de oprijlaan naar het Oude Loo (ook wel dwarslaan genaamd), de Koningslaan die vóór het nieuwe slot langs liep en twee muren lopend vanaf het einde van de vleugels naar de dwarslaan. Exact de helft van het terrein tussen deze beide lanen werd in beslag genomen door de gebouwen, bassecour en zijtuinen. De andere helft werd in zijn geheel in beslag genomen door de belangrijkste ruimte in de gehele aanleg n.l. de representatieve tuin. Via de vestibule en een korte gang en via een prach-

Afb. 3. Kaart van de tuin en het park. Mogelijk van de hand van Van Berken, c. 1760. Ingekleurde tekening. Alg. Rijksarchief, Den Haag. (Foto Alg. Rijksarchief).

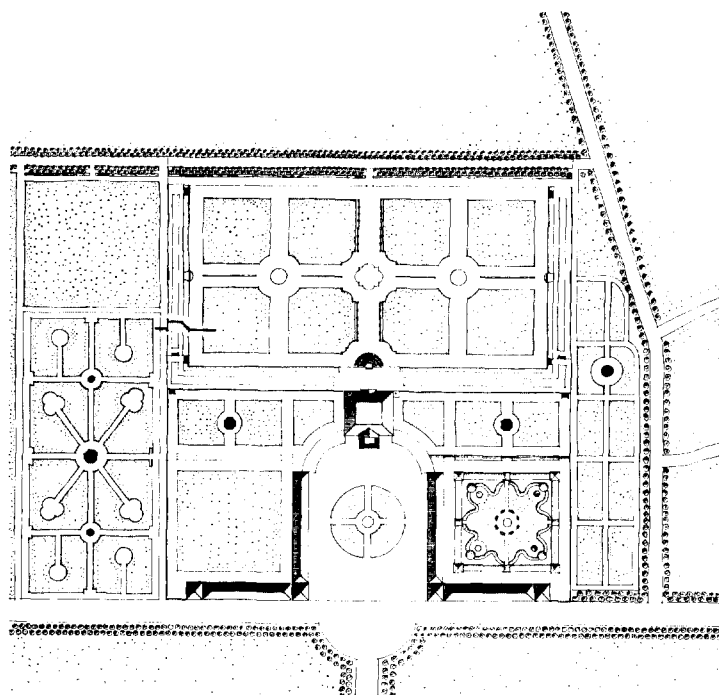

tige glazen terrasdeur met verguld lofwerk kwam men in de „salle de dehors” die in deze architectuur-periode wordt gezien als de meest representatieve ontvangstruimte. Deze „buitenzaal” was opgeluisterd met beelden en waterwerken en gestoffeerd met acht decoratieve parterres. Het geheel werd aan drie zijden omsloten door hoge wandelterrassen en aan de vierde zijde door de eiken dwarslaan.

Op het overige terrein werd een geometrisch park aangelegd, waarin men allerlei in die tijd geliefde en nuttige bestanddelen kon vinden, zoals een sterrebos, een doolhof, een grote vijver, bedriegertjes, moestuinen, zitnissen, een orangerietuin, een volière, etc. (Afb. 3).

Dit alles lag temidden van de toen nog slechts met heide en lage bebossing begroeide Veluwe.

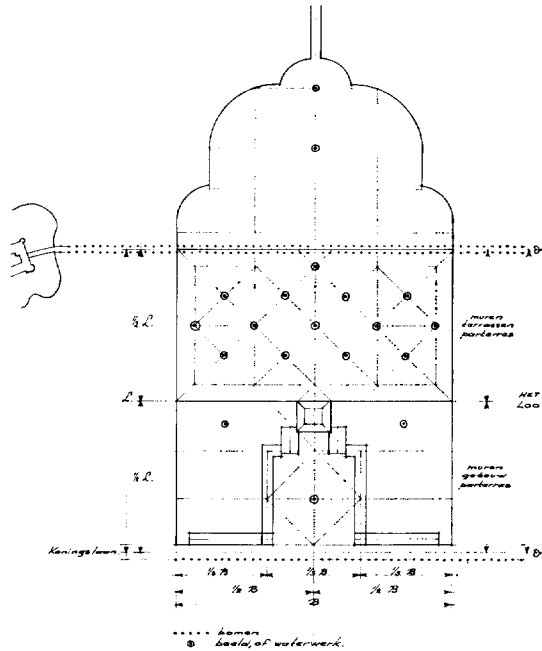
Het huis bestond uit een vrijwel vierkant corps de logis, dat oorspronkelijk door kwart-ronde colonnades was verbonden met twee L-vormige vleugels (Afb. 4). Roman past voor zijn bouwwerken vrijwel altijd en ook hier voor de colonnades zijn geliefde Ionische orde toe. De „Bouwkonstige Wercken” van Vincent Scamozzi dat in 1661 door Dancker Danckertse te Amsterdam was uitgegeven zijn zoals bekend van invloed op onze klassicistische architectuur uit de tweede helft van de 17de eeuw. De westelijke vleugel bevatte de stallen, de oostelijke de keuken- en personeelsvertrekken en een orangerie.

Afb. 4. Plattegrond van het eerste stadium. Deze reconstructietekening geeft de situatie in de periode van 1686 tot 1692 weer, toen zich tussen het hoofdgebouw en de vleugels colonnades bevonden.

Uitbreiding van huis en tuin (1692)

Nadat Willem III en Mary Stuart in 1689 tot koning en koningin van Engeland waren gekroond, werd Het Loo te klein voor de ontvangst van de koning-stadhouder en zijn gevolg (Afb. 5). In

Afb. 5. Geometrische plattegrond van de oorspronkelijke aanleg van huis en tuin.

1692 en volgende jaren werden het huis en de tuin uitgebreid en verfraaid. De colonnades werden vervangen door paviljoens en aan de tuin werd achter de dwarslaan een nieuw tuingedeelte toegevoegd, waarin de colonnades als afsluiting fungeerden. In de paviljoens werden o.m. ondergebracht de nieuwe appartementen voor de koning en de koningin, een galerij, een nieuwe eetzaal, een kapel en vertrekken voor de leden van het hof.

Het gebouw, dat toen ontstond en dat ons bekend is van de vele prenten en beschrijvingen, vormt de kern van het huidige paleis.

De enige versiering van de bakstenen gevels bestond uit de geschilderde zandstenen omlijsting van de ingangspartij en het beeldhouwwerk

⁴ De Zweedse architect N. Tessin die Het Loo in 1687 bezoekt, geeft een uitgebreide beschrijving van deze ramen die hij hier voor het eerst ziet. Schuifvensters zijn ook toegepast in het hoofdgebouw van het Slot te Zeist, dat in dezelfde tijd gebouwd is als Het Loo. G. Upmark, „Ein Besuch in Holland 1687,

in de tympanen van het corps de logis en de beide buitenpaviljoens. Deze frontons waren de enige plaatsen waar de functie van het huis als jachtslot wordt gesymboliseerd door jachttafereelen en -attributen en een beeld van Diana, de godin van de jacht, dat weinig gelijkenis vertoont met koningin Mary zoals wel eens wordt gesteld. De vensters in het corps de logis en de paviljoens waren voorzien van schuiframen, een voor die tijd nieuwe constructie⁴. De oorspronkelijke kozijnen zijn hier en daar nog aanwezig. De Zweedse architect Nicodemus Tessin, die Het Loo bezoekt in 1687 op zijn terugreis van Parijs naar Stockholm geeft een beschrijving van deze vensters. Evenmin als bij de bouw in 1686 staat niet geheel vast in hoeverre Jacob Roman de ontwerper van de uitbreiding en verfraaiingen is geweest. De inrichting van huis en tuin moeten voor een groot deel het werk zijn geweest van Daniël Marot (1661–1752)⁵, de franse refugié, die een grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse architectuur, interieur- en tuinkunst in de eerste helft van de 18de eeuw.

Bij de aanleg van de tuin zullen ook de adviezen zijn opgevolgd van Hans Willem Bentinck (1651–1709), vriend, raadsman en ambassadeur van Willem III doch tevens een groot kenner van de Franse tuinkunst. Willem III is na deze uitbreiding nog vele malen op Het Loo geweest. Mary daarentegen heeft door haar vroege dood dit geliefde oord in zijn nieuwe staat niet meer kunnen zien.

Het interieur

Voor wat het interieur betreft zijn er verschillen in de afwerking tussen het corps de logis en de enkele jaren later gebouwde paviljoens te constateren. In het hoofdgebouw bevonden zich bijvoorbeeld in alle belangrijke vertrekken op hout geschilderde plafonds.

Op de hoofdverdieping zijn drie ervan altijd zichtbaar gebleven. Het grootste is een plafond met koof in de grote zaal, volgens overlevering geschilderd door de Rotterdamse schilder Adriaan van der Werff. De twee andere bevinden zich in de vroegere slaapkamers van Willem en Mary. Op de begane grond zijn onlangs door onderzoek

aus den Reiseschilderungen des Schwedischen Architekten Nicodemus Tessin d. J.", *Oud Holland* 1900, 117-128, 145.

⁵ Voor Daniel Marot zie: M. D. Ozinga, *De schepers van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938.

twee geschilderde plafonds blootgelegd (Afb. 6). Zij zijn zuiver ornamentaal en dus eenvoudiger van opvatting dan die op de hoofdverdieping. Al deze plafonds vertonen duidelijk overeenkomsten met de ontwerpen van Daniël Marot.

Afb. 6. Gedeelte van een op hout geschilderd plafond dat bij de jongste onderzoekingen is blootgelegd. (Foto Arnold Meine Jansen).

Het trappenhuis is voorzien geweest van grote muurschilderingen van dezelfde kunstenaar. Bij een onderzoek in het begin van deze eeuw zijn slechts fragmenten daarvan teruggevonden, die duidelijk overeenkomen met een voorstelling uit het werk van Marot, waarop het trappenhuis van Het Loo wordt weergegeven ⁶.

In de grote zaal bevinden zich geschilderde doeken van J. Glauber (1646–1726) en G. de Lairese (1640–1711), die de verering van Flora uitbeelden. Alle doeken zijn geplaatst in een marmer geschilderde betimmering.

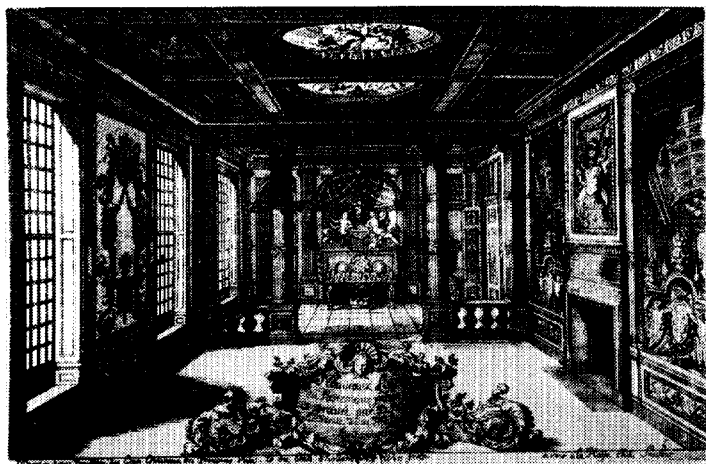
In de paviljoens bevinden zich een aantal elementen die doen denken aan de Engelse architectuur uit die tijd, zoals de fraai gebeeldhouwde trapleuningen en de rijke stuc-plafonds met bloem- en fruitornamenten.

De eetzaal (Afb. 7) en de bibliotheek, beide in het oostelijk binnenpaviljoen, zijn door Marot op prenten weergegeven. De eetzaal werd door balustrades in tweeën gedeeld. In het ene deel stond de eettafel, in het andere deel werden de spijzen en dranken opgesteld en konden de mensen gaan staan, die bij een „open tafel” het diner van de koning mochten bijwonen.

Op een plattegrond van 1695 staat aangegeven, hoe de dientafels en wijnkoelers waren geplaatst. De wanden van de bibliotheek werden in beslag genomen door boekenkasten, het nog aanwezige oorspronkelijke plafond bestaat uit met spiegels versierd stucwerk. Beide vertrekken zijn evenals de grote zaal nog grotendeels intact.

In de galerij, overwelfd door een stucplafond, hingen een groot aantal schilderijen. Een van de voornaamste was het dubbelportret van de ouders van Willem III, Willem II (1626–1650) en zijn bruid Mary Stuart (1631–1660), door Anthonie van Dijck (1599–1641) dat boven de schoorsteen was geplaatst.

In het westelijke binnenpaviljoen lagen het nieuwe appartement van de koning en de ver-

Afb. 7. De eetzaal, ontwerp Daniël Marot. Prent Daniël Marot, 1712.

⁶ De fragmenten zelf zijn in het begin van deze eeuw verloren gegaan.

trekken voor de prins de Vaudemont en de earl of Albemarle⁷. Ook deze vertrekken hadden rijke stucplafonds.

In het hele huis werden de deurposten, raamlijsten en kroonlijsten voorzien van snijwerk. In het corps de logis bestaat dit meestal uit door linten omwikkelde eikebladeren, in de paviljoens zijn verschillende Marot-ornamenten te vinden. Ofschoon de schoorsteenbetimmeringen door de

eeuwen heen vaak werden gewijzigd, zijn in sommige vertrekken pilasters en kapitelen hiervan bewaard gebleven.

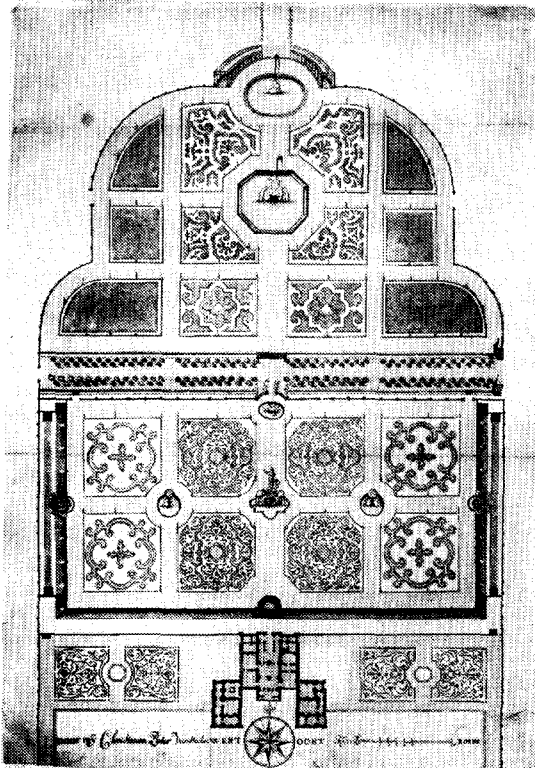
Door de nog aanwezige onderdelen en de vrij uitvoerige 18de eeuwse inventarissen is het mogelijk zich een goed beeld te vormen van de interieurs in de tijd van de stadhouders.

De tuin

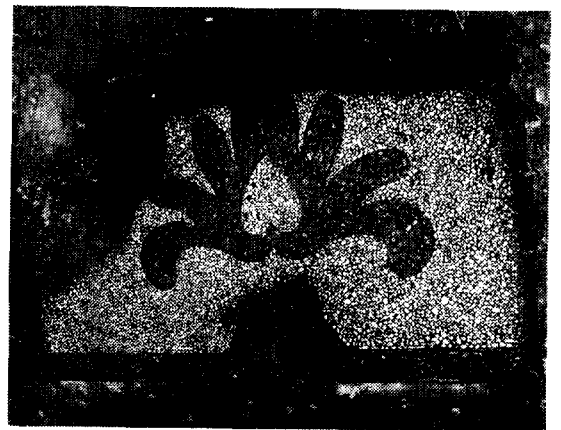
Van de tuin is ons door prenten, beschrijvingen en vondsten meer bekend dan van het interieur.

De nauwkeurige beschrijving van Walter Harris, lijfarts van Willem III⁸, de plattegrond van C. P. van Staden⁹ (Afb. 8) en de vele gravures geven ons een volledig beeld van de aanleg, zoals die er in de glorie tijd moet hebben uitgezien.

De tuin achter het huis werd door de dwarslaan in tweeën gedeeld; het oudste aan het huis grenzende gedeelte werd de benedentuin, het nieuwe de boventuin genoemd. De benedentuin bevatte acht bijna vierkante parterres: vier met broderies en vier grasparterres. De figuren werden gevormd door geschoren buxus, omgeven en

Afb. 8. Plattegrond van de formele tuin. Tekening C. P. van Staden, c. 1730. Coll. Alg. Rijksarchief, Den Haag. (Foto Alg. Rijksarchief).

Afb. 9. De oorspronkelijke bassinbodem van de cascade aan de oostzijde van de tuin belegd met witte en zwarte kiezels. (Foto Arnold Meine Jansen).

⁷ Zoals gebruikelijk was, hadden de voornaamste leden van het gevolg eigen vertrekken in het huis. In Het Loo waren o.a. appartementen van: H. W. Bentinck, earl of Portland; H. Sidney, earl of Romney; Hendrik, heer van Ouwerkerk; C. H. de Lorraine, prins de Vaudemont; A. J. van Keppel, earl of Albemarle.

⁸ Walter Harris heeft in 1699 een nauwkeurige beschrijving van de tuin gegeven. W. Harris, *A description of the King's Royal Palace and Gardens at Loo, together with a short account of Holland*, London, 1699. In 1972 is een vertaling hiervan door mevrouw

L. R. M. van Everdingen-Meyer in het Nederlands verschenen.

⁹ Over de datering van deze tekening van C. P. van Staden (A.R.A. Nassause Domeinraad, inv. Hingman 1868) lopen de meningen uiteen. M. D. Ozinga dateert hem rond 1730, aangezien C. P. van Staden slechts in de periode 1728-1735 in de archieven van de Nassause Domeinraad genoemd wordt (*op. cit.* p. 53). Jhr. H. W. M. van der Wijck dateert de tekening om onduidelijke redenen rond 1690 (*Bulletin KNOB*, 73, no. 1, maart 1974).

ingevuld met steenslag en bloemen. De geometrische aanleg werd gemarkeerd door fonteinen met marmeren en bladgoud vergulde loden beelden. De bassins waren uitgevoerd met marmeren tegels of met een mozaïek van witte en zwarte kiezels (Afb. 9).

Als middelpunt van de benedentuin stond een witmarmeren beeld van Venus met een kleine amor aan de hand. Het is vervaardigd door Gruppello, een leerling van Quellinus. De Venusfiguur stond in een groot bassin op een verheven voetstuk, omgeven door vergulde rietstengels en werd als het ware gedragen door vier tritonen die op een hoorn bliezen waaruit zij water spoten in het grote bassin. Links en rechts van dit beeld rezen twee vergulde loden zwanen omhoog, hun vleugels reeds gestrekt als in de vlucht. Ook deze zwanen spoten stralen water omhoog.

In het midden van het rechter en het linker dwarspad van de tuin stond in een rond bassin een koperen hemelbol aan de oostzijde en een koperen aardbol aan de westzijde. De globes waarop de tekenen van de dierenriem en van de vier werelddelen in kleuren waren aangebracht, werden ieder door vier marmeren putti gedragen. Uit de sterren van de hemelbol en de aardbol spoten ontelbare waterstralen. Aan het einde van de oostzijde van het middendwarspad was in de helling van het talud een prachtige cascade aangelegd waarin een beeld van Narcissus, zich spiegeland in het water. Aan het einde van de westzijde van het middendwarspad was eenzelfde cascade met een beeld van Galathea. In de middenas in het verlengde van de Venusfontein lag een ovaal bassin waarin een beeld van Hercules houdt twee slangen vast die ieder een grote waterstraal omhoog spuiten. Iets voorbij deze fonteinen naar het noorden eindigt de benedentuin met twee kwartronde balustrades die de doorgang vormen naar de boventuin. Op de postamenten van deze balustrades werden grote tuinvazen geplaatst doch later zijn deze vervangen door beelden van sfinxen en van wolvinnen, die Romulus en Remus voedden.

De terrassen, die de benedentuin aan drie zijden omsloten, hadden verschillende functies. Aan de ene kant had men van hieraf een prachtig gezicht op de tuinaanleg en op de broderies.

Voorts manifesteerde zich in de breed aangelegde terrassenbouw de vorstelijke aanleg van deze lusthof, zoals niet eerder was vertoond. Tenslotte dienden de terrassen ook als beschutting van de tuin tegen stuifzand.

In de boventuin vormde het water het belangrijkste element. Tussen de grasparterres was hier de grote sprong, een door vele waterstralen gevormde fontein, waarvan de middelste straal ongeveer 13 m hoog spoot. Dit gedeelte van de tuin werd afgesloten door een muur en de twee kwartronde colonnades. Deze waren zo opgesteld, dat de doorkijk in de as niet werd belemmerd.

Langs trappen aan de achterzijde kon men de daken van deze zuilengalerijen bereiken, zodat men ook de boventuin vanaf een hoog punt kon overzien. Het mooiste overzicht over de gehele tuin en het park moet men echter hebben gehad vanaf het dak van het corps de logis. Hier was voor koningin Mary een met goudleer behangen paviljoen gebouwd.

Het water voor de fonteinen werd betrokken van de sprengen in het park en van het in 1692 aangekochte gebied bij Asselt en Orden. Voor het vervoer ervan werd een ingewikkeld buizensysteem aangelegd¹⁰. Omdat steeds vers water werd aangevoerd voor de fonteinen, had men geen last van stank, zoals in Versailles, waar het water in een gesloten circuit werd rondgepompt. Behalve met vormboompjes, beelden, fonteinen, cascades, etc. werd de tuin verlevendigd met een groot aantal vazen, hetzij van marmer, terracotta of lood.

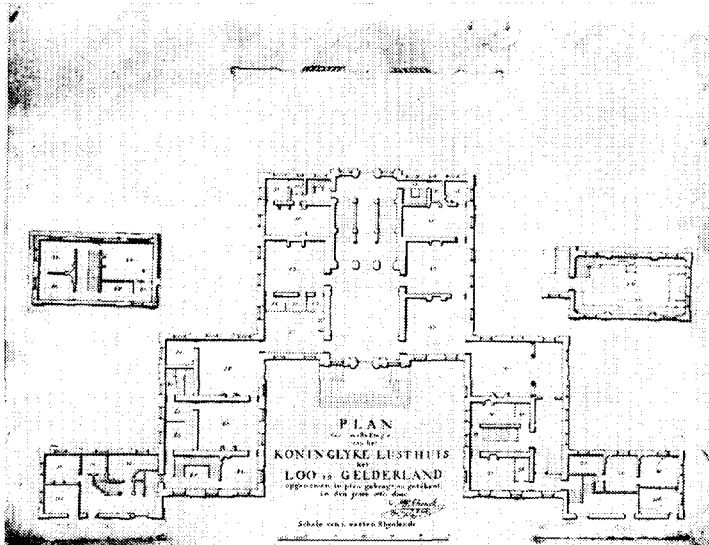
Het Loo tijdens de friese stadhouders (1702–1795)

De dood van de koning-stadhouder en het feit, dat zijn algehele erfgenaam Johan Willem Friso (1687–1711) op jonge leeftijd overleed, zijn er de oorzaak van, dat van 1702–1734 Het Loo weinig werd bewoond. Bovendien maken de eindeloze onderhandelingen met de koning van Pruisen (1688–1740) over de erfenis van Willem III het moeilijk veranderingen aan de bezittingen aan te brengen. Na 1734 komt Willem IV (1711–1753) met zijn gemalin prinses Anna van Engeland (1709–1759) wel regelmatig naar Het Loo, maar zijn bouwactiviteiten bepalen zich voornamelijk tot de uitbreidingen van het

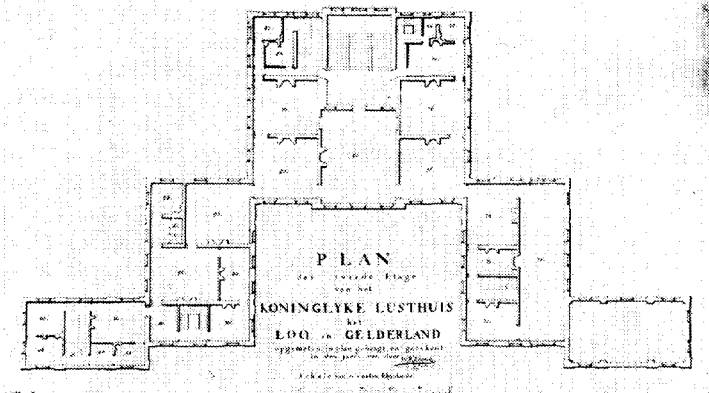
¹⁰ In deze streek had men grote vaardigheid in het aanleggen en leiden van „sprengen”, voor het merendeel kunstmatige beekjes die gevoed worden door grondwater. Het stromende water werd gebruikt voor papier-,

koper- e.a. molens. Bij de aanleg van de waterwerken van Het Loo is de ervaring op dit gebied zeker van nut geweest.

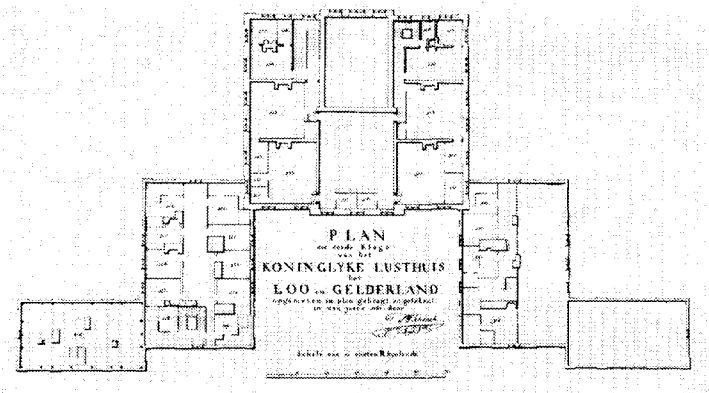
DE RESTAURATIE VAN DE LUSTHOF HET LOO

Afb. 10. Opmetingen van P. W. Schöneck 1767. Eerste verdieping.

Afb. 11. Opmetingen van P. W. Schöneck 1767. Tweede verdieping.

Afb. 12. Opmetingen van P. W. Schöneck 1767. Derde verdieping.

Huis ten Bosch in Den Haag. Het feit dat op een ontwerp van de stadhouderlijke architect P. de Swart (1709(?)–1773) met wijzigingen van de boventuin, doolhof en andere tuingedeelten een nieuwe orangerie staat aangegeven en nieuwe stallen worden genoemd, doet vermoeden dat Willem IV wel plannen tot uitbreiding van Het Loo heeft gehad¹¹. Waarschijnlijk door zijn vroege dood zijn deze echter niet uitgevoerd. Willem V (1748–1806) en zijn vrouw prinses Wilhelmina van Pruisen (1751–1820) brengen wel enkele veranderingen aan. Er werden voor grote bedragen meubels aangeschaft. Waarschijnlijk werden in deze tijd ook de stucplafonds in de twee kamers aan de voorkant van het corps de logis op de eerste verdieping aangebracht. Het huis werd nauwkeurig opgemeten, maar belangrijke veranderingen in de indeling (Afb. 10, 11, 12) werden niet gemaakt. De meest ingrijpende verandering vond plaats in de tuin. Evenals bij het ontwerp van de Swart bleef de benedentuin in de formele stijl gehandhaafd, maar de boventuin werd geheel in de dan in de mode komende landschapsstijl aangelegd naar ontwerp van P. W. Schonck, architect van de stadhouder.

De paviljoens van de volière kregen naar de mode die toen in zwang was een chinees aanzien. Het park werd verrijkt met rustieke bouwwerken, zoals de Willems- en de Louisa-tempel.

Het Loo in „vreemde” handen (1795–1815)

In 1795 werd Het Loo, dat door terugtrekkende engelse troepen geplunderd was evenals de andere Oranje-bezittingen door de Bataafse Republiek geconfiscieerd. Nadat het gebouw eerst als hospitaal werd gebruikt, besloot de Republiek alle roerende zaken, die nog restten, openbaar te verkopen. De plundering door de engelsen, fransen en nederlanders betekende een algehele onttakeling van gebouw en tuin. In het huis werd veel vernield, zoals betimmeringen, trap-

leuningen, schilderijen, spiegels, enz. Uit de tuin werden het koper en het lood van de buizen en beelden gestolen of verkocht. De stenen beelden, die geen verkoopwaarde hadden, werden veelal kapot geslagen¹².

Nadat Lodewijk Napoleon (1778–1846) koning van Holland was geworden, kreeg het gebouw als zomerverblijf van de vorst weer een bestemming. Hoewel hij slechts enkele jaren koning is geweest (van 1806–1810), heeft hij in de Nederlandse paleizen grote veranderingen aangebracht.

In korte tijd heeft hij het paleis op de Dam, het Huis ten Bosch, het paleis te Utrecht en Het Loo geheel verbouwd en ingericht in de door zijn broer gepropageerde empirestijl. Eenzelfde activiteit vond ook plaats in de andere door Napoleon bezette landen. De veranderingen door Lodewijk Napoleon aangebracht, zijn voor Het Loo zeer ingrijpend geweest. Het paleis werd geïsoleerd en voorzien van een geschilderde natuursteen-imitatie, de schuifvensters werden vervangen door empire-vensters met zonneblinden, op de plaats van de orangerie werd een theaterzaal gebouwd en tuin en park werden veranderd in een landschapspark. De mogelijkheden, die het van nature geaccidenteerde terrein bood, werden echter niet uitgebuit. De verdiepte tuin werd geheel geëgaliseerd en werd veranderd in een vlak grasveld met boomgroepen. Mogelijk is de angst van Lodewijk Napoleon voor water er de oorzaak van geweest, dat ook weinig gebruik werd gemaakt van de hier aanwezige beekjes en sprengen¹³.

Blijkens tekeningen in Franse archieven zijn er plannen geweest om vóór het paleis een ingewikkeld lanenstelsel aan te leggen. Hiervan werd echter alleen de laan vanaf het hek van het voorplein naar de Loseweg gerealiseerd.

Na 1810 werd Het Loo keizerlijk paleis, doch Napoleon heeft hier slechts enkele dagen doorgebracht.

¹¹ Algemeen Rijksarchief, Situatiekaarten L 14. De plattegrond van Pieter de Swart dateert zeer waarschijnlijk uit de periode dat de Swart officieel stadhouderlijk architect was, d.w.z. tussen 1747 en 1753. Zie: M. D. Ozinga, „Pieter de Swart hofarchitect van Prins Willem IV”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 5e jrg., 1936, 124-143. De bij deze plattegrond gevoegde kaart van het park is mogelijk ± 1760 gemaakt door Van Berken, zoon van de hoofd tuinman op Het Loo. Zie: Verbaal van de griffier Ardesch, A.R.A. Nassause Domeinraad, no. 6311.

¹² Beeldhouwwerken die bewaard gebleven zijn, zijn:

de balustrade met wolven en sfinxen die achter de Herculesfontein stond; de stroomgoden de Rijn en de IJssel die ter weerszijden van de trap naar de tuin geplaatst waren; de Bacchus en de Flora, twee van de vier beelden in de grasparties; de zes keizerbustes met sokkels, deze stonden in het park bij de fontein van Saturnus; een fragment van het basreliëf van de cijferfontein; marmeren en hardstenen vazen; vele fragmenten.

¹³ Archives Nationales, Parijs, afdeling Cartes et Plans, N II Zuiderzee I.

Het Loo tijdens de monarchie (1815–1969)

Na de terugkeer van de Oranjes werden volgens de grondwet een aantal paleizen aan de regerende vorst ter beschikking gesteld. Als zomerverblijf werd voor koning Willem I (1772–1843) Het Loo in gereedheid gebracht¹⁴. Willem I, die de vroegere tuin nog zeer goed uit zijn jeugd kende, betreurde in een brief aan zijn moeder het verdwijnen van de oude aanleg. De wijzigingen, die hij in het park liet aanbrengen, waren in overeenstemming met de in die tijd heersende voorkeur voor in landschapstijl aangelegde tuinen. Hij liet o.a. de zes visvijvers vergraven tot twee grote vijvers, waarvan de ene met een waterval overliep in de andere. Ook de veranderingen aan het gebouw liet hij ongewijzigd. Talloos zijn ook gedurende zijn regeringsperiode de rekeningen voor het witten van de plafonds en het timmeren van zonneblinden. Voor zijn dochter Marianne liet hij een boerderij bouwen op het terrein. De intendant kreeg een woning aan het begin van de oprijlaan het Kleine Loo. Ook na zijn abdicatie, die in de grote zaal van Het Loo plaatsvond, bleef Het Loo ter beschikking van Willem I.

Willem II (1792–1849) kwam weinig op Het Loo. Als hij hier was, verbleef hij het liefst op het Oude Loo.

Zeer intensief is het paleis echter bewoond door zijn zoon, koning Willem III (1817–1890). Hij liet vele vertrekken opnieuw meubileren en had veel belangstelling voor het beheer van de domeinen. In deze tijd vierde de belangstelling voor historiserende stijlen hoogtij en, bepaald door de geschiedenis van het gebouw, werd getracht de stijl uit de periode van de stichting van het gebouw te volgen. Zo werd het beeldhouwwerk en de meubilering in de door Willem III gebouwde kunstzaal aangepast aan het snijwerk, dat in het huis werd aangetroffen. De boerderij van prinses Marianne liet Willem III vervangen door een huis voor de bloemist. Voor prinses Wilhelmina liet hij op de plaats van de vroegere volière een speelhuisje in de vorm van een châtletje bouwen¹⁵. Na de dood van Willem III werd het paleis bewoond door koningin Emma (1858–1934) en koningin Wilhelmina (1880–1962). In deze tijd werd voor het eerst de vorm van het gebouw veranderd. Om te voorzien in

badkamers werd het corps de logis aan de achterzijde vergroot met twee uitbouwen. Ook werd in deze tijd een begin gemaakt met het vervangen van de empire-vensters door T-vensters.

Na haar troonsbestijging begon koningin Wilhelmina met het inrichten van het paleis in Marot-stijl. Een belangrijke rol speelde daarbij de schilder W. A. Fabri (1853–1925). Van zijn hand waren de vele plafond- en wandschilderingen op doek in de Lodewijk XIV-stijl. Als één van de eerste vertrekken werd de vestibule veranderd. Deze had reeds onder Willem III haar oorspronkelijk karakter verloren.

Doordat de stenen vloer was vervangen door parket en de doorgang naar het trappenhuis met deuren was afgesloten, was het een kamer geworden. Nu werd een rijke Louis XIV-betimmering aangebracht. Fabri maakte schilderingen op doek met taferelen uit de 17de eeuwse tuin en bracht een op doek geschilderd plafond aan. De gevonden fragmenten van oude muurschilderingen in het trappenhuis vormden aanleiding Fabri opdracht te geven het trappenhuis in oude trant te herstellen. Op bijzonder geraffineerde wijze heeft hij in deze enorme ruimte de geschilderde doeken aangebracht. De raamindeling van de vensters werd aangepast. Door het glimmen van de vernislagen op de schilderingen en het felle licht maakt deze ruimte nu echter een geheel andere indruk dan in de 17de eeuw.

Na het huwelijk van koningin Wilhelmina met prins Hendrik werd in 1910 ten zuiden van het paleis het nieuwe stallencomplex gebouwd. In de loop der tijd waren de stallen uit de westvleugel verdrongen en zij waren nu ondergebracht in een aantal houten gebouwen aan de Koningslaan tegenover de westvleugel.

De nieuwe laan vanaf het paleis naar de nieuwe stallen vormde tezamen met de oude oprijlaan en de door Lodewijk Napoleon aangelegde laan een 'patte d'oie'. Het enthousiasme van koningin Wilhelmina om het paleis verder in de Marot-stijl te herstellen werd doorkruist door de ideeën van haar ministers. Men vond het paleis te klein voor de ontvangst van buitenlandse vorsten en hun gevolg. Wederom werd uitbreiding noodzakelijk geacht. Ditmaal werd besloten een verdieping aan het hoofdgebouw,

¹⁴ Bij art. 32 van de grondwet van 24 augustus 1815 wordt bepaald dat voor de koning een zomer- en winterverblijf in gereedheid zal worden gebracht. Als zomerverblijf wordt door koning Willem I Het Loo aangewezen. Tot 1969 is Het Loo ter beschikking gesteld aan de koninklijke familie.

¹⁵ De volière, gebouwd in 1693, lag ten noord-westen van het paleis in de buurt van het Oude Loo. Naast een ovale vijver met fontein stonden o.a. twee stenen tuinkoepels. Hierin waren ook vogelkooien ondergebracht.

Afb. 13. De huidige achtergevel, links de in 1911-1914 aangebouwde grote balzaal. (Foto Arnold Meine Jansen).

twee paviljoens en de vleugels toe te voegen en het oostelijke gedeelte van het paleis met een balzaal te vergroten¹⁶ (Afb. 13). De plannen werden uitgevoerd onder leiding van bouwmeester C. H. Peters. Ook bij de uitbreidingen werd de 17de eeuw gevolgd. Voor het plafond van de grote zaal werd gebruik gemaakt van dat van de verwijderde galerij. In de kleine eetzaal werden door Fabri schilderijen aangebracht, naar men dacht overeenkomstig de oorspronkelijke situatie¹⁷. Het uitgangspunt van de 17de eeuwse architectuur, nl. de symmetrie van het gebouw, ging echter door deze toevoegingen geheel verloren.

Tot haar dood in 1962 heeft Wilhelmina als prinses Het Loo bewoond. Al in 1956 bleek, dat het gebouw aan restauratie toe was. Aan de architect C. W. Royaards werd opdracht gegeven advies uit te brengen omtrent de mogelijkheden tot restauratie.

In 1969 besloot de regering Het Loo een andere bestemming te geven. Hiermede kwam een eind aan de bijna drie eeuwen lange bewoning door de Oranjes en verloor het gebouw zijn oorspronkelijke functie, nl. die van jacht- en zomerverblijf¹⁸.

¹⁶ De grote balzaal is slechts éénmaal officieel gebruikt, nl. bij het zilveren huwelijksjubileum van koningin Wilhelmina en prins Hendrik in 1926.

¹⁷ Uit inventarissen, beschrijvingen en onderzoek ter plaatse is gebleken dat, hoewel op de prent van de eetzaal door Daniel Marot schilderijen staan aangegeven,

Bestemming

In 1969 werd door de regering besloten in Het Loo een museum te vestigen dat de herinnering levendig zou houden aan de wijze waarop de verschillende vorsten van het Huis Oranje-Nassau dit paleis in het verleden hebben bewoond (Afb. 14, 15, 16).

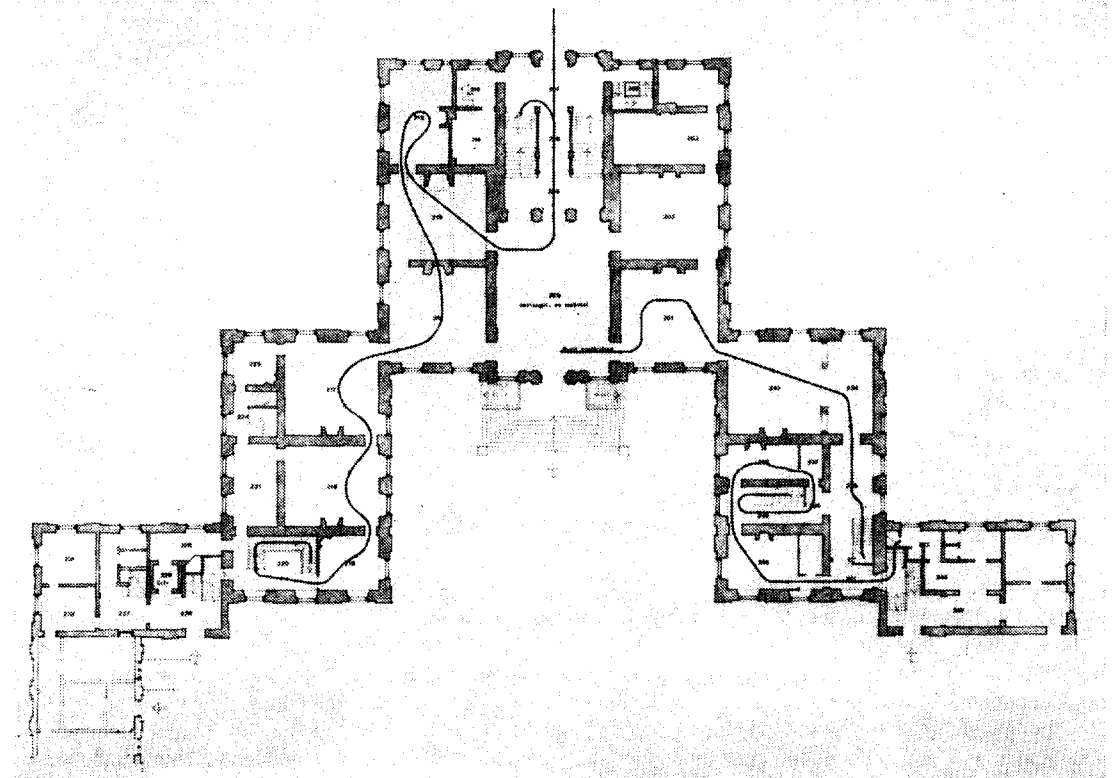
Om zowel de woon-functie van het historische paleis zo goed mogelijk tot uiting te laten komen als om het feit dat sinds de stadhouder-koning Willem III alle regerende leden van het Oranje Huis Het Loo bewoond hebben, zullen in het hoofdgebouw en de daaraangrenzende paviljoens, aan elk van hen één of meer vertrekken gewijd worden. Voorts zullen in de oostelijke vleugel niet alleen portretten tentoongesteld worden betreffende leden van het Oranje Huis en het Huis van Nassau die vóór de stadhouder-koning leefden, doch ook documenten en kleinere objecten zoals zilver, porselein, aardewerk, penningen, archivalia e.d., waarvoor het hoofdgebouw minder geschikt is. De westelijke vleugel zal ingericht worden voor wisselende exposities.

Vooruitlopend op de restauratie worden hier thans belangrijke stukken uit de collectie tentoongesteld op een wijze die vergelijkbaar is met die

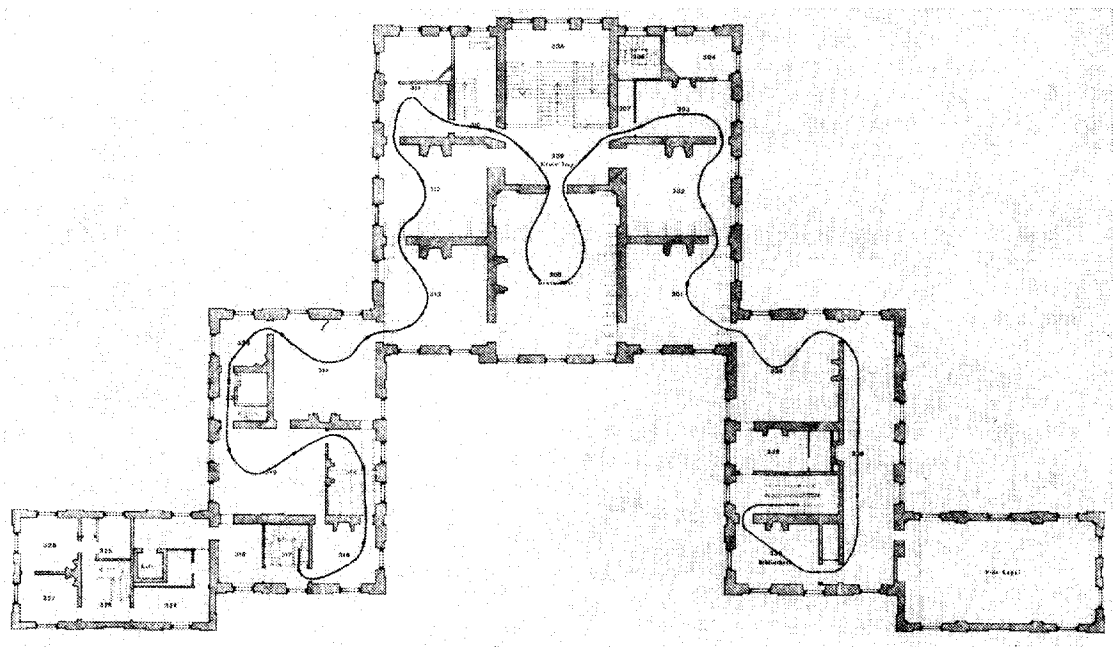
deze oorspronkelijk niet waren aangebracht.

¹⁸ Voor een uitgebreide beschrijving van de geschiedenis van de bewoning van Het Loo zie: A. C. Kranenburg-Vos, *'t Konings Loo*, deel xxv, serie Nederlandse kastelen.

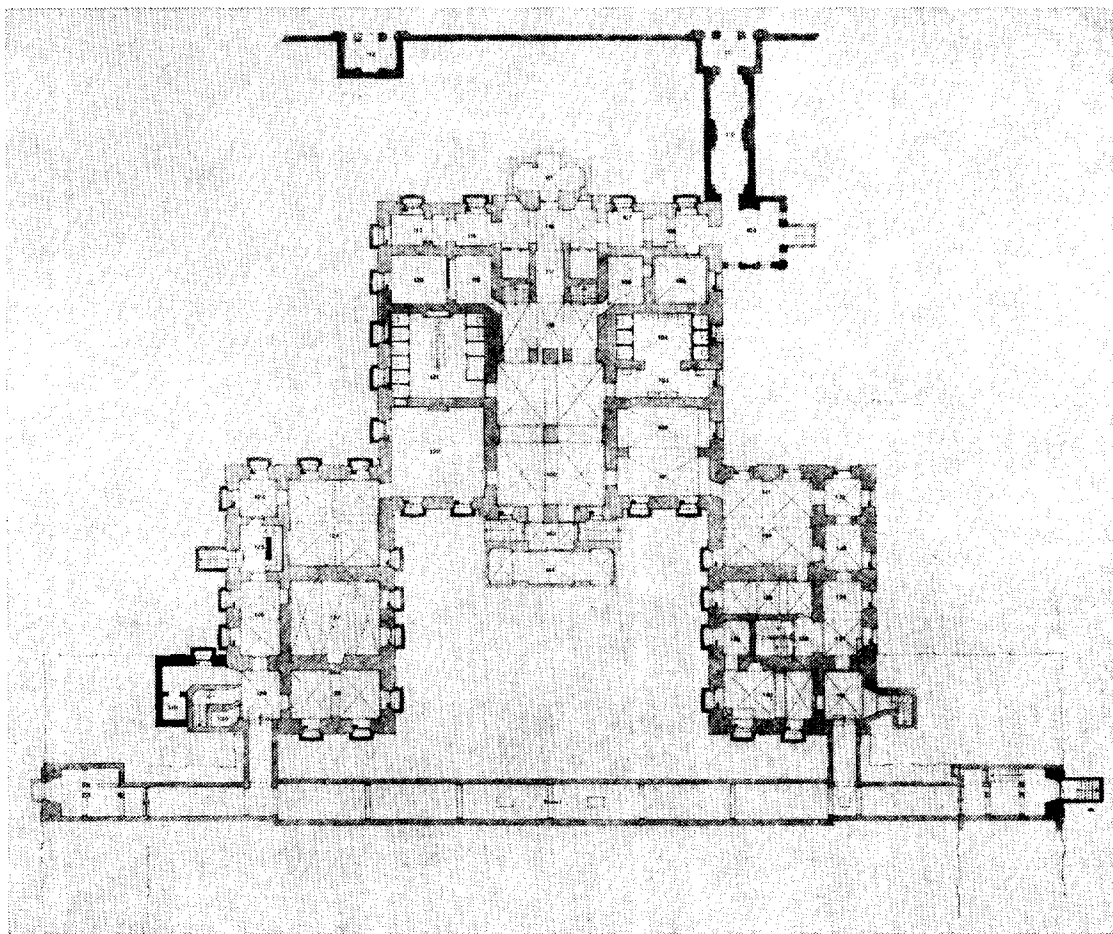
DE RESTAURATIE VAN DE LUSTHOF HET LOO

Afb. 14. Restauratieplan. Plattegrond begane grond (de stippellijn geeft de route van de museumbezoekers aan).

Afb. 15. Restauratieplan. Plattegrond eerste verdieping.

Afb. 16. Restauratieplan. Plattegrond onderhuis.

in het toekomstige museum. Tenslotte zullen in deze vleugel ook ontvangstruimten en een restaurant ondergebracht worden.

Het veranderen van het Koninklijk Paleis in Paleis-museum brengt een groot aantal consequenties met zich mee. Nog afgezien van veranderingen ten behoeve van bijvoorbeeld vloerverzwarende, verwarming, liften e.d., zal er een andere sfeer in het gebouw ontstaan. De drukte die er dan door het te verwachten bezoek¹⁹ van velen binnenkort zal heersen zal de herinnering wekken aan de levendigheid die er was in de 17de en 18de eeuw.

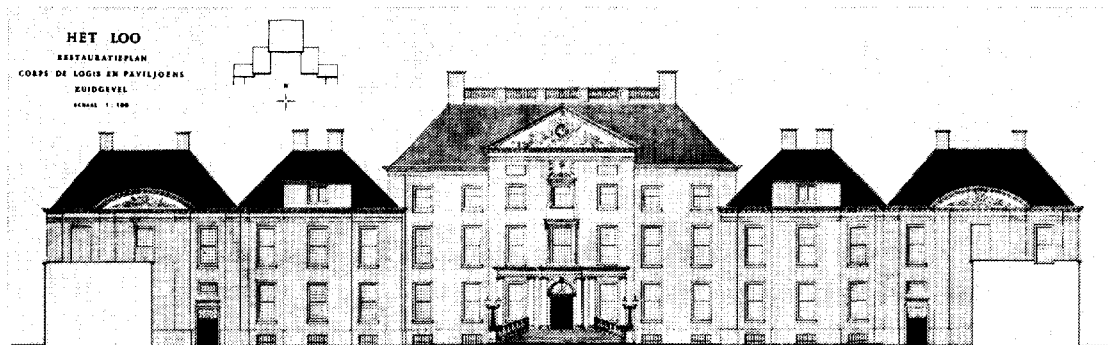
¹⁹ Het totale aantal bezoekers van de stallen (geopend sinds 1972) en de westelijke vleugel (geopend sinds 1974) is nu reeds meer dan 530.000. In 1975 hebben ruim 205.000 mensen het museum bezocht.

²⁰ Enkele reisverslagen waarin Het Loo genoemd wordt, zijn: A. E. Bolhuis, *Journal van een reis naar*

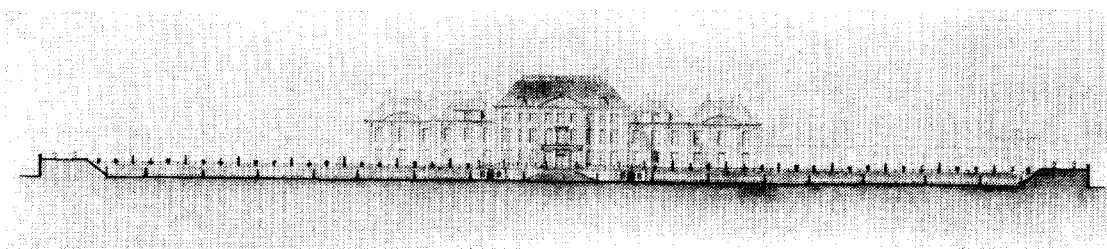
Toen had het voorplein het karakter van een „bassecour”.

De stallen en keukens kwamen erop uit, het personeel liep er heen en weer. De prent van Romeyn de Hooghe die de terugkomst van de jacht weergeeft, is één van de vele die de bedrijvigheid uit die dagen laat zien. De tuin was gemaakt om te laten bewonderen en om de vele gasten in te ontvangen. Ook hier was het verre van stil. Uit beschrijvingen blijkt dat vóór ± 1800 iedereen het paleis kon bezoeken, soms zelfs als de familie aanwezig was²⁰. In de loop van

't Loo in 1693, handschrift, Rijksarchief, Groningen; L. C. Sturm, „Architectonische Reise Anmerkungen, Augsburg 1719” (*Gelre*, 27, 1924); K. Fremantle, „A William III, described in Edward Southwell's Journal”, *Kunsthistorisch Jaarboek* (1970), p. 51-68 „Journal of Dagverhaal van een plaisirreisje van Groningen naar

Afb. 17. Restauratieplan zuidgevel.

Afb. 18. Restauratieplan noordgevel.

de negentiende eeuw werd het publiek meer en meer geweerd. Er werd voor gezorgd dat het voorplein leeg was en dat er geen mensen voor het paleis langs liepen. De rust van het aangrenzende park met de landschappelijke aanleg paste geheel bij deze zienswijze. De lommerrijke, dromerige tuinen zijn, ook als men de oude prenten bekijkt, vooral bedoeld voor de enkele wandelaar en niet voor de vele bezoekers zoals men die ziet op afbeeldingen van formele tuinen.

Restauratieplan

In 1956 werd architect C. W. Royaards verzocht plannen te ontwerpen voor de restauratie van paleis Het Loo. Zijn plotselinge dood in 1970 heeft verhinderd dat hij deze plannen aan de gewijzigde bestemming heeft kunnen aanpassen²¹.

De gedachte die aan zijn plan ten grondslag lag, nl. de restauratie van de 17de eeuwse situatie, vormt ook de basis voor het huidige ontwerp.

Besloten is het exterieur van Het Loo te res-

taureren in de oorspronkelijke toestand (Afb. 17, 18). Dit houdt in het verwijderen van de toevoegingen (Afb. 19) uit 1894 en 1911, het ontleisteren van het gebouw, het aanbrengen van schuifvensters (Afb. 20, 21) en het herstel van de tuin.

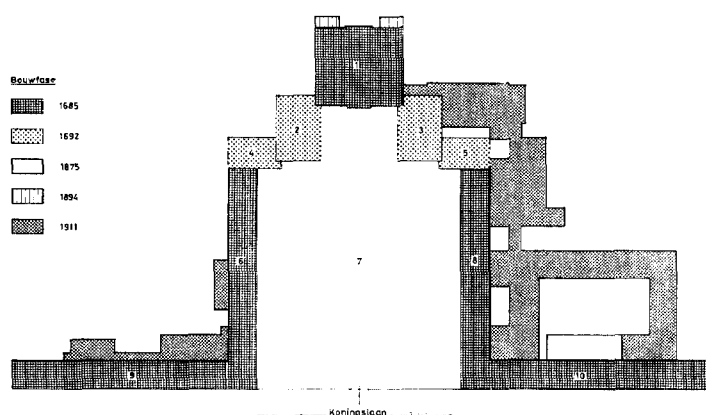
De gebouwen

Om de juiste verhoudingen en de symmetrie te herkrijgen moeten de verschillende onderdelen tot hun oorspronkelijke hoogte teruggebracht en de grote balzaal geamoveerd worden. Van het corps de logis en de beide binnenpaviljoens zal de bovenste verdieping worden verwijderd, de vleugels langs het voorplein en de Koningslaan zullen worden verlaagd. Twee aanbouwsels aan de achtergevel van het corps de logis dienen eveneens afgebroken te worden. Van de uitbreiding van 1911-1914 zullen de gedeelten rond de binnenplaats achter de oostvleugel blijven bestaan. Hierin kunnen o.a. dienstruimten van het

Kleef in 1740", in: *De Navorscher* 45e jaargang 1895. In de gids voor Apeldoorn en omgeving van 1903 wordt nog een beschrijving van het interieur van het paleis gegeven. In de uitgave van 1907 is dit gedeelte wegge-

laten, omdat het paleis niet meer bezichtigd kan worden.

²¹ Zie: C. W. Royaards, *De restauratie van het koninklijk paleis Het Loo*, Den Haag 1972.

Afb. 19. Overzicht van de bouwstadia en benamingen. 1 corps de logis; 2 westelijk binnenpaviljoen; 3 oostelijk binnenpaviljoen; 4 westelijk buitenpaviljoen; 5 oostelijk buitenpaviljoen; 6 westelijke vleugel aan het voorplein; 7 voorplein; 8 oostelijke vleugel aan het voorplein; 9 westelijke vleugel aan de Koningslaan; 10 oostelijke vleugel aan de Koningslaan.

museum ondergebracht worden. Het tevoorschijn brengen van de oude baksteen zal geschieden door ontleistering. Bij het onderzoek uitgevoerd op een travee van het corps de logis is gebleken dat de pleisterlaag niet moeilijk te verwijderen is. De blootgelegde baksteen verkeert in goede staat, de geknipte voegen zullen gerestaureerd worden. De gevelgedeelten die door de verschillende verbouwingen beschadigd zijn, zullen met oude steen worden hersteld. Het voorplein wordt op oude wijze bestraat en in het midden ervan zal weer de dolfijnsprong prijken. Deze fontein waarvoor koningin Wilhelmina in 1905 reconstructieplannen liet maken, zal nu gerestaureerd kunnen worden dankzij de in 1972 onder de kelder van Het Oude Loo teruggevonden dolfijnen. (Afb. 22).

Van het hoofdgebouw en de paviljoens zullen de T-vensters vervangen worden door schuifvensters. Ondanks het feit dat twee maal een nieuwe raamindeling is aangebracht, zijn toch in sommige kozijnen onderdelen van de eerste ramen teruggevonden. Schuifvensters waren een nouveauté die we evenals in het Slot te Zeist in het hoofdgebouw aantreffen. In de vleugels zullen weer kruisvensters worden aangebracht.

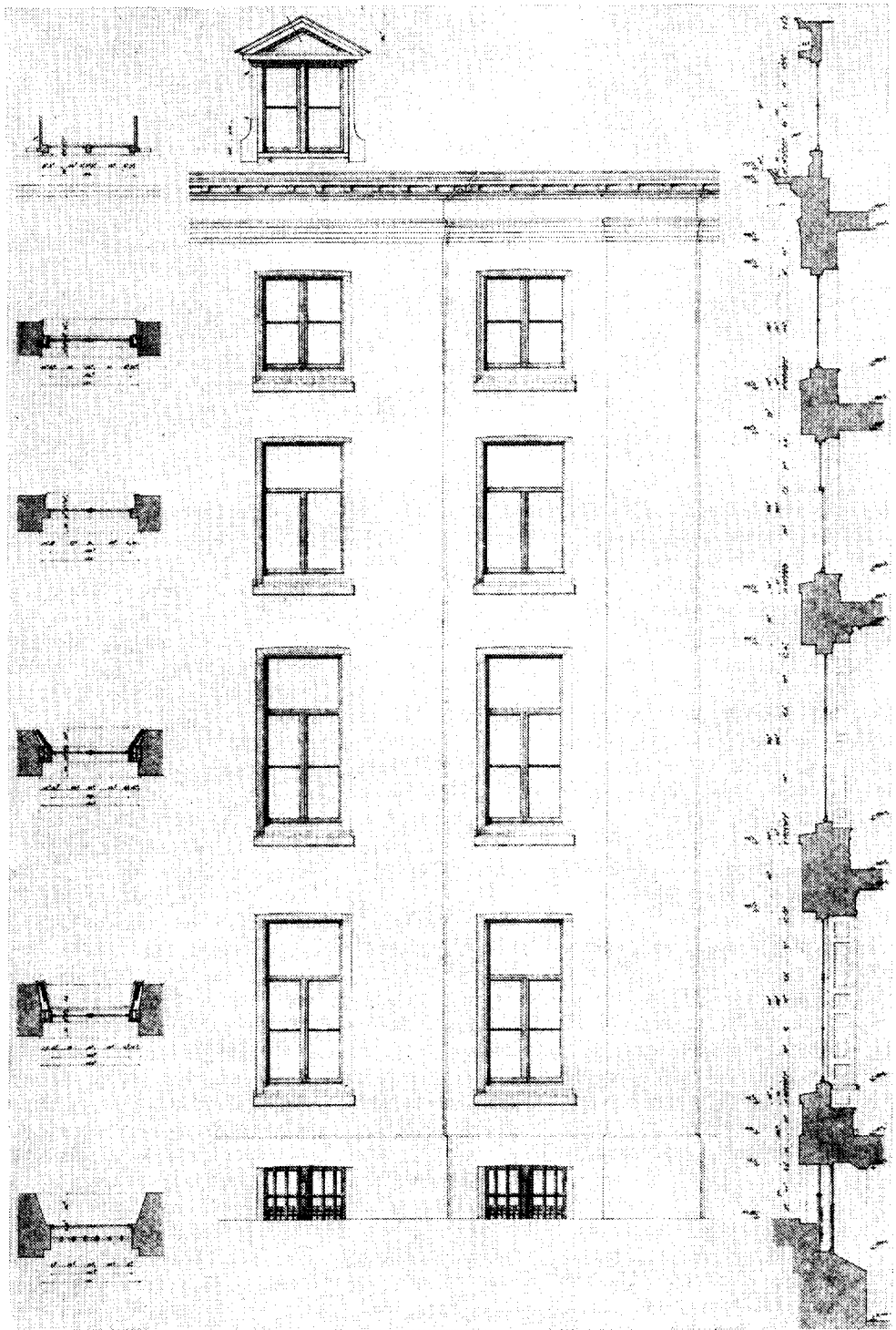
De tuin

Om de zeventiende eeuwse tuin aan te leggen zullen drie in de negentiende eeuw geplante boomgroepen moeten wijken. Ofschoon de bomen imponeren door hun grootte en schoonheid blijkt bij nadere beschouwing dat vele in slechte staat verkeren. Het onderhoud van de groepen die samengesteld zijn uit bomen van verschillende soort, en daardoor van verschillende levensduur, is verwaarloosd (Afb. 23). Bomen die

door ouderdom bezweken werden niet tijdig vervangen. Andere bomen worden door klimop overwoekerd. De totale aanleg is over zijn hoogtepunt heen en heeft, hoewel enkele bomen uit de groepen nog jaren zouden kunnen blijven leven, geen toekomst meer. Wat dit aangaat deelt de 170 jaar oude landschappelijke aanleg hetzelfde lot als zovele landschapsparken in het buitenland die thans ook vervangen worden.

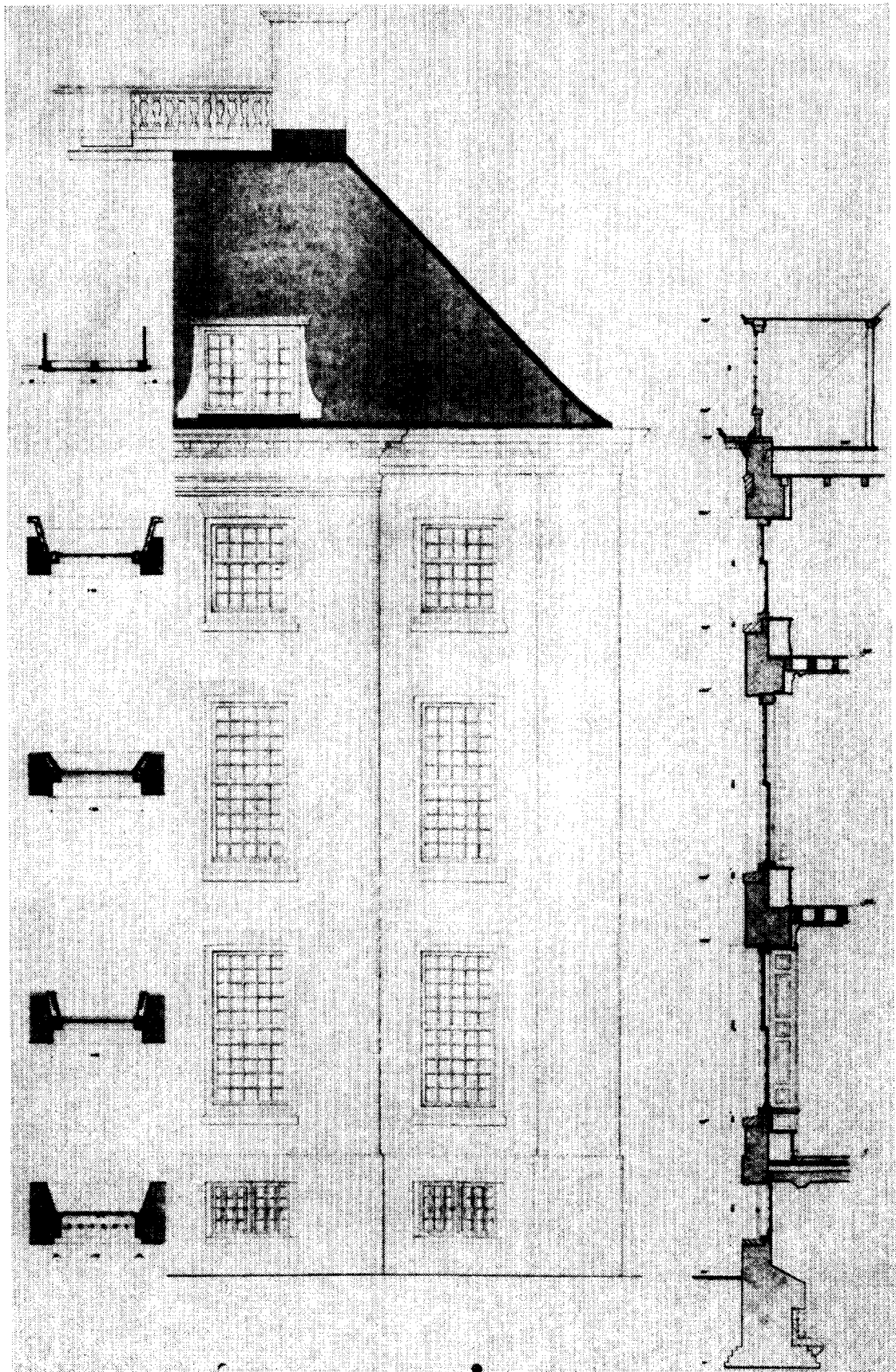
De restauratie van de formele tuin is mogelijk doordat hij in de negentiende eeuw niet volledig werd weggenomen, maar met zand is bedolven. Bewaard zijn gebleven funderingen van kanalen en fontein en in een aantal gevallen de opstaande randen en bodems van bassins. Het terrein achter het huis wordt weer op het oorspronkelijke niveau gebracht. De terrassen, die 2,80 m hoger liggen, zullen worden hersteld evenals de toegang vanuit het onderhuis naar de tuin onder het achterterras (Afb. 24). Voor de inrichting en indeling wordt uitgegaan van de plattegrond van C. P. van Staden. De parterres, paden, cascades, fontein, kanalen en lanen zullen weer worden hersteld. De nog bestaande beeldhouwwerken, zoals de sfinxen en wolven met de bijbehorende balustrades, de 'IJssel' en de 'Rijn', de Bacchus en de Flora en de vazen zullen weer op de oorspronkelijke plaats worden opgesteld. Mogelijk kan het geheel met beelden van elders worden aangevuld. Voor wat de bloemen betreft zal het mogelijk zijn om aan de hand van de 17de eeuwse beschrijving van de bloemen, die in de tuin stonden met de hulp van het Biohistorisch Instituut te Utrecht het oorspronkelijke plantenbeeld te laten zien.

Ook de waterwerken zijn te herstellen met toepassing van het heldere water uit het terrein

Afb. 20. Travee oostgevel corps de logis. Bestaande toestand met T-vensters.

Afb. 21. Travee en doorsnede corps de logis. Restauratieplan met schuifvensters. →

Afb. 22. Dolfijnen. (Foto Arnold Meine Jansen).

met dien verstande dat het thans rondgepompt zal worden.

Dankzij de gevonden fundamenten kan de tuinmuur op zijn oorspronkelijke plaats worden opgetrokken en aansluiten aan de bestaande tuinmuren uit de 17de eeuw. De hoogte van de muur varieert van $\pm 2,50$ m tot 3,60 m.

Cultuurhistorisch is het herstel van de eenheid van huis en tuin daarom van zo groot belang omdat in geen andere periode deze eenheid zo absoluut is geweest.

Het interieur

Het interieur zal een beeld geven van de inrichting ten tijde van de verschillende bewoners. Aangezien sommige vertrekken, vooral die gelegen aan de westzijde, door bijna alle vorsten zijn bewoond, bleek het noodzakelijk ten aanzien van het historisch gebruik kleine concessies te doen. Te zijner tijd zal de museumbezoeker een route volgen die zoveel mogelijk de chronologie aanhoudt.

De herinrichting van de vertrekken is mogelijk doordat H.M. de Koningin de benodigde meubels en objecten in bruikleen heeft gegeven aan het museum. Hierdoor kunnen, met behulp van de gegevens waarover men door oude inventarissen, beschrijvingen, prenten en in sommige gevallen foto's beschikt, de oude interieurs gereconstrueerd worden. Een moeilijkheid voor het inrichten van de vertrekken van vóór 1795 is, dat door de Bataafse Republiek het gehele meubilair

van de stadhoudelijke familie is verkocht. De meubels voor deze vertrekken zullen voornamelijk door aankoop moeten worden verkregen.

Anderzijds is het in dit opzicht van belang dat ook de collectie van het Oranje-Nassau museum, thans nog gevestigd in het Prinsenhof te Delft, in zijn geheel als bruikleen naar Het Loo zal komen. De omstreeks de laatste eeuwwisseling aangebrachte betimmeringen en schilderijen blijven gehandhaafd, al worden wel enkele verplaatst. Dit is o.a. het geval bij de entree. Deze ruimte is door toevoegingen en veranderingen in plaats van een vestibule een salon geworden. Hierdoor is de hele conceptie van het middengedeelte van het corps de logis, waarbij men na de eenvoudige hal, langs de monumentale trap tenslotte in het belangrijkste vertrek, de rijk gedecoreerde grote zaal kwam, met één slag verloren gegaan. Voor het juiste begrip van het gebouw zal de oorspronkelijke entree, evenals de mogelijkheid om van hieruit tussen de twee trapopgangen in de tuin in te kijken, hersteld moeten worden. De huidige, salonachtige afwerking van de vestibule,

Afb. 23. Het zieke hart van de oostelijke boomgroep. (Foto Arnold Meine Jansen).

Afb. 24. De ontgraven toegang naar de tuin met oorspronkelijke vloer van gele klinkertjes. (Foto Arnold Meine Jansen).

dat wil zeggen betimmering, vloer en plafond zal in de westvleugel aan de Koningslaan geplaatst worden en daar als ruimte voor kleinere ontvangsten beter functioneren dan in een vestibule die tevens wachthal zal zijn voor de duizenden bezoekers. De schilderijen door Fabri aangebracht in het trappenhuis als reconstructies van de 17de eeuwse decoratie zullen gehandhaafd blijven. Wel zal getracht worden door ontspiegeling van de vernis zoveel mogelijk het effect van de oorspronkelijke muurschilderingen te benaderen. Door de amovering van de grote balzaal is het mogelijk de oude indeling van de oostelijke paviljoens te herkrijgen. De kleine eetzaal zal weer naar de oude plaats worden overgebracht. Ook de galerij of grote eetzaal zal worden hersteld.

De vertrekken zullen als volgt verdeeld worden: Van de stadhouder Willem III en zijn gemalin Mary Stuart II zullen de slaapkamers, in die tijd de voornaamste vertrekken van de vorste-

lijke appartementen, de zeventiende eeuwse meubilering herkrijgen. Bovendien zullen een aantal andere vertrekken, waar het door de nog bestaande decoratie voor de hand ligt de zeventiende eeuw aan te houden, weer als in hun tijd worden ingericht. Dit zijn: de grote zaal, de best bewaard gebleven ruimte van het paleis; de kapel, die op een uitbreiding van het balkon en nieuwe ramen na niet is veranderd; de bibliotheek, waarvan een prent van Marot bekend is waarop o.a. het nog bestaande stucplafond met spiegels te zien is; de galerij, een onmisbaar vertrek in een achttiende eeuwse paleis en voorts de trappenhuisen, waarvan de meeste zijn voorzien van rijk snijwerk.

Willem IV, Willem V, koning Willem I en koning Willem II krijgen elk hun vertrek aan de oostzijde van het gebouw. Koning Willem III krijgt verscheidene ruimten. Deze bevinden zich allen op de eerste verdieping aan de westzijde en vormen de oorspronkelijke koningsvertrekken.

De slaapkamer en het kabinet zullen weer als in zijn tijd worden gemeubileerd, de salon van het corps de logis wordt heringericht als ten tijde van koning Willem III en zijn eerste vrouw, koningin Sophie, de salon in het westelijk binnenvuiljoen als in de periode van koning Willem III en koningin Emma.

Van prins Hendrik worden de slaapkamer en de werkkamer, beide op de begane grond, hersteld. De vertrekken gewijd aan koningin Wilhelmina zullen komen in de kamers direct onder haar eigenlijke appartement. Deze vertonen in grootte en indeling, directe overeenkomst met de oorspronkelijke kamers. Haar werkkamer, atelier en salon zullen weer als zodanig worden ingericht.

Doordat de situatie in het geval van het interieur minder principieel ligt dan bij het exterieur, is het mogelijk de karakteristieke delen van de verschillende periodes naast elkaar te handhaven.

De uitvoering

De restauratie van het geheel zal in twee etappes worden uitgevoerd. Begonnen wordt met het corps de logis en de paviljoens. Twee jaar later zal met de vleugels aan het voorplein en aan de Koningslaan worden begonnen. Aangezien de afwerking van het middengedeelte o.a. door de restauraties van wand- en plafondschilderingen en het stucwerk en door de detaillering in het algemeen zeer nauwkeurige behandeling behoeft, en meer tijd vergt dan de restauratie van de vleugels zullen beide delen tegelijkertijd beëindigd zijn.

De totale kosten van de restauratie en inrichting van de lusthof Het Loo zijn in 1973 geraamd op 44 miljoen gulden. Er wordt naar gestreefd het werk in 1976 te beginnen en de gehele restauratie in 1982 voltooid te hebben, zodat in dat jaar in het hart van het land nabij het grootste bosgebied en gelegen in een der fraaiste parken het mooiste paleis van Nederland ter bezichtiging kan worden opengesteld met zijn heringerichte vertrekken.

Slotbeschouwing waarin enige restauratiemotieven worden toegelicht

Aan het slot van dit historisch overzicht en deze korte beschrijving van het restauratieplan blijft nog de vraag bestaan naar de motieven om Het

Loo zo te restaureren als beschreven is. Waarom, zo kan men zich afvragen, wordt bijvoorbeeld de bestaande toestand, het witte paleis in het landschapspark, niet geconserveerd. Dit aspect is in zijn volle omvang bezien²². Ter toelichting waarom de keus op het restauratieplan is gevallen kan het volgende dienen. De regering besloot in 1969 dat Het Loo niet meer zou functioneren als vorstelijk woonverblijf der Oranjes, doch een museum zou worden. De wijziging van deze bestemming heeft grote gevolgen voor het paleis, de bijgebouwen en het paleispark.

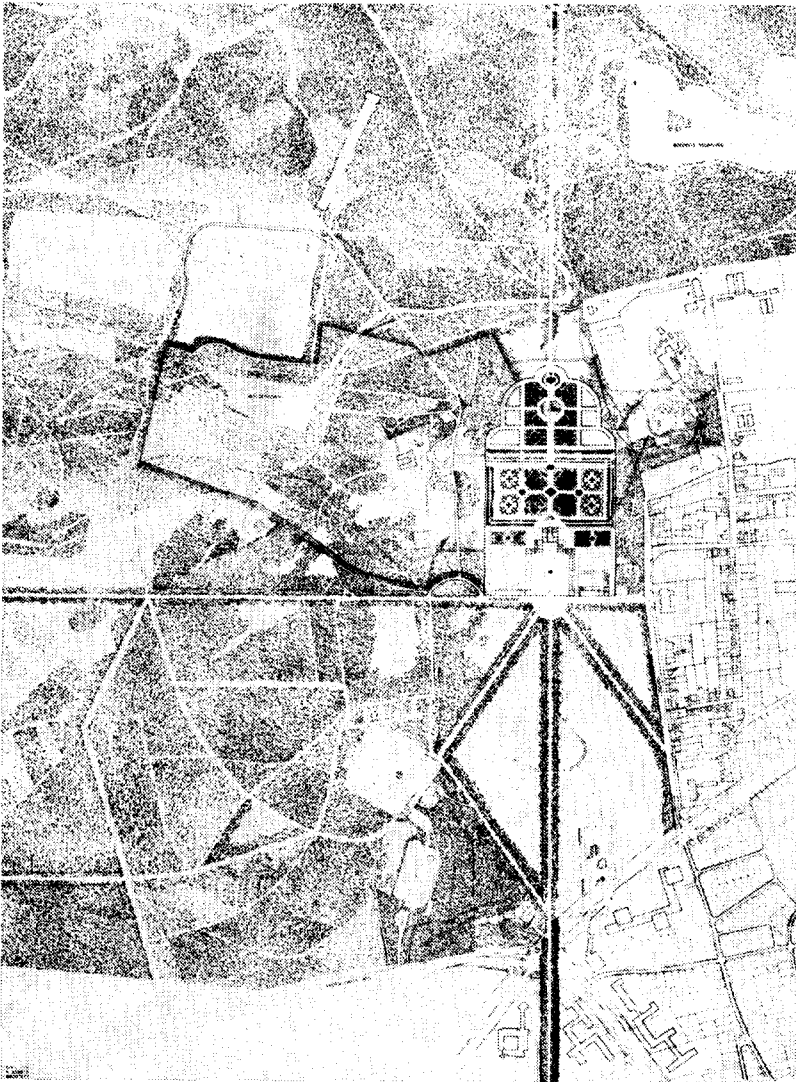
Vóór 1969 is Het Loo een oase van rust met een paleis en een park waar stilte heerst. In dit park een middeleeuws Jachtslot, ergens verscholen bij een mooie waterpartij de theetent en badtent en tenslotte westelijk van de oprit het grote stallencomplex uit het begin van deze eeuw, een gebouw zoals in heel Nederland niet te zien is. Al met al een complex gebouwen daterend uit verschillende eeuwen, verspreid gelegen in een fraai park.

Na 1969 komen de grote veranderingen. In hetzelfde jaar begint de restauratie van het Jachtslot, in 1971 wordt het in 1910 gebouwde stallencomplex gerestaureerd en bestemd als rijtuigmuseum. In 1973 volgt de restauratie van de badtent en de theetent uit de 19de eeuw en in 1974 wordt besloten het 17de eeuwse paleis te restaureren met behoud van de 19de eeuwse kunstzaal en biljartzaal en de vrij omvangrijke 20ste eeuwse uitbreiding van de oostelijke vleugel. Uit deze korte opsomming blijkt de grote aandacht die vooral *de 19de en 20ste eeuwse architectuur* in het geheel van Het Loo heeft gekregen. Hieraan is toe te voegen dat 99% van het in hoofdzaak 19de eeuwse paleispark naar aard en omvang ongerept blijft (Afb. 25). Waarom 99% van dit park en niet het behoud van 100% en waarom niet voor 100% het bestaande paleis. Als de functie van het paleis niet wijzigde zou deze vraag relevanter zijn:

- A. het gebruik van het paleis zou dan immers hetzelfde blijven;
- B. de toe te laten belasting van de vloeren zou geen rol spelen;
- C. de als eenheid geschapen landschapstuin zou niet in drieën gedeeld behoeven te worden, doch als eenheid kunnen voortbestaan.

²² De kosten van *uitvoering* van het conserveringsplan zijn hoger dan van het restauratieplan. De kosten van *onderhoud* van Het Loo volgens het conserveringsplan zijn aanmerkelijk hoger. Het gebouw is circa 28%

groter. Het wit gepleisterde muuropervlak is 8000 m²; het moet iedere drie jaar gewassen en iedere tien jaar gesaust worden, 340 zonblindende dienen iedere 5 jaar te worden geschilderd.

Afb. 25. Restauratieplan. Situatie van de gerestaureerde tuin in het park. Van de 650 ha park is hier c. 100 ha aangegeven.

Het Loo is echter inmiddels een openbaar gebouw geworden met massaal museumbezoek. Bussen voeren dag in dag uit het publiek aan. Nu reeds zijn er dagen met 3 500 bezoekers, in 1982 worden op drukke dagen 5 à 6 duizend mensen verwacht. Het Loo wordt ongetwijfeld een der boeiendste en drukst bezochte musea in Nederland mits de thans aan het oog onttrokken schoonheid van de architectuur en van de tuinaanleg weer onthuld wordt.

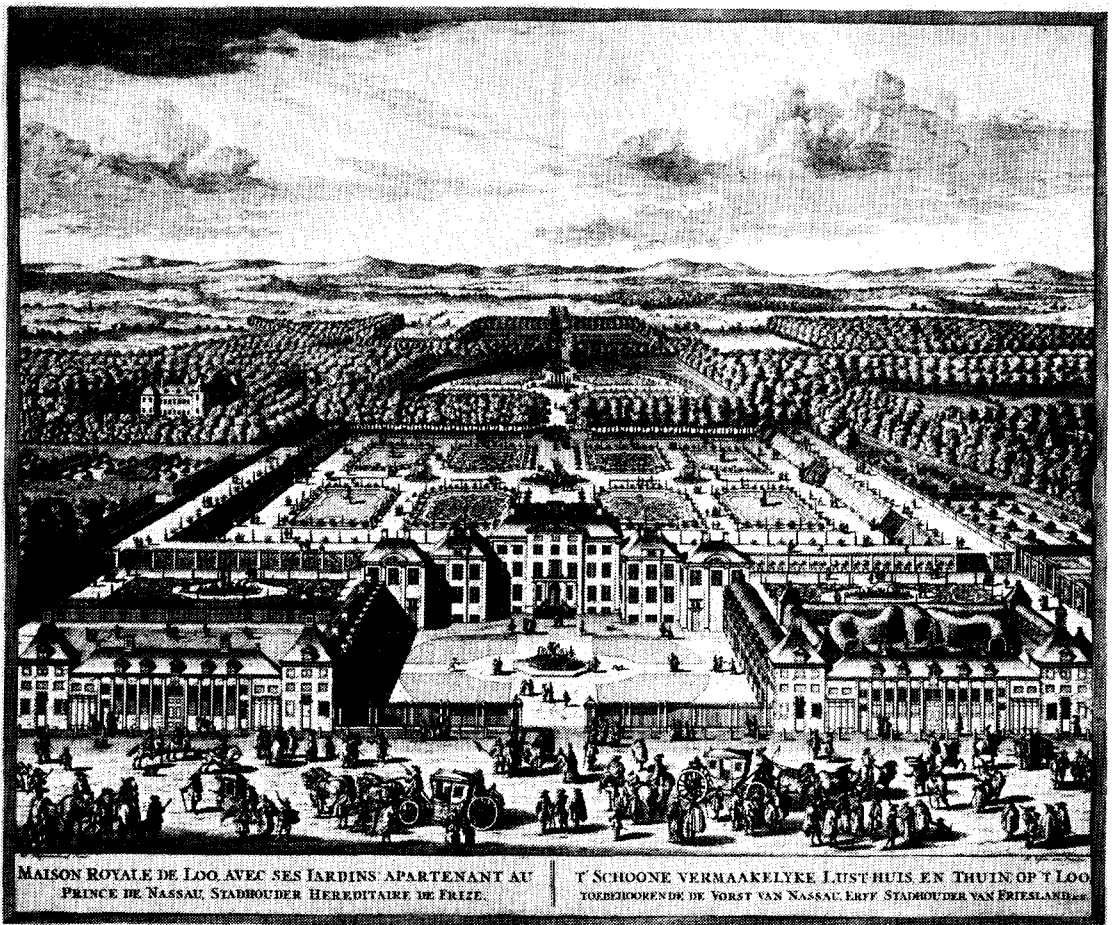
Sub A.

De restauratie in relatie tot het gebruik van het paleis

1. In het restauratieplan wordt de bezoekers-

stroom goed opgevangen in een centrale vestibule met stenen vloer en van daaruit goed gedistribueerd ten dele naar het museum, ten dele naar de tuin. In een conserveringsplan is geen ontvangst van duizenden per dag mogelijk in de centrale vestibule, daar deze ruimte thans is ingericht als salon met parketvloer, tapijt en kostbare meubels. Ook het onderhuis zou als entree weinig soulaas bieden omdat volgens de conserveringsgedachte de oorspronkelijke verbinding met de tuin niet hersteld zou mogen worden (een pakket zand van ruim 1,5 m hoogte barricadeert de aanwezige toegang naar het park).

2. Museaal biedt het conserveringsplan geen oplossing voor een goed gebruik van het bestaan-

Afb. 26. Vogelvlicht van de lusthof Het Loo. Prent D. Stoopendaal/N. Visscher, c. 1700.

de gebouw dat 28% groter is dan het gebouw volgens het restauratieplan. De tweede en derde verdieping van het Corps de logis zijn voor het publiek niet toegankelijk, de grote balzaal is museaal en onbruikbare ruimte. Het 28% grotere wit gepleisterde gebouw is aanmerkelijk duurder in onderhoud en exploitatie (schilderwerken, stookkosten, dagelijks onderhoud).

3. Bij de conserveringsgedachte prevaleert de gebruiksgeschiedenis, de „glazen stolp” over het bestaande is in zekere zin het hoogste ideaal. Voor Het Loo betekent dit dat vrijwel uitsluitend de herinnering levendig gehouden zou kunnen worden aan de wijze waarop koningin Wilhelmina, het paleis bewoonde. Een overigens misleidende herinnering, omdat deze vorstin gekant was tegen de vermindering die het gebouw tijdens haar regering onderging. Nog afgezien van de onmogelijk-

heid om de sfeer van het paleis anno 1962 te herstellen zou het museaal een grote teleurstelling worden en tenslotte een negatie van de opdracht waarin gesteld wordt dat Het Loo een museum moet worden dat de herinnering levendig houdt aan de wijze waarop de verschillende vorsten van het Huis Oranje Nassau dit paleis in het verleden hebben bewoond. Het Loo met zijn rijk historisch verleden dient in de gerestaureerde staat een hommage te worden aan de gehele dynastie.

De restauratie in relatie tot het gebruik van de tuin

De oorspronkelijke tuin direct grenzend aan het paleis is in wezen geen tuin maar een „buitenzaal”, een gebouwde buitenruimte bestaande uit terrassen, taluds, hoge en lage muren, balustrades, bassins, bordestrappen en brede paden. In

dit werk dat vrijwel geheel door de restauratie-aannemer van het gebouw wordt uitgevoerd liggen vierkante parterres. De broderie figuren in deze parterres worden voornamelijk met natuursteenslag en gebakken steenslag uitgevoerd. Gras, vormboompjes en buxushagen met bloemranden vormen het weinige levende materiaal. Bij een bezoek van duizenden mensen per dag zijn de brede paden en terrassen van de formele tuinaanleg onmisbaar.

	<i>paden</i>	<i>gras, water, broderies</i>
formele tuin	33 000 m ²	19 000 m ²
landschapstuin	2 300 m ²	49 700 m ²

De grasmat in het conserveringsplan zou deze bezoekersstroom dag in dag uit niet kunnen verwerken zonder spoedig een ontoonbare vlakte te worden. „De toegangen tot de tuin zou ik moeten sluiten”, aldus de directeur, het onderhoud wordt onuitvoerbaar.

Essentieel in het restauratieplan is tenslotte het weer vrijleggen van de basis van de achtergevel van het paleis, het herstel van de bordestrap en van de rechtstreekse verbinding met het onderhuis. Alleen door ontgraving van het Napoleontische zandpakket van 1,5 m dikte is de architectuur van Het Loo te herstellen. Dat deze lusthof in alle

²³ Circa 1700 was de tuin van Het Loo tot ver over de grenzen bekend. In alle standaardwerken over de geschiedenis van de tuinarchitectuur wordt de tuin van Het Loo als belangrijke of als de belangrijkste tuin van Nederland beschreven. De restauratieplannen van Het Loo d.d. 1974 hebben de aandacht getrokken van buitenlanders in Europa (Icomos/Ifla) en Amerika (Harvard University). De restauratieplannen voor Het Loo worden in één adem genoemd met de belangrijkste restauraties van historische tuinen in het buitenland, hetzij uitgevoerd (sedert 1945), hetzij in uitvoering of voorbereiding.

<i>West-Duitsland:</i>	Brühl Herrenhausen Eremitage (Bayreuth) Sans Pareil Charlottenburg Schönbusch Schwetzingen
<i>Oost-Duitsland:</i>	Gross Sedlitz Pillnitz („Lust” Schloss)
<i>Rusland:</i>	Peterhof Tsarkoïe Selo
<i>China:</i>	Su Zhou (provincie van Jiang Su) zes gerestaureerde tuinen

buitenlandse standaardwerken over tuingeschiedenis voorkomt dankt het uitsluitend aan het feit dat zijn tuin met waterwerken geen weerga had (Afb. 26). Het is geen pur sang franse tuin, het is geen le Nôtre tuin, het is voor de buitenlander een Nederlands exemplaar van een formele tuinaanleg. Met de tekeningen, de beschrijving en de vondsten die wij van deze tuin bezitten, zou het niet alleen uit cultuurhistorische en educatieve overwegingen onverantwoord zijn, maar meer nog uit gebruiksoverwegingen zou het volstrekt *onlogisch* zijn om deze tuin met zijn royale paden niet te herstellen. Tenslotte wordt deze tuin het belangrijkste concentratiepunt voor het publiek (honderden bezoekers kunnen hier zitten en uitrusten). Het is beter de bezoekersstroom op een natuurlijke wijze te verzamelen in een tuin die 1% van het park beslaat en het park zelf spaart, dan duizenden bezoekers over het gehele park te laten uitzwermen. Het maken van concentratiepunten voor het publiek bij natuurgebieden is een algemeen aanvaard beginsel.

Sub B.

De restauratie in relatie tot de aard en de constructie van het paleis

Bij iedere restauratie is de bestaande toestand een belangrijk gegeven. Bij het ontwerpen van de restauratieplannen is groot belang gehecht aan de

<i>Iran:</i>	Firuzabad Pasargade (opgravingen)
<i>Spanje:</i>	Opgravingen bij de Medhina Al-Zahra Opgraving bij de Alcazar van Sevilla Wijziging van de Leeuwenhof in Granada
<i>Frankrijk:</i>	Vaux-le-Vicomte, vernieuwing van de lindebomen bij de ingang. Compiègne Chantilly, restauraties in kleine gedeeltes Trianon, gedeeltelijke vernieuwing van de bomen St Germain-en-Laye, restauratie van een verminkte parterre. Cloître du Mont St-Michel La Roche-Courbon
<i>België:</i>	Beloeil, vernieuwingen der boombeplantingen Le Roeulx Seneffe
<i>Polen:</i>	Wilanow Pauwy (Dokter Longine Majdecki)
<i>Groot Britannië:</i>	Chiswick (Hamhouse) Westbury Court

DE RESTAURATIE VAN DE LUSTHOF HET LOO

Bijlage 1

RIJKSMUSEUM PALEIS HET LOO

Vertrek: Slaapkamer Koningin Mary
Nummer in het restauratieplan: 302

HISTORISCH ONDERZOEK

Benaming in 1702 : Slaapkamer van H.M.
1767 : Bedkamer
1807 : Anti chambre
1817 : Salon Prinses van Oranje
1893 : Rode Salon
1960 : Gobelinkamer

Beschrijving : In hout gesneden cupide's in de schoorsteenbodem (beschr. 1693)
Behangen met 6 stukken bruin en groen damast met groene en witte franjes. Volgens een bezoeker beschr. was dat bruin en groen geelachtig van kleur. De geheel inventaris v.d. bewoning van Kon. Mary is bekend. Boven de 3 deuren schilderstukken. Deze vertrekken worden ook 'Pruisisch kwartier' genoemd: in 1768 logeerde Fred. de Grote er.
1807-inventaris bekend. 1829- lakens kamerbehangsel (geel). Inrichting steeds bekend. 1897- nieuwe schoorsteenbodem, kleur aangepast aan lambrizing (wit met goud), nieuwe wandbekleding, mantel v.d. schoorsteen bleef gehandhaafd, schilderstukje door A. v.d. Berg. Kroonlijsten werden aangemaakt en er moest een lijst voor de lambrizing geschaafd worden. Foto van ca. 1918 bekend v.d. bewoning door Kon. Emma (de huidige gobelins zijn daarop te zien). Plafond is geheel oorspronkelijk van voor 1692.

BOUWKUNDIG ONDERZOEK

Fotografische opnamen : 4 wanden ; plafond (in 4 oph.)

Opmetingen : profilering

Beschrijving :

Wanden, materiaal en afwerking :

lambriz. mat. eikenhout met opgezette paneelen hoog 72⁵ cm.

of plint afw. wit geschilderd goudgebied

wand mat. rood damast en 2 gobelins

afw.

plaf.lijst mat. opgenomen in plafondbetimmering

afw.

deuren mat. dubbele deuren elk 4 panelen, elk de deur 2 panelen architraven snijwerk

afw. wit geschilderd goudgebied

vensters mat. eikenhouten T vensters in eikenhouten kozijnen

afw. dubbele binnenluiken elk 2 grote en 2 kleine panelen

schouw { mantel marmmer

stookpl open haardvuur

boezem grenenhouten betimmering met ovale spiegel en schilderstuk

Vloer : mat. grenenhout dik 45 mm. balklaag nrd.-zd.

afw. Deventer tapijt van plint tot plint, rood met rand

Plafond : mat. eiken delen geheel beschilderd tussen debalken in kalkspecie gemetselde turven

afw.

Verlichting : kristallen kroon (20 kaarsen)

RESTAURATIEPLAN

Bestemming : Slaapkamer Koningin Mary

Wanden : lambrizing handhaven, oorspronkelijk schilderwerk bloot leggen
daarboven damast in oorspr. kleuren aanbrengen

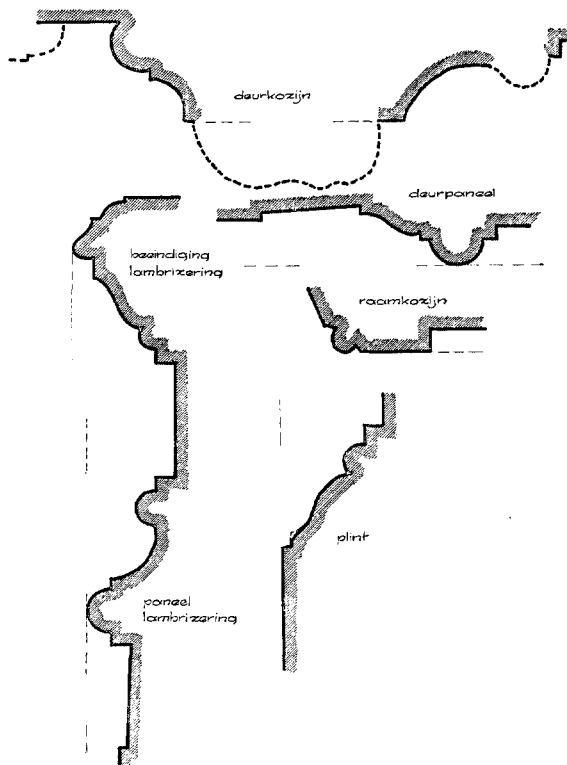
Vloer : grenenhoutenvloer aanbrengen. geen tapijt.

Plafond : als bestaand

Verlichting : Marot appliques

bouwgiedenis, hetgeen moge blijken uit het in de jaren 1971 tot 1975 gehouden uitvoerige historisch en bouwkundig onderzoek (Bijlage 1). De oorspronkelijke toestand van het Paleis is op grote schaal aanwezig, slechts aan het oog onttrokken door witkalk en aanbouw of een later aangebracht plafond zonder architectonische waarde. De oorspronkelijke hoofdvorm van het Paleis wordt niet verkregen door reconstructie, maar door *ontmanteling*, door verwijdering van aan-

worden en weer aangebracht, nadat de balklagen zijn aangepast en de verwarmingsinstallaties zijn gemonteerd (Afb. 27). Nu reeds blijkt dat bij deze bijzonder kostbare en grootscheepse operatie verschillende op hout geschilderde oorspronkelijke plafonds te voorschijn zullen komen. Voorts zijn tijdens het vooronderzoek in de belangrijkste vertrekken van het corps de logis de in perfecte staat verkerende uit de 17de eeuw daterende marmerschilderwerken op de lambrizingen bloot

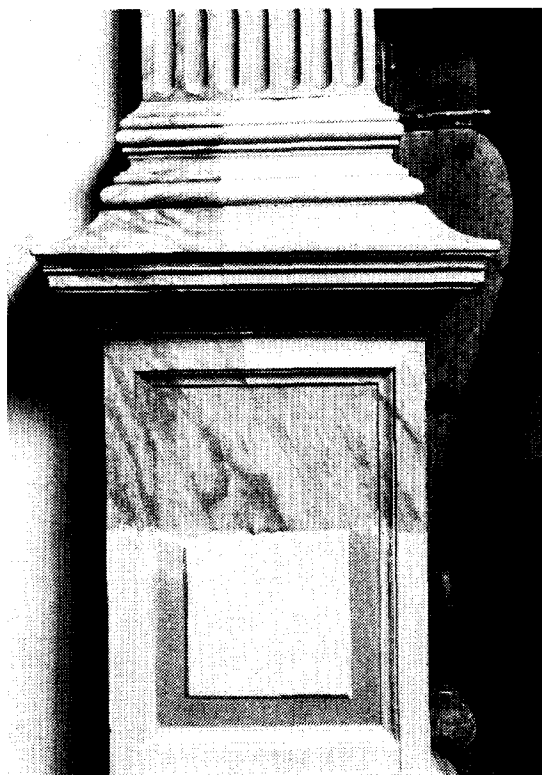
Afb. 27. Slaapkamer koningin Mary, profilering.

bouwen, terugplaatsing van de eetzaal op de oorspronkelijke plaats en door restauratie van de terrassen met de verdiepte tuin.

Over de authenticiteitswaarde van deze restauratie wil ik het volgende opmerken.

Met de wijziging van de bestemming van het gebouw van woonpaleis tot museum hangt samen dat alle balklagen in het huis verzwaard moeten worden. Op de meeste vloeren kan thans 125 kg/m² worden toegelaten, inplaats van de voor musea vereiste 400 kg/m². Ongeacht of het restauratieplan of een conserveringsplan wordt uitgevoerd, alle vloeren inclusief de lambrizingen die uit de 17de eeuw dateren moeten verwijderd

gelegd (Afb. 28). Het is schilderwerk van grote kwaliteit en het past in het restauratieplan om dit authentieke werk te laten zien. Hetzelfde geldt uiteraard voor de geschilderde plafonds. In de conserveringsgedachte past deze opvatting echter niet. De authentieke plafonds en marmerschilderwerken zouden na fotografisch te zijn vastgelegd weer toegedekt moeten worden want het is in strijd met de gebruiksgeschiedenis om het oudere plafond te vertonen, als er later een ander plafond tegenaan is gebracht. Jammer dat we dan tenslotte een plafond van circa 1980 gaan zien dat namaak 19de eeuws is, terwijl het authentieke aan het oog wordt onttrokken. Ofschoon het

Afb. 28. Marmerschildering op hardbetimmering. Een der vele blootgelegde fragmenten van het oorspronkelijke schilderwerk. (Foto Arnold Meine Jansen).

herstel van de oorspronkelijke toestand dan wellicht niet „de meest voor de hand liggende” is, geef ik er de voorkeur aan om deze eerste toestand voorzichtig bij te werken en het resultaat hiervan desnoods in onvolmaakte vorm te laten zien dan het doen uitvoeren van de bovengenoemde namaakoplossing.

Sub C.

De driedeling van het terrein

Direct grenzend aan het drukbezochte museumterrein ligt aan de westzijde van het Oude Loo, dat na de restauratie een *pied à terre* voor de kroondraagster en haar familie wordt, en aan de oostzijde het terrein waarop H.K.H. prinses Margriet thans haar huis heeft gebouwd. Hier-

door is al een driedeling van de oorspronkelijk als eenheid geschapen landschapstuin veroorzaakt. Privacy en veiligheid naar beide zijden kunnen alleen worden gewaarborgd door een afdoende erfscheiding. De enige erfscheiding, die veilig is, geluidswerend en historisch verantwoord, is de oorspronkelijke tuinmuur van de 17de eeuwse formele tuin, waarvan gedeelten nog aanwezig zijn.

De enorme publieke belangstelling, die nu reeds voor het stalmuseum en de westelijke vleugel van het Paleis aan de dag wordt gelegd — en die, gelet op de toenemende behoefte aan recreatie, alleen maar zal toenemen en die zich zeker verder op het dan gereed zijnde museum zal richten — maakt een afdoende scheiding beslist noodzakelijk. Hekken, schuttingen of een palissade zullen onvoldoende waarborg voor de veiligheid bieden en bovendien historisch gezien niet in aanmerking kunnen worden genomen.

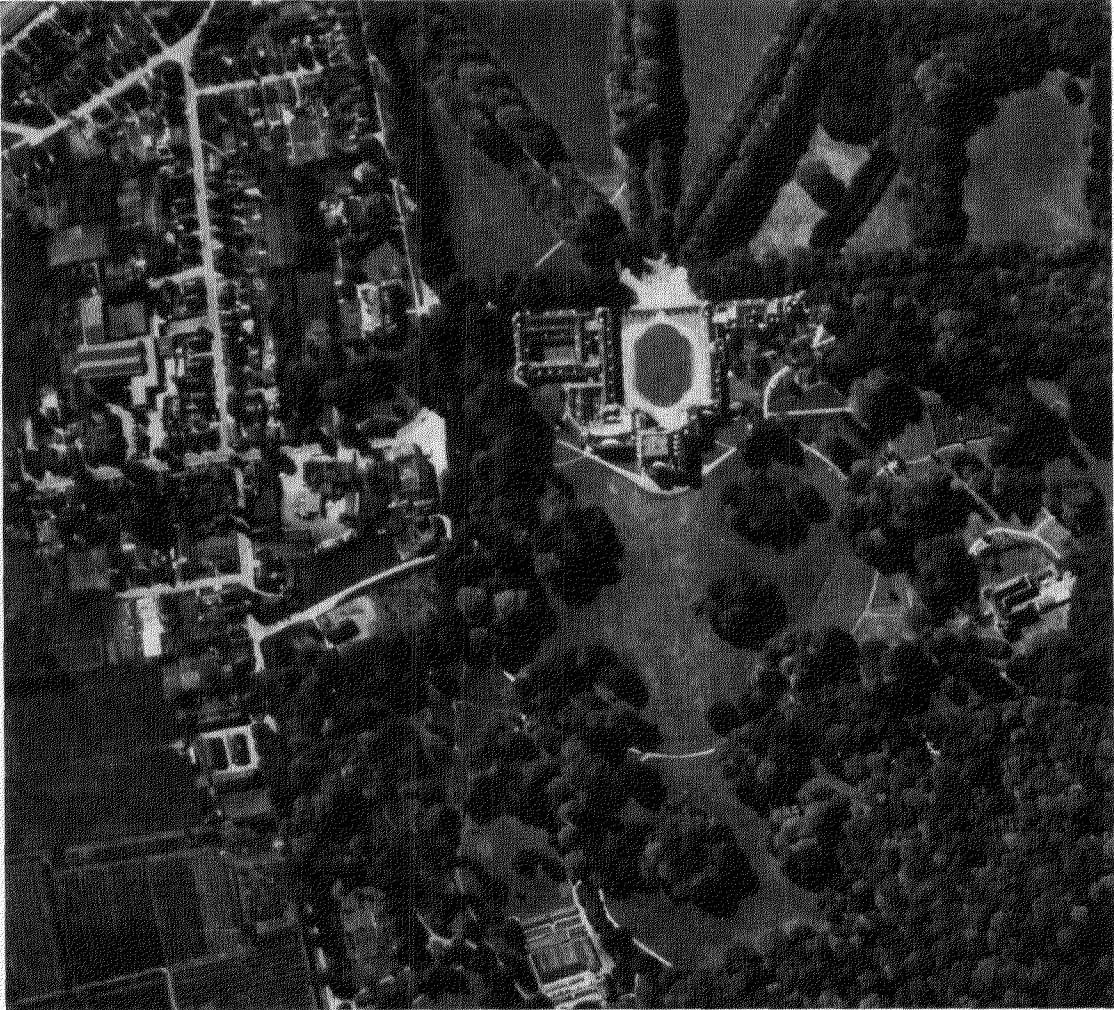
De bestemming van Het Loo tot museum heeft derhalve onvermijdelijk tot gevolg dat de als eenheid aangelegde landschapstuin door de noodzakelijke driedeling in zijn aanleg verloren moet gaan (Afb. 29).

Vrijwel geen der conserveerders en behouders aanvaarden de realiteit van de nieuwe bestemming. Zij blijven zonder uitzondering spreken en schrijven over behoud van de landschapstuin. Tot dusver staan de couranten hier vol van.

Ik wil deze beschouwing besluiten met de volgende opmerking. Het verdwijnen van een klein gedeelte van het huidige park is voor degenen die *coûte que coûte* ongewijzigd behoud van de bestaande toestand voorstaan een groter verlies dan voor hen die het geheel zien in het kader van gezond natuurbeheer. Het park heeft een beperkte levensduur, het heeft geen zeldzaamheidswaarde en met de aanleg van een tuin en de aanplant van 120 jonge bomen wordt een zeer belangrijke en positieve compensatie gegeven (Afb. 30). Voor de tuinminnende Nederlandse bezoekers is herstel van deze 17de eeuwse tuin een unieke gebeurtenis die minstens op het niveau staat van de talrijke tuinrestauraties die de laatste dertig jaar in het buitenland werden en worden uitgevoerd²³. In samenwerking met ervaren tuindeskundigen²⁴ is te bereiken dat het besluit van

²³ Het Biohistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht publiceerde onlangs o.m. als bijdrage voor de restauratie van Het Loo een studie over het historisch plantenbeeld: *Ornamental Plants in 16th and 17th Century Gardens An annotated List of plants to*

assist with the proper Reconstruction and Maintenance of Historic Gardens from these Centuries, to which Introductory Remarks have been added; by C. S. Oldenburger-Ebbers (mainly for the 16th century) and J. Heniger (mainly for the 17th century).

Afb. 29. Luchtopname van paleis Het Loo met een gedeelte van het park.

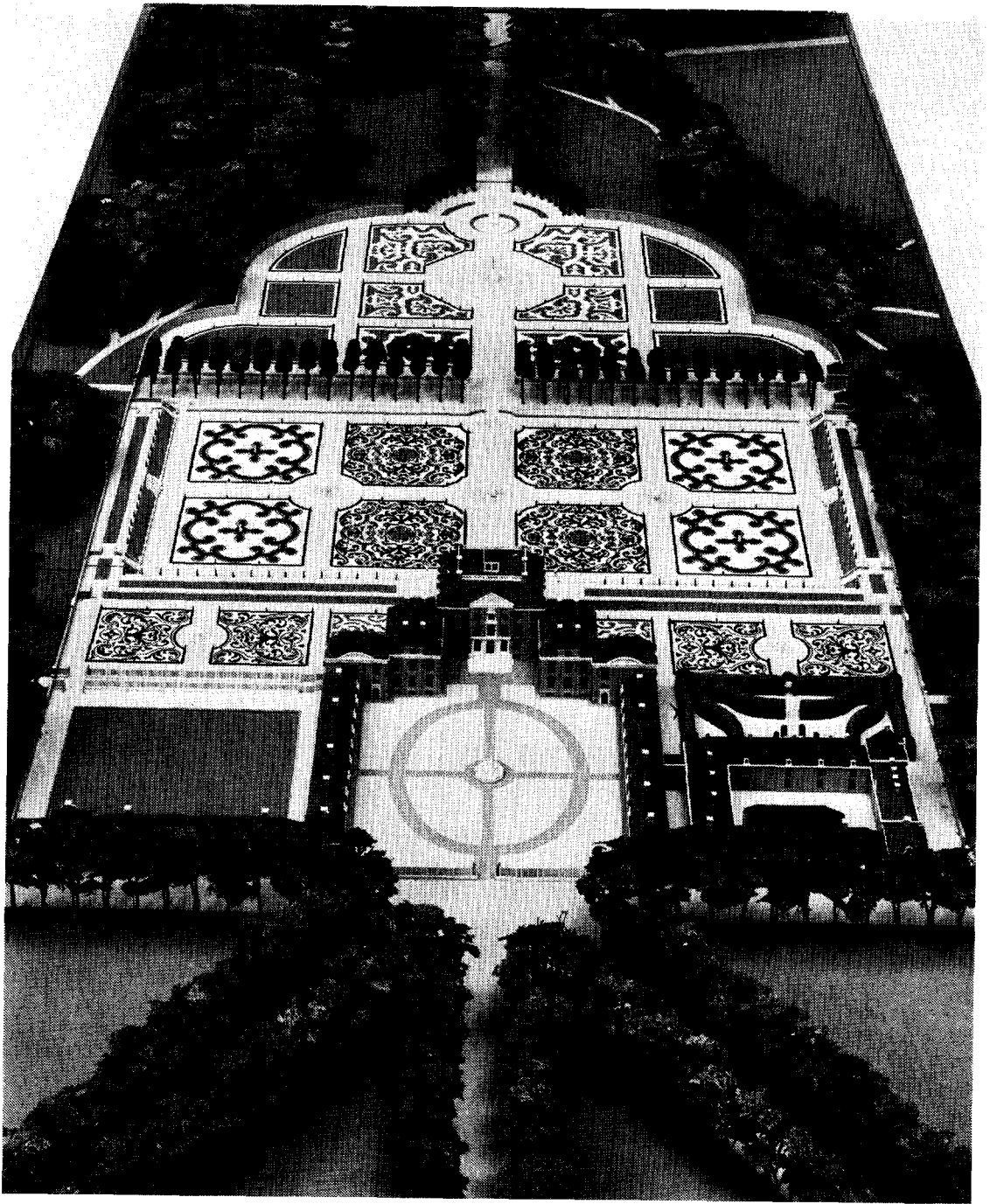
de regering met betrekking tot de nieuwe bestemming van Het Loo ook ten aanzien van deze historische tuin een waardige response krijgt²⁵. Sinds de laatste vijf jaar constateren wij een groeiende belangstelling van het publiek voor alles wat Het

Loo biedt. Ook voor het verleden van het paleis is er een nieuwe toekomst, mits het wordt gerestaureerd conform het plan dat *unaniem* door de commissie inzake de restauratie en inrichting van Het Loo (19 leden) werd aanbevolen²⁶.

²⁵ De Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor tuinbouw en plantkunde is de eerste instelling die aangeboden heeft om een parterre aan te leggen.

²⁶ Huidige samenstelling: mr. A. L. des Tombe, voorzitter, oud burgemeester van Apeldoorn; H.K.H. Prinses Beatrix; jhr. mr. G. Beelaerts van Blokland, voorzitter Ver. Oranje Nassau Museum; mr. F. W. van den Berg, bestuurslid Ver. Oranje Nassau Museum; mr. A. E. Braam van Houckgeest, Thesaurier van het Koninklijk Huis; L. van Dorp, directeur Koninklijk

Huisarchief; dr. mr. F. J. Duparc, voormalig Raadadviseur C.R.M.; mr. D. van Duyne, plv. S.G. Min. van Algemene Zaken; mr. F. Th. Dijkmeester, plv. voorzitter, burgemeester van Apeldoorn; ir. F. C. Faber, secretaris, directeur van de hoofdafd. Bouw van de Rijksgebouwendienst; J. Karsten, hoofdconsulent Musea, C.R.M.; ir. P. Kluyver, lid Rijkscie. van de Monumentenzorg (voormalig dir. PPD Utrecht); douanière J. M. H. A. van Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, voormalig intendant van het Paleis Het Loo; prof. T. Th.

Afb. 30. Maquette van het restauratieplan. (Foto Arnold Meine Jansen. Maquette van Nicole Olijf).

SUMMARY

Het Loo was built in 1686 by Prince William III and Mary Stuart. After they had become King and Queen of England and the laying out of the grounds was almost completed, they decided to add four pavilions and enlarge the gardens. The entire plan was realized around 1700, and *Het Loo* became widely known. The designs had been prepared by the Académie Royale d'Architecture in Paris, and the architects Jacob Roman and Daniel Marot, who were responsible for their execution, gave the building its definitive form. The gardens and fountains were depicted repeatedly, described in detail (Harris), and admired (Southwell and many others). About a century later, Louis Napoleon had the sunken garden filled in, the building plastered, and the walls painted to resemble stone. A flat park with wide vistas replaced the well-proportioned garden appropriate to the house. The major reconstruction and extension carried out in 1911 resulted in the complete mutilation of the original design.

In 1969, the decision was taken to make *Het Loo* a museum devoted to the House of Orange Nassau. This conversion from a private to a

public building required drastic modification of the floor construction and the addition of expensive installations. Dismantling, restoration, and excavation, as well as extensive repairs have re-animated the original design. This could be achieved because much of not only the structure but also the details of the seventeenth-century creation had survived. The restored *Het Loo* of William's time is actually the missing link in a series of four buildings representing four periods in the history of the royal house: the *Prinsenhof* in Delft, the *Huis ten Bosch* in The Hague, *Het Loo* in Apeldoorn, and *Paleis Soestdijk* in Baarn.

With respect to the financial side of the restoration, which is expected to take six years, it may be mentioned that the restoration plan will cost less than the preservation plan, since the restored building is 28 per cent smaller than the expanded version, and the maintenance costs for the small building with its brick walls will also be appreciably lower. For museum purposes the restoration plan is of course to be preferred in all respects. *Het Loo* will be a national museum of international interest.

Lunsingh Scheurleer, hoogleraar kunsthistorie Rijks Universiteit Leiden; ir. R. Meischke, weth. a, verbonden aan de Kunsthistorische afdeling R.D.M.Z.; prof. W. G. Quist, Rijksbouwmeester; prof. ir. J. J. Terwen,

lid Rijkscomité van de Monumentenzorg (hoogleraar architectuurgeschiedenis R.U. Leiden); P. J. Yperlaan, directeur Musea, Monumenten en Archieven.

MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK

De Voorzitter van de Vaste Commissie
voor Cultuur, Recreatie en
Maatschappelijk Werk
Tweede Kamer der Staten-Generaal
Binnenhof 1a
's - G r a v e n h a g e

uw brief 10 februari 1976 *kenmerk* *Rijswijk, Steenvoordelaan 370, tel. 070-94 92 33*
76 CRM 31 M.M.A./Mu/Bu
onderwerp Restauratie Paleis 184.355
Het Loo 4 maart 1976

Gaarne geef ik gevolg aan uw in bovenvermelde brief gedane verzoek u mijn standpunt met betrekking tot de restauratie van het Paleis Het Loo kenbaar te maken.

Zoals bij de meeste restauraties, is ook bij de restauratie van het Paleis Het Loo de keuze uit verschillende oplossingen mogelijk. De mogelijkheid tot een compromis ontbreekt, daar de werken uit de verschillende bouwperiodes niet naast elkaar staan doch over elkaar heen zijn aangebracht. Kiest men voor de vroegste periode, dan zal men de jongere dekmantel moeten verwijderen; kiest men voor de huidige toestand, dan kan men het nog bestaande oude gebouw niet aan het daglicht brengen.

De geschiedenis van het huis valt uiteen in drie periodes:

1. het in 1686 gebouwde huis behield zijn oorspronkelijk karakter en zijn tuinen tot kort na 1800;
2. in het begin van de 19e eeuw onderging het huis enkele bescheiden veranderingen, zoals het witpleisteren van de muren en het vernieuwen van de vensters. Hoe weinig ingrijpend dit ook was uit bouwkundig oogpunt, het huis kreeg er een geheel ander karakter door. Bovendien werd de omringende tuin veranderd in een landschapspark;
3. tegen het einde van de 19e eeuw zette een periode van restauratie en verfraaiing van het inwendige in, waarna tenslotte in 1911 het gebouw aanmerkelijk werd vergroot. Toen ontstond de huidige toestand van het gebouw.

Na het raadplegen van de mij adviserende deskundigen in deze ben ik na grondige overwegingen tot de conclusie gekomen, dat het de voorkeur verdient het Paleis Het Loo naar de oorspronkelijke toestand te herstellen.

Bij iedere restauratie is de bestaande toestand een belangrijk gegeven. Bij het ontwerpen van de restauratieplannen is groot belang gehecht aan de bouwgeschiedenis, hetgeen moge blijken uit het in de jaren 1971 tot 1975 gehouden uitvoerige historische en bouwkundig onderzoek.

De oorspronkelijke toestand van het Paleis is op grote schaal aanwezig, slechts aan het oog onttrokken door witkalk en aanbouw of een later aangebracht plafond zonder architectonische waarde. De oorspronkelijke hoofdvorm van het Paleis wordt niet verkregen door reconstructie, maar door ontmanteling, door verwijdering van aanbouwen, terugplaatsing van de eetzaal op de oorspronkelijke plaats en door restauratie van de terrassen met de verdiepte tuin.

Over de authenticiteitswaarde van deze restauratie wil ik het volgende opmerken.

Inwendig zal het nodig zijn voor het uitvoeren van reparaties en voor het aanbrengen van leidingen een groot deel van de aanwezige betimmeringen en plafonds af te nemen en later weer te herplaatsen, waarbij oudere situaties aan het licht komen, die na herstel even authentiek, zo niet authentiekier zijn dan de weggenomen onderdelen. De vrijgekomen 17e eeuwse plafonds zullen na restauratie authentiekier zijn dan wanneer een afgietsel van de thans aanwezige stucplafonds herplaatst zou worden.

Bij de voorgenomen restauratie ligt het bovendien niet in de bedoeling in die vertrekken, waar

geen oudere zaken aan het licht komen, deze te gaan „bedenken”. Men zal daar de thans bestaande toestand herstellen. Hierbij komt nog, dat men in enkele gevallen verplicht is een waardevolle oudere toestand aan het licht te brengen, aangezien deze anders onherroepelijk verloren gaat.

Over het exterieur wil ik betreffende authenticiteit opmerken, dat, wanneer tot conservering zou zijn besloten, niet alleen vensters en luiken, doch vermoedelijk de gehele pleisterlaag zou moeten worden vernieuwd, waardoor het grootste deel, dat dan te zien zou zijn, uit 1890 zou dateren. De buitenhuid zal dan niet authentiek zijn.

Daar, waar de latere toevoegingen zijn weggenomen, zal het muurwerk hersteld moeten worden; een groot gedeelte van de muren, dat onder de pleisterlaag tevoorschijn komt, is zo gaaf dat er vrijwel geen reparatie nodig is. Er zal geen nieuw gebouw ontstaan; het zijn dezelfde muren en dezelfde stenen uit de tijd van de Koning-Stadhouder.

Over de historische aspecten van de restauratie wil ik opmerken, dat men verplicht is uit historisch oogpunt — en de museale bestemming leidt hier ook toe — zoveel mogelijk herinneringen aan personen intact te laten. Ten aanzien van de uitwendige restauratie moet daarbij een keuze gemaakt worden tussen Het Loo van de stadhouders en Het Loo van de monarchie. Bij de voorgenomen restauratie gaat het historische beeld van de monarchie er weliswaar iets op achteruit, maar uit die periode bezitten we nog Soestdijk en de uitbreiding van het Oude Hof in Den Haag.

Wanneer Het Loo in zijn 17e eeuwse vorm wordt hersteld, wint de periode van prins Willem III aan duidelijkheid, terwijl het tijdperk van Koningin Wilhelmina iets verbleekt. Wel dient hierbij bedacht te worden, dat in het inwendige nog zeer veel herinneringen aan de laatste periode zullen overblijven. Ik ben van mening dat in de huidige opzet beide perioden gelijkwaardiger in het gebouw zullen zijn verdeeld, terwijl bij consolidatie in de huidige toestand het beeld van de laatste periode zo zou overheersen dat het oorspronkelijke niet meer zou zijn waar te nemen. Hierbij dient verder niet uit het oog verloren te worden, dat, wanneer men later niet meer zo direct emotioneel bij de laatste periode van Het Loo betrokken zal zijn, beide belangrijke historische persoonlijkheden evenver verwijderd zullen zijn. Men zal zich willen laten informeren omdat het zien van het huis niet voldoende is om hun levensbeeld nader te kennen.

Het beeld van Het Loo van de huidige periode ligt in talloze foto's vast. Het is gemakkelijker voorstelbaar dan het beeld van het huis en de tuin ten tijde van de Koning-Stadhouder.

Ik kom dan ook tot de konklusie, dat het beeld van de Nederlandse geschiedenis een verrijking ondergaat wanneer het 17e eeuwse huis wordt vrijgelegd en de tuinen gerestaureerd. Van de 17e eeuwse buitenplaatsen en hun tuinen en van de bouwactiviteiten van de stadhouders, waarvan vrijwel niets meer bewaard is gebleven, wordt dan weer iets zichtbaar.

Voor de goede orde wil ik u nog deelgenoot maken van enkele overwegingen, die bij de genomen beslissing een belangrijke rol hebben gespeeld.

1. Door consolidatie van Het Loo in de huidige toestand zouden vooral de banden tussen Nederland en Koningin Wilhelmina benadrukt worden. Hierbij rijst de vraag of het helaas zo verminkte monument met al zijn uitbreidingen nu wel passend zou zijn bij het beeld, dat wij hebben van Koningin Wilhelmina, die bovendien zo gekant was tegen de bedoelde uitbreidingen van Het Loo. Het consolideren van de bestaande toestand biedt bepaald geen sterke aanknopingspunten.

De voorgenomen restauratie levert daarentegen weer de karaktervolle architectuur en betekent een waardige hommage aan de gehele dynastie der Oranjes. Het Loo werd in de hoofdvorm, die het gebouw herkrijgt volgens het restauratieplan, tenslotte bewoond door alle Oranjes vanaf de Koning-Stadhouder tot en met Koningin Wilhelmina.

2. Direct grenzend aan het drukbezochte museumterrein ligt aan de westzijde het Oude Loo, dat na de restauratie een pied-à-terre voor de Kroondraagster en haar familie wordt, en aan de oostzijde het terrein waarop H.K.H. Prinses Margriet thans haar huis heeft gebouwd. Hierdoor is al een driedeling van de oorspronkelijk als eenheid geschapen landschaptuin veroorzaakt.

Privacy en veiligheid naar beide zijden kunnen alleen worden gewaarborgd door een afdoende erfscheiding. De enige erfscheiding, die veilig is, geen uitkijk biedt, geluidwerend is en historisch

verantwoord, is de oorspronkelijke tuinmuur van de 17e eeuwse formele tuin, waarvan gedeelten nog aanwezig zijn.

De enorme publieke belangstelling, die nu reeds voor het stalmuseum en de westelijke vleugel van het Paleis aan de dag wordt gelegd — en die, gelet op de toenemende behoefte aan recreatie, alleen maar zal toenemen en die zich zeker verder op het dan gereed zijnde museum zal richten — maakt een afdoende scheiding beslist noodzakelijk. Hekken, schuttingen of een palissade zullen onvoldoende waarborg voor de veiligheid bieden en bovendien historisch gezien niet in aanmerking kunnen worden genomen.

3. Consolidatie van de bestaande toestand zou een ruimte opleveren, die in kubieke meters 26% groter is dan bij uitbreiding van het restauratieplan. De grotere ruimte, die aldus verkregen zou worden, met name de in 1911 op het hoofdgebouw en de beide aangrenzende binnenpaviljoens aangebrachte verdieping is niet of nauwelijks in het museumcircuit te betrekken en ook niet voor andere doeleinden te gebruiken, aangezien zij te geïsoleerd liggen en moeilijk bereikbaar zijn. De bereikbaarheid zou verbeterd kunnen worden, doch dit zou vrij grote ingrepen in de er onder gelegen oude en authentieke gedeelten van het gebouw vergen.

4. De oppervlakte van huis en tuin is 6,5 ha, dit is 1% van de oppervlakte van het park. Wanneer de formele tuin wordt hersteld, blijft nog 99% van het omliggende park in landschapsstijl als omlijsting van Paleis en tuin gehandhaafd. Bovendien is nog overwogen, dat het verwachte aantal bezoekers van 5.000 à 6.000 per dag wel verdragen zal kunnen worden door de formeel aangelegde tuin, niet echter door een tuin met een grasmat.

Over het herstel van de tuin wil ik tenslotte nog het volgende opmerken. Het herstel beoogt een restauratie op basis van vondsten in de grond, op de historische tekeningen en op een uitvoerige beschrijving uit 1679. Huis en tuin zijn beide uitgevoerd volgens een geometrisch plan; ook de buitenruimten zijn geometrisch bepaald. In dit schema passen uitsluitend exacte maten, welke niet verstoord mogen worden door sterk in omvang groeiende bomen. Ter nadere motivering van het uitgangspunt, dat de tuinen in hun oorspronkelijke vorm hersteld worden, diene het volgende. Wanneer het eerste deel, de verdiepte tuin, wordt hersteld, krijgt men aan de achterzijde dezelfde blik op het huis als de ontwerpers bedoeld hebben. Deze buitenruimte, die een onderdeel van de gehele ruimtelijke opzet uitmaakt, is in zekere zin de tegenhanger van de basse-cour aan de voorzijde; bovendien is dit de enige mogelijkheid om het terras achter het huis te beschermen.

Ook is overwogen, dat in ons land geen 17e eeuwse tuin bestaat, waarvan zoveel bekend is als deze.

Dit komt doordat de verdiepte tuin is volgestort, zodat de funderingen van de kunstwerken en vijvers nog aanwezig zijn en er ook nog een zeer gedetailleerde beschrijving van de tuin uit 1699 bewaard is.

Het verdwijnen van de huidige aanleg is onmiskenbaar een verlies, dat echter spoedig vergoed zal worden door een nieuwe tuin. Een keuze is hier onvermijdelijk. Aangezien het hier de enige tuin in ons land betreft uit de 17e eeuw, waarvan zoveel bekend is en de eenheid met het huis van doorslaggevende betekenis moet worden geacht, ben ik van mening, dat de voorgenomen restauratie de voorkeur verdient boven het in stand houden van een park, dat nog daar een beperkte levensduur heeft en dat geen zeldzaamheidswaarde bezit, daar er nog vele uit dezelfde tijd over zijn. Wel zal, teneinde aan de gerezen bezwaren enigermate tegemoet te komen, de uitvoering van de plannen met betrekking tot de tuin in de tijd gespreid worden, zowel wat betreft de aanleg, als voor zover het erom gaat bomen te verwijderen.

Ik wil deze brief besluiten met de volgende opmerking.

De beslissingen ten aanzien van de restauratieplannen van huis en tuin zijn genomen op basis van een complex van grondige overwegingen, waarin de in deze brief aangevoerde argumenten een rol hebben gespeeld. Het gerestaureerde paleis Het Loo zal de vorm herkrijgen, die ten tijde van de stichting is ontstaan en heeft bestaan tot de aan de Oranjes opgedrongen verbouwing in 1911, met dien verstande dat sedert het begin van de 19e eeuw het huis gepleisterd was, een

BRIEF VAN MINISTER MR. H. W. VAN DOORN

ander raamtype had en de verdiepte tuin onder een zandpakket verdwenen was. Het gerestaureerde Loo wordt een goed functionerend museum, berekend op de ontvangst van zeer veel bezoek.

Het herstel van de 17e eeuwse hoofdvorm en de restauratie van de tuin zijn mijns inzien de meest aangewezen uitgangspunten van de restauratie, er daarbij rekening mee houdend, dat de verandering van het paleis in een museum een zeer fundamentele verandering is, die ook in het herstel van de oorspronkelijke toestand tot uitdrukking mag komen.

De Minister van Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk,

w.g. Mr. H. W. van Doorn.

TWEEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL

13947 Nr. 1 RESTAURATIE VAN HET LOO

Verslag van een mondeling overleg

Vastgesteld 16 mei 1976

„Op dinsdag 4 mei 1976 voerde de vaste commissie voor cultuur, recreatie en maatschappelijk werk ¹ mondeling overleg met de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk en de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening over de restauratie van Het Loo.

De bewindslieden waren voor dit overleg vergezeld van mr. R. Hotke, directeur-generaal van het directoraat-generaal voor culturele zaken, P. J. Yperlaan, directeur directie musea, monumenten en archieven van het directoraat-generaal voor culturele zaken, dr. A. W. Vliegenthart, directeur van Rijksmuseum paleis Het Loo, van de zijde van de Rijksgebouwendienst ir. F. C. Faber, directeur van de hoofdafdeling bouw en ir. G. Hougée, bouwcoördinator.

De commissie heeft de eer hieromtrent als volgt verslag uit te brengen.

Een lid van de P.v.d.A.-fractie vroeg welke rol de beide Ministers ten aanzien van de restauratie van Het Loo vervulden. Het wilde graag vernemen welke taak de Rijksgebouwendienst in dezen te vervullen had en op welke wijze de bewindslieden ten aanzien van de restauratie worden geadviseerd.

Voorts vroeg dit lid of de voorgenomen restauratie past in het restauratiebeleid dat thans wordt gevoerd, en in het algemeen tendeeft naar consolidatie. Vooral wilde dit lid vernemen waarom niet de mogelijkheid is overwogen het huis terug te brengen in de staat waarin het zich in het begin van de 19e eeuw bevond, met wit gepleisterde gevels en grote glasruiten in een landschappelijke tuin.

Een lid van de V.V.D.-fractie vroeg wanneer Het Loo als museum in beheer zal worden ondergebracht bij het Departement van Cultuur, Re-

creatie en Maatschappelijk Werk. Wie, zo vervolgde het, zal het gebouw, en wie zal het museum gaan exploiteren? Het vroeg voorts in welke post van de begroting de restauratiekosten zijn ondergebracht en hoe het totaalbudget van de Rijksgebouwendienst zich verhoudt tot de kosten van deze restauratie.

Een lid van de P.v.d.A.-fractie vroeg in welk stadium de beslissingen omtrent de uitvoering van de restauratie zich bevinden.

Een lid van de A.R.P.-fractie, dat zich voorstander toonde van restauratie van de 17e-eeuwse situatie, vroeg waarom men besloten had enkele aanbouwsels achter de oostvleugel te handhaven, die volledig in strijd zijn met het, de barokstijl beheersende, principe van symmetrie.

Een lid van de fractie van DS'70 vroeg of de restauratie ongemoeid zal blijven binnen de aangekondigde 1%-operatie.

De Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk antwoordde dat Het Loo rijks-eigendom is en dat daarom het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, in het bijzonder de Rijksgebouwendienst krachtens de monumentenwet voor de restauratieplannen goedkeuring behoeft van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk is en wordt gebruiker van het pand ten behoeve van het Rijksmuseum Het Loo. De Rijksgebouwendienst blijft verantwoordelijk voor de huisvesting van het Rijksmuseum en zal steeds zorg dragen voor het onderhoud van het gebouw. Wat betreft de aard van de restauratie merkte de Minister op dat er niet echt sprake is van terugrestaureren naar de 17e-eeuwse situatie. Slechts bepaalde later aangebrachte toevoegingen worden weer verwijderd. Overigens merkte hij op dat consolidatie van de huidige situatie niet tot minder kosten zal leiden dan de thans voorgenomen

¹ Samenstelling: Kleisterlee (KVP), voorzitter, Tilanus (CHU), Van Dijk (VVD), Voogd (PvdA), ondervoorzitter, Wolff (CPN), Van der Lek (PSP), Scholten (ARP), Gardeniers-Berendsen (KVP), Haasberger (PvdA), Van Ooijen (PvdA), Keja (VVD),

Du Chatinier (KVP), Van Veenendaal-van Meggelen (DS'70), De Boer (ARP), De Koning (BP), Nooteboom (D'66), Langedijk-de Jong (PvdA), Worrell (PvdA), Huijsen (Onafhankelijk), Van Winkel (PPR).

restauratie van het paleis inclusief het herstel van de formele tuin.

De Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening merkte over de verhouding tussen de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening nog het volgende op. De Rijksgebouwendienst, die als opdrachtgever van de restauratie optreedt, pleegt voortdurend overleg met de gebruiker, het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De restauratie, die is afgestemd op het gebruik als museum, wordt uitgevoerd ten laste van het budget van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. De kosten ervan zijn ondergebracht in het hoofdstuk Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van de rijksbegroting voor 1976, artikel 77 onder Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Ook voor de komende jaren zijn de benodigde bedragen in de ramingen voorzien. Hij merkte op dat de voorgenomen restauratie geen gevolgen zal ondervinden van de aangekondigde 1%-operatie; het zou een kostbare aangelegenheid worden reeds begonnen werken over een langere termijn te gaan uitvoeren.

De heer Hotke maakte nog een enkele opmerking over de rol die de Rijkscommissie voor de monumentenzorg in de restauratie speelt. Vanaf het begin hebben leden van de rijkscommissie zitting gehad in de bestemmingscommissie en in de restauratiecommissie voor Het Loo. De rijkscommissie heeft door haar vertegenwoordigers derhalve de gehele procedure op de voet kunnen volgen. Ter aanvulling merkte de Minister op dat hij zich voor zijn beleid ten aanzien van de restauratie steeds, overeenkomstig de voorschriften van de monumentenwet, laat adviseren door de rijkscommissie voor de monumentenzorg.

Een lid van de V.V.D.-fractie stelde er prijs op na het antwoord van de bewindslieden nog de volgende vragen te stellen. Waarom heeft men besloten het 17e-eeuwse aanzien van het paleis als uitgangspunt te kiezen voor de restauratie? Kan de restauratie van de formele tuin, waarvoor veel bomen moeten verdwijnen, worden uitgesteld? Welk bedrag zal gemeoid zijn

met de exploitatie van de formele tuin? Kunnen de voor restauratie en consolidatie geraamde kosten van resp. f 63 350 000 en f 62 750 000 worden gespecificeerd? Is de juiste index voor restauratie gebruikt bij het vaststellen van deze bedragen? Is in het bijzonder de index van 135% niet te laag?

Dit lid besloot met de opmerking dat haar fractie moeite had met het benodigde bedrag en vroeg tot slot of overwogen was voorhands slechts achterstallig onderhoud te plegen en overigens met consolidatie te volstaan.

Een lid van de P.v.d.A.-fractie wilde de restauratieplannen graag toetsen aan het handvest van Venetië en wees daarbij in het bijzonder op de artikelen 3 en 5 van het handvest*. Het meende dat de restauratieplannen niet in overeenstemming zijn met deze artikelen. Het vroeg de Minister de resultaten van het uitgebreide onderzoek, dat in verband met de restauratie is ingesteld, te publiceren.

Voorts bracht het naar voren dat thans voorgenomen restauratie toch een compromis zou betekenen tussen verschillende mogelijkheden wat betreft het in- en uitwendige van het paleis. Waarom, zo vroeg het, is in verband daarmee toch niet gekozen voor de reeds eerder in het overleg naar voren gebrachte tussen-oplossing, namelijk restauratie van de begin 19e-eeuwse toestand. Met grote klem drong dit lid er op aan niet over te gaan tot restauratie van de formele tuin.

Een lid van de fractie van DS'70, dat zich bij veel van de voorgaande vragen aansloot, vroeg welke kosten zouden zijn gemeoid met het plegen van achterstallig onderhoud aan het paleis.

Een lid van de A.R.P.-fractie, dat reeds eerder zijn voorkeur voor de voorliggende restauratieplannen had uitgesproken, toonde zich ook een voorstander van herstel van de formele tuin.

Een lid van de K.V.P.-fractie toonde zich eveneens een voorstander van de thans voorliggende restauratieplannen maar vroeg de Minister of de restauratie van de formele tuin niet zou kunnen worden uitgesteld. Wanneer zou kunnen worden aangetoond dat er een onverbreekelijk verband be-

* *Noot van de Redactie Bulletin KNOB.* Deze artikelen luiden: Article 3 — The intention in conserving and restoring monuments is to safeguard them no less as works of art than as historical evidence. Article 5 — The conservation of monuments is always facilitated by making use of them for some socially useful purpose. Such use is therefore desirable but it must not change the lay-out or decoration of the building. It is within

these limits only that modification demanded by a change of function should be envisaged and may be permitted.

Het *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments* werd opgesteld en aangenomen tijdens het tweede internationale congres van *Architects and Technicians of Historic Monuments* dat plaats vond van 25 tot 31 mei 1964 te Venetië.

staat tussen de restauratie van de tuin en die van het paleis in die zin dat beide restauraties tegelijkertijd zouden moeten plaatsvinden, dan achtte dit lid dat een belangrijke factor voor nader beraad.

De Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk merkte op dat over de restauratie reeds veel was gepubliceerd. Hij zou zich inspannen de resultaten van later onderzoek te doen publiceren.

De uitgaven voor de restauratie strekken zich uit over een periode van 8 à 10 jaren. De thans voorgenomen restauratie, zo vervolgde hij, was vooral ingegeven door de volgende overwegingen. Gestreefd werd naar restauratie van het gehele monument, dus paleis en tuin, op een zo verantwoord mogelijke wijze. Daarnaast is overwogen dat niet slechts restauratie van een paleis zou moeten plaatsvinden maar dat zoveel mogelijk mensen zouden moeten kunnen profiteren van hetgeen door de restauratie tot stand zou worden gebracht. Tot slot is er naar gestreefd een zodanige situatie te creëren dat exploitatie van het gehele complex op verantwoorde wijze zou kunnen plaatsvinden.

De Minister hechtte er in het bijzonder aan op te merken dat de financiële berekeningen die ten behoeve van de restauratieplannen zijn uitgevoerd, zeer betrouwbaar kunnen worden geacht. Consolidatie, zoals vanuit de commissie werd voorgesteld, achtte hij geen goede oplossing, niet alleen omdat de kosten hiervan even hoog zouden zijn als die van restauratie, maar ook omdat exploitatie en onderhoud na de consolidatie zeker even duur, zo niet veel duurder zou zijn.

De heer Vliegthart maakte nog enkele aanvullende opmerkingen over de inventaris van het museum. Wat betreft de 19e en de 20e eeuw kan gebruik worden gemaakt van door Hare Majesteit de Koningin ter beschikking gestelde bruiklenen.

Die vertrekken van het museum, die betrekking hebben op de tijd van de stadhouders, zullen niet volledig worden gemeubileerd in 17e en 18e eeuwse stijl, omdat daarvan zeer weinig bewaard is gebleven. Ten behoeve van deze vertrekken zijn enkele objecten van Hare Majesteit de Koningin in bruikleen ontvangen. Daarnaast zal uit het aankoopbudget van het museum een enkel stuk ten behoeve van de inrichting van deze vertrekken worden aangekocht. Portretten, archivalia, munten etc. die van belang zijn voor het toekomstige museum zijn gedeeltelijk voorhanden door bruiklenen en worden voor het overige ter beschikking gesteld door het Oranje-Nassau mu-

seum. De heer Vliegthart merkte op dat het Rijksmuseum het paleis Het Loo kan worden beschouwd als een echt Nederlands museum, dat in 1975 reeds door \pm 200 000 personen, voor het overgrote deel Nederlanders, werd bezocht.

Ten aanzien van de tuin bracht hij naar voren dat door de ligging van het Oude Loo, dat een nieuwe bestemming zal krijgen, en de ligging van de woning van H.K.H. Prinses Margriet, die beide sterk opdringen in de richting van de tuin van het paleis, zich de behoefte doet gevoelen de drie objecten auditief en visueel van elkaar te scheiden, hetgeen door de in de formele tuin voorziene muur afdoende zou kunnen geschieden. Overigens zullen aanvankelijk slechts bomen behoeven te wijken ten behoeve van de verdiepte tuin; de hogere formele tuin zal pas worden aangelegd wanneer de zich daar bevindende oude bomen daartoe aanleiding geven.

De heer Faber maakte enkele opmerkingen over de bouwkundige situatie en de restauratiekosten. Hij wees erop dat het paleis, als woonhuis bedoeld, niet op de vele bezoekers is berekend die de nieuwe bestemming tot museum met zich mee zal brengen. De alleen al ten behoeve van de museumbestemming uit te voeren werken als verzwaring van de vloeren, verwarming, mechanische luchtbehandeling en dergelijke eisen een zeer groot deel van de totale kosten voor zich op. Hij zegde toe een overzicht te zullen verstrekken van de bouwkundige en installatietechnische voorzieningen die zullen worden getroffen. Voor de kosten van restauratie of consolidatie verwees hij naar het schriftelijk antwoord op vraag 6 (zie bijlage). In 1973 heeft de Minister van Financiën toestemming verleend voor de geraamde kosten onder voorwaarde dat de kosten uitsluitend verhoogd zouden worden met de bouwkosten-index voor restauratie. Nu de eerste fase van de restauratie bestedingsklaar is blijken de begrotingscijfers te corresponderen met de raming van 1973, verhoogd met de bovenbedoelde index van 37%. Bij het bepalen van de index is er rekening mee gehouden dat voor dit werk het loonbestanddeel 60%, het materiaalbestanddeel 30% en de algemene kosten 10% van het totale bedrag vormen. Begrotingstechnisch wordt de restauratie beschouwd als een nieuwbouwwerk. Drie jaar is besteed aan de voorbereiding van de eerste fase, waarvoor nu een sluitend bestek beschikbaar is. In de geraamde restauratiekosten bedraagt de post voor onvoorziene kosten $7\frac{1}{2}\%$ van het totale bedrag, terwijl voor nieuwbouw 2% gebruikelijk is".

Deel II

„Het op 4 mei 1976 begonnen overleg werd op 10 mei 1976 met de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voortgezet in Het Loo. Behalve de reeds eerder genoemde functionarissen waren gedurende het eerste gedeelte van dit overleg ook ir. J. B. van Asbeck, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer en mr. A. L. des Tombe aanwezig.

Voorafgaande aan de bezichtiging van paleis en tuin hielden de heren Vliegenthart, Lunsingh Scheurleer en Van Asbeck een korte inleiding over enkele aspecten van de voorgenomen restauratie. Van de inleidingen van de heren Vliegenthart en Van Asbeck* is de letterlijke tekst als bijlage bij dit verslag gevoegd, van de inleiding van de heer Lunsingh Scheurleer is een beknopte samenvatting als bijlage bij dit verslag gevoegd.

Van het overleg dat na bezichtiging van paleis en tuin plaatsvond, brengt de commissie als volgt verslag uit.

Een lid van de K.V.P.-fractie vroeg een nadere aanduiding van de kosten die gemoeid zijn met het herstel van de geometrische tuin.

Een lid van de fractie van DS'70 vroeg welke garanties er zijn dat de kosten van de geometrische tuin niet hoger zullen worden dan de geraamde 5,2 mln. Welke mogelijkheden zijn er, zo vervolgde dit lid, wanneer men wèl het paleis maar niet de tuin zou restaureren. Ook vroeg het of voor de geometrische tuin nog beelden zullen worden gemaakt.

Een lid van de P.v.d.A.-fractie meende dat een combinatie van het herstelde 17e eeuwse paleis en de landschappelijke tuinaanleg niet tot disharmonie zou behoeven te leiden. Dit lid was er een voorstander van de bestaande tuinaanleg te handhaven. Het vroeg de Minister advies in te winnen bij tuinarchitecten over de mogelijkheid een landschapstuin voor massaal bezoek toegankelijk te maken.

Een lid van de S.G.P.-fractie vreesde dat een geometrische tuinaanleg het publiek op warme dagen te weinig schaduw zou kunnen bieden.

Een lid van de V.V.D.-fractie vroeg welke bedragen op welke begrotingsposten voor de restauratie zijn gereserveerd. Zijn er, zo vervolgde het, al gedachten geformuleerd over de exploitatiekosten? Ook vroeg het hoe het advies luidde dat de rijkscommissie voor de musea had uitgebracht over de restauratieplannen. Het be-

twijfelde of de tuinmuur een afdoende oplossing zou zijn om het publiek in de onmiddellijke omgeving van het paleis geconcentreerd te houden. Tot slot vroeg het of een aanvaardbare oplossing was gevonden voor de overgang van de geometrische tuin naar de landschapstuin.

Een lid van de K.V.P.-fractie vroeg of bij de restauratieplannen ook rekening was gehouden met de toegankelijkheid van paleis en tuin voor bejaarden en gehandicapten. Door de bezichtiging van het complex was het tot de mening gekomen dat paleis en tuin nauw met elkaar verbonden zijn.

Wèl stelde het de vraag of het noodzakelijk is de tuin tegelijkertijd met het paleis te restaureren en of een uitstel van enkele jaren voor de restauratie van de tuin tot de mogelijkheden behoort. Waarop, zo vroeg het tot slot, zijn de prognoses voor het aantal bezoekers gebaseerd?

De Minister wees nog eens uitdrukkelijk op de niet onaanzienlijke werkgelegenheid die door uitvoering van het restauratieplan zou worden geschapen. Hij bracht naar voren dat alléén bij uitvoering van het plan-Van Asbeck het gebouw niet ongebruikt hoeft te blijven, veel bezoek zal kunnen verwerken, hetgeen is toe te juichen uit een oogpunt van educatie en recreatie, en bovendien de kans zal bieden verschillende stadia van bewoning door de monarchie te tonen. De geometrische tuin zal overeenkomstig zijn karakter géén schaduw bieden aan hen die hem bezoeken. De bewindsman zegde toe de gevraagde cijfers aan de commissie te zullen doen toekomen. De rijkscommissie voor de musea, zo vervolgde hij, heeft haar instemming uitgesproken met het plan het paleis tot museum te bestemmen; de commissie wordt betrokken bij de realisering van het plan-Van Asbeck.

Bij het te verwachten grote aantal bezoekers zal het niet mogelijk zijn het publiek uit de tuin te houden; laat men publiek toe, dan zal een effectieve afscheiding moeten worden aangebracht ten opzichte van Het Oude Loo en de woning van H.K.H. Prinses Margriet, omdat deze behuizingen anders niet zouden kunnen worden bewoond.

In het restauratieplan zijn voorzieningen getroffen die paleis en tuin toegankelijk maken voor bejaarden en gehandicapten.

Desgevraagd verklaarde de bewindsman dat het alleen al in verband met de restauratie naar

* *Noot van de redactie Bulletin KNOB.* Deze bijlage is niet opgenomen i.v.m. het in dit nummer afgedrukte

artikel van J. B. van Asbeck en A. M. L. E. Erkelens.

de 17e-eeuwse toestand van de achtergevel en het paleis zeer moeilijk zal zijn de restauratie van paleis en tuin niet gelijktijdig te doen geschieden.

De eerste fase van de voorgenomen restauratie voorziet in al het bouwkundige werk aan het corps de logis en het herstel van de tuinmuur om de geometrische tuin. Met deze werkzaamheden zijn 6 jaar gemoeid.

Twee jaar na aanvang van de eerste fase zouden men beginnen met de 4 jaar durende tweede fase die voorziet in restauratie van de vleugels en het aanbrengen van de installaties. Het in totaal benodigde bedrag van f 63 350 000 is voorzien in de meerjarenraming van de begroting van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. In 1976 zou voor de restauratie 1 mln. worden uitgegeven.

De raming van de exploitatiekosten voor het Rijksmuseum Paleis Het Loo die ten laste zal komen van de begroting van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, is reeds goedgekeurd door de Minister van Financiën.

Ter aanvulling merkte de heer Vliegenthart nog op dat de oude bomen in de boventuin zullen worden gehandhaafd, tenzij ze een gevaar voor het publiek zouden opleveren. De overgang van de geometrische naar de landschapstuin achtte hij in het plan-Van Asbeck op de meest ideale manier tot stand gebracht.

Voor het onderhoud van de tuin en andere, wél voor het publiek toegankelijke terreinen zijn nu 8 personen werkzaam. Wanneer de geometrische tuin gereed zou zijn, en voor het publiek geopend, zou het onderhoud aan 3 à 4 personen kunnen worden overgelaten.

Openstelling van de bestaande landschapstuin zou veel meer extra onderhoud vergen.

Voor de geometrische tuin zullen géén nieuwe beelden worden gemaakt, slechts de nog bestaande beelden zullen hun oorspronkelijke plaats her krijgen.

Een lid van de P.v.d.A.-fractie was van mening dat men te weinig aandacht had besteed aan de mogelijkheid de bestaande landschapstuin zodanig aan te passen dat hij geschikt zou worden voor massaal bezoek.

Een lid van de V.V.D.-fractie betwijfelde ten eerste of het nodig was de bij de geometrische tuin behorende muur te herstellen.

De Minister verklaarde aan het slot van het overleg het uitdrukkelijk niet eens te kunnen zijn

met de beide laatste vanuit de commissie gemaakte opmerkingen".

De voorzitter van de commissie,
Kleisterlee
De griffier van de commissie,
De Gou

Bijlage I

Schriftelijke vragen, die voorafgaand aan het mondeling overleg vanuit de commissie aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk zijn gesteld, en de daarop gegeven antwoorden.

1. De commissie voor Het Loo

a. Hoe is de commissie in de loop der jaren samengesteld geweest?

b. Wat was de opdracht van de commissie?

c. Is de opdracht van de commissie nog gewijzigd, bijvoorbeeld na de beslissing van de Regering in 1969 om Het Loo tot museum te bestemmen?

In 1956 werd door de toenmalige Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid een commissie ingesteld, die tot taak kreeg advies uit te brengen over de wijze waarop de restauratie van de tot het Koninklijk Paleis behorende gebouwen zou kunnen worden verwezenlijkt.

De samenstelling van deze restauratiecommissie was laatstelijk:

lid en voorzitter: mr. A. L. des Tombe

leden: mevrouw Douairière J. H. M. A. van Lawick van Pabst geboren Doude van Troostwijk; drs. D. H. G. Bolten; mr. R. Hotke; ir. R. Meischke; ir. J. A. C. Tillema;

secretaris: ir. F. C. Faber

H.K.H. Prinses Beatrix, hoewel geen lid van de commissie, woonde alle vergaderingen van de restauratiecommissie bij.

Daarnaast was door de toenmalige Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in 1969 een commissie ingesteld, welke tot taak kreeg advies uit te brengen over de toekomstige bestemming en inrichting van de onderhavige gebouwen.

De samenstelling van de bestemmingscommissie was als volgt:

lid en voorzitter: mr. R. Hotke

leden: H.K.H. Prinses Beatrix der Nederlanden; mevrouw Douairière J. H. M. A. van La-

wick van Pabst geboren Doude van Troostwijk; mr. J. M. Kielstra; Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer; drs. E. Pelinck; J. K. H. de Roo van Alderwerelt; mr. A. L. des Tombe; mr. F. W. van den Berg; ir. J. B. Baron van Asbeck; ir. F. C. Faber;

secretaris: dr. mr. F. J. Duparc

Zoals uit de samenstelling van deze commissie blijkt, had een aantal leden zitting in beide commissies.

Werkten de beide commissies aanvankelijk gescheiden, stilaan werd steeds meer onderling overlegd. Bij de verdere uitwerking van de restauratieplannen, zo bleek, zou de wijze van restaureren zo nauw verweven zijn met de toekomstige bestemming van het gebouw, dat de wenselijkheid onder ogen werd gezien de beide commissies op te heffen en daarvoor in de plaats één nieuwe commissie in te stellen. Deze zou tot taak krijgen aan de Minister van CRM advies uit te brengen over de restauratie en de toekomstige bestemming en inrichting van het voormalig Koninklijk Paleis Het Loo.

De nieuwe commissie werd samengesteld uit de leden der beide eerdergenoemde commissies. De Minister van CRM ging per 3 augustus 1972 tot instelling over.

Huidige samenstelling:

mr. A. L. des Tombe, voorzitter, oud burgemeester van Apeldoorn

H.K.H. Prinses Beatrix

G. Beelaerts van Blokland, voorzitter Ver. Oranje Nassau Museum

mr. F. W. van den Berg, bestuurslid Ver. Oranje Nassau Museum

mr. A. E. van Braam van Houckgeest, Thesaurier van het Koninklijk Huis

L. van Dorp, Directeur Koninklijk Huisarchief

dr. mr. F. J. Duparc, voormalig Raadadviseur CRM

mr. D. van Duyne, plv. S. G. Min. van Algemene Zaken

mr. F. Th. Dijckmeester, plv. voorzitter, burgemeester van Apeldoorn

ir. F. C. Faber, secretaris, directeur van de hoofdafd. Bouw van de Rijksgebouwendienst

J. Karsten, Hoofdconsulent Musea, CRM

ir. P. Kluyver, lid Rijkszie Monumentenzorg (voormalig dir. PPD Utrecht)

Mevrouw Douairière J. H. M. A. van Lawick van Pabst geboren Doude van Troostwijk voormalig intendant van het Paleis Het Loo

Prof. T. Th. Lunsingh Scheurleer hoogleraar Kunstgeschiedenis Rijks Universiteit Leiden

ir. R. Meischke, Wetha a, verbonden aan de Kunsthistorische afdeling RDMZ

prof. W. G. Quist, Rijksbouwmeester

prof. ir. J. J. Terwen, Lid Rijkszie Monumentenzorg (hoogleraar architectuurgeschiedenis R.U. Leiden)

P. J. Yperlaan, Directeur Musea, Monumenten en Archieven

d. Heeft de commissie meer mogelijkheden voor restauratie bekeken en gerapporteerd?

In 1956 heeft de commissie I geadviseerd de architect Royaards op te dragen «de mogelijkheden van restauratie te bestuderen». In 1956 is, na enkele tussentijdse adviezen, door de architect een voorstel voor de restauratie ingediend. De hoofdlijnen komen neer op een herstel van de 17e eeuwse toestand.

Het plan is in 1972 gepubliceerd door de Staatsuitgeverij ter nagedachtenis aan de architect die in 1970 om het leven kwam. (C. W. Royaards, «de restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo»). De Commissie van Advies adviseerde in 1968 de voorstellen van de architect als uitgangspunten te aanvaarden.

De Minister van VRO deelde op 29-3-1968 mede slechts de uitgangspunten van de architect als basis voor de restauratieplannen te kunnen aanvaarden;

op verdergaande voorstellen van de commissie tot het laten werken van het ontwerp kan hij niet ingaan omdat de bestemming (nog) niet is geregeld. De Minister van CRM stemt op 25-11-1968 in met het plan van architect Royaards bij schrijven O/MA 71.885. Na de beslissing van 1969 wordt de architect opgedragen het plan tot restauratie als Rijksmuseum om te werken.

Het door architect Van Asbeck in 1973 voltooide ontwerp voor de restauratie, dat tevens wordt beschouwd als programma van eisen voor de inrichting tot museum, werd door de commissie aan de Minister van CRM gezonden met een positief advies (13-7-1973). Deze zendt het plan met een verzoek tot overleg aan zijn ambtgenoot van VRO. Deze verzoekt aan de Minister van Financiën om overleg op ambtelijk niveau. Het is in dit overleg tussen de Inspectie der Rijksfinanciën en de Rijksgebouwendienst dat aangebrongen wordt op onderzoek naar alternatieve oplossingen ten einde (a) de kosten te beperken en (b) de tijdsduur van de restauratie te bekorten.

Op 3-7-1974 wordt de Inspectie een alternatief plan (= consolidatieplan) bezorgd, dat nauwelijks goedkoper uitvalt dan het restauratie-

plan, omdat de te consolideren inhoud 26% meer bedraagt. Een gespecificeerde kostenraming was bijgevoegd.

De commissie was destijds van oordeel dat dit alternatieve plan niet kon worden uitgewerkt, omdat het op geen enkele wijze was te beschouwen als redelijk alternatief voor het restauratieplan. Niet alleen zouden de kosten vrijwel gelijk zijn, ook de bouwtijd zou de voor de restauratie benodigde tijd nauwelijks ontlopen. De doorslag gaf evenwel het inzicht dat in het geconsolideerde paleis een overmaat aan ruimten (26%) zou ontstaan, waarvoor geen museale bestemming was te vinden. De exploitatie van het (te grote museum en het onderhoud van de (gepleisterde) gevel zouden verder te grote jaarlijkse lasten opleveren, bovendien zou de landschappelijke tuin niet bestand zijn tegen het grote aantal te verwachten bezoekers.

e. Is het restauratievoorstel waarover de Kamer beschikt, namelijk «de restauratie van paleis tot museum» maart 1976, het enige uitgewerkte? Het restauratievoorstel waarover de Kamer beschikt, is het enige uitgewerkte plan; het is gebaseerd op het eerder gepubliceerde plan van architect Royaards, aangepast aan de museale bestemming.

2. Welke overige deskundigen hebben de Regering over de restauratie van Het Loo geadviseerd?

Onderscheid dient te worden gemaakt tussen de commissie die de Minister van CRM adviseerde en de deskundigen, die door de architect, de Rijksgebouwendienst en het museum zijn ingeschakeld bij het uitwerken van de restauratieplannen.

Bij de samenstelling van de commissie van advies is steeds gestreefd naar deskundigheid op zowel het architectonisch als het kunsthistorisch gebied, reden waarom de Minister van CRM noch de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening behoefte hebben gevoeld aan adviezen van deskundigen van buiten de commissie. Bij het historisch onderzoek van het paleis en de tuinen is de architect geassisteerd door een tweetal kunsthistorici; de resultaten zijn verwerkt in het ontwerp van 1973.

Bij de uitwerking van het plan zijn aan de architect adviseurs toegevoegd op vele gebieden, zoals de constructie, de technische installaties, de kostenbegroting etc.

3. Waar is het «uitvoerige historische en bouwkundig onderzoek» gepubliceerd?

Het historisch (archief) onderzoek heeft plaatsgevonden tussen 1970 en 1972 en is aangevuld in 1973 t/m 1975; de resultaten ervan zijn opgenomen in het ontwerp van 1973 dat bestaat uit een drietal banden. Het historisch onderzoek van de tuinen is onder meer gepubliceerd door mevrouw Van Everdingen-Meyer in 1974: «Beschrijving van de Lusthof Het Loo», een vertaling van een door de lijfarts van de Koning Stadhouder Willem III in 1699 geschreven verhandeling, uitgegeven bij de Staatsuitgeverij.

De resultaten van het bouwkundig onderzoek zijn niet gepubliceerd, maar wel vastgelegd en verwerkt in het definitieve restauratieplan. Regelmatig heeft de commissie van advies kennis genomen van aan het licht gekomen vondsten, zowel in de tuin als in het paleis.

4. Wordt in het algemeen de Rijksdienst voor Monumentenzorg van het begin af aan betrokken bij verbouwingen, restauraties, e.d. van monumentale gebouwen in Rijks eigendom?

Daar voor de verbouwin, restauratie of wijziging van beschermde monumenten een vergunning ex art. 14 van de Monumentenwet vereist is, en deze afgegeven wordt door de Minister van CRM, wordt door de Rijksgebouwendienst regelmatig en in een vroeg stadium overleg gepleegd met de onder de Minister van CRM ressorterende Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg van ambtelijke prae-adviezen voorziet.

5. Welke verschillende restauraties «zonder compromis» waren er voor Het Loo mogelijk?

Het antwoord op deze vraag wordt ontleend aan een nota van de hand van ir. R. Meischke, naar aanleiding van de opmerkingen van prof. Temminck Groll, dd. september 1975. Hij erkent de mogelijkheid van keuze uit verschillende oplossingen, maar ziet geen mogelijkheden tot compromissen, aangezien de verschillende bouwperioden niet *naast* elkaar, maar *over* elkaar worden aangetroffen. Meischke onderscheidt 3 mogelijkheden:

a. het huis zoals het in 1686 werd gebouwd, inclusief tuinen, en in *oorspronkelijke* staat tot kort na 1800 heeft bestaan;

b. het in het begin van de 19e eeuw gewijzigde huis met witgepleisterde gevels en grote glasruiten en een landschappelijke tuin.

c. het in 1911 aanmerkelijk vergrote huis met

de extra verdieping op Corps de Logis en de 4 paviljoens en diverse aanbouwen, witgepleisterd, met grote glasruiten in een landschappelijk park.

Voorname-lijk op gronden betrekking hebbend op de authenticiteit van hetgeen er bij de noodzakelijke constructieve en installatie-technische ingrepen te voorschijn zal komen, en de architectonische betekenis van het oorspronkelijke bakstenen Paleis Het Loo, komt Meischke tot een onderschrijving van de keuze van de commissie voor mogelijkheid a.

6. Op welk bedrag worden thans de restauratiekosten geraamd? Wil de minister in het bijzonder een raming geven van de restauratiekosten 1) volgens de plannen tot herstel van de situatie voor 1894 en 2) met instandhouding van de situatie na 1894?

De restauratiekosten volgens het voorliggende plan en de verbouwing en inrichting tot Rijksmuseum worden geraamd op f 63 350 000 inclusief b.t.w. en eerste (vaste) inrichting (prijspeil heden).

De kosten van consolidatie van de huidige toestand, dit is de toestand van na 1911, werden in 1973 geraamd op f 40 091 475 exclusief b.t.w. Thans zou deze consolidatie een bedrag van f 62 750 000 (bouwkostenindex voor restauratie: 135% sinds juni 1973), inclusief b.t.w. en eerste inrichting.

7. Hoeveel bomen en welke grondoppervlakte zullen gemeoid zijn met herstel van de formele tuinaanleg?

De te herstellen geometrische tuin beslaat een oppervlak van 1% van het 650 ha grote paleis-park, dus 6,5 ha. Hiervan wordt 0,75 ha thans ingenomen door de drie boomgroepen en enkele solitair-en die voor de aanleg van de tuinmuur moeten wijken. De overige 5,75 ha bestaat thans uit een grote grasmat en voorts uit een aantal bomen die voorshands zullen worden gehandhaafd.

De drie boomgroepen en de solitair-en omvatten ongeveer 50 bomen. Langs de te herstellen dwarslaan tussen verdiepte- en boventuin zullen 120 bomen wederom worden geplant.

8. Hoe luidt het advies van Staatsbosbeheer over het herstel van de formele tuinaanleg?

Er is geen advies ingewonnen bij Staatsbosbeheer. Wel zijn adviezen uitgebracht door de Opperhoutvester van H.M. de Koningin, ir. E. Rein- ders en het Hoofd van de afdeling Natuurgebie-

den van de Directie Natuurbehoud en Openlucht-recreatie van het Ministerie van CRM, dr. C. F. van Beusekom. De eerste heeft gewezen op het feit dat talrijke bomen, voornamelijk beuken ernstig hebben geleden onder de verlaging van de grondwaterspiegel. (Het gebied is waterwingebied). Het proces van verval, waaraan ook de zware stormen van 1973 en 1974 debet waren, voltrekt zich voor heel wat bomen in een versneld tempo. Hij acht de levensduur van het park nog slechts beperkt, hoogstens 20 jaar.

Dr. van Beusekom is echter van oordeel dat, bij een passende verzorging, heraanplant en restauratie de tuin nog vele tientallen jaren in de huidige vorm zal kunnen worden behouden. Hij pleit daarom voor een in de tijd gespreide aanleg van de geometrische tuin, hetgeen ook ten dele in de restauratieplannen is overgenomen.

9. Hoe luidt het advies van de Rijksdienst voor Monumentenzorg over de voorgenomen restauratieplannen, en op welke wijze is de rijksdienst bij de voorbereiding der plannen betrokken?

Zoals reeds in het antwoord op vraag 4 werd vermeld, wordt de Minister van CRM ter zake van restauratieplannen geadviseerd door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (afdeling II van de Monumentenraad).

In het geval van de restauratie van Het Loo werd een speciale adviescommissie ingesteld, waarvan naast drie leden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ook deel uitmaakte — en nog deel uitmaakt — ir. R. Meischke, toendertijd directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Daardoor kwam een verbinding tot stand tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de adviescommissie voor de restauratie van Het Loo.

Nadien kreeg de heer Meischke een andere functie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar vanwege zijn grote kennis op het terrein van de monumentenzorg in het algemeen en van de restauratie van Het Loo in het bijzonder bleef hij deel uitmaken van de Loo-commissie.

Twee van de bedoelde leden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die zitting hadden in de Loo-commissie hebben onlangs hun functies neergelegd in verband met het bereiken van de zeventigjarige leeftijd.

De Rijkscommissie heeft de Minister van CRM inmiddels voorstellen gedaan ter voorziening van in de Loo-commissie ontstane vacatures.

10. Welke bedragen zijn tot dusver voor de restauratie van Het Loo gereserveerd en op welke begrotingsposten?

Het voor de restauratie benodigde bedrag (zie vraag 6) zal worden gefinancierd uit het vaste jaarlijks budget van de Rijksgebouwendienst en wel uit het artikel «Nieuw-aan-en verbouwwerken en aankopen van de Rijksgebouwendienst» van de Rijksbegroting. In de meerjarenprogrammering van de Rijksgebouwendienst is de restauratie van het Rijksmuseum Paleis Het Loo verwerkt. Opgemerkt wordt dat tot op heden aan architectenkosten, zoals honoraria, verschotten en onderzoekkosten een bedrag van ongeveer f 2 800 000 is uitgegeven.

Het uitwerken van een consolidatieplan zou, naast een tijdsduur van minstens drie jaren, wederom een groot bedrag aan architectenkosten vergen, waarvan de orde van grootte ongeveer f 2 000 000 is.

11. Kan een kaart worden overgelegd van de voorgenomen formele tuinaanleg, waarop eveneens de aan te brengen hoogteverschillen worden aangegeven? Wil men de vroegere cascades weer aanleggen?

Op 4 mei 1976 zullen in de Kamer aanwezig zijn:

a. luchtfoto van de tuin achter het paleis, met ingetekend de formele tuin en de muur;

b. een overzichtstekening op dezelfde schaal van de restauratie van de formele tuin met ingetekend de bestaande boomgroepen en solitaires.

c. diverse toelichtende tekeningen;

De cascades zullen weer worden hersteld, evenzo de fonteinen en overige waterwerken.

12. Is het mogelijk om de restauratieplannen zodanig te splitsen, dat voorlopig wel het gebouw wordt gerestaureerd, doch dat de parkaanleg nog in tact blijft?

De restauratie zal worden uitgevoerd in een tweetal fasen:

1. omvat de restauratie van het Corps de Logis en de 4 paviljoens, benevens de bouw van de tuinmuur;

2. omvat de aanleg van de technische installaties, de restauratie van de beide vleugels, de terreinwerken en de aanleg van de formele tuin. Aanvang over 2 jaar.

13. Welke zullen de kosten zijn van herstel van de formele tuinaanleg met de waterwerken? De aan de restauratie van de tuin verbonden kosten worden begroot op ongeveer 5,2 mln.

(prijspeil 1976). Hierin zijn begrepen de kosten van ommuring, waterwerken, beplanting etc.

14. Welk bedrag zal nodig zijn voor de aankoop van het meubilair, genoemd op blz. 47 middenkolom van de publikatie van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening van maart 1976?

Het is niet van tevoren te bepalen welke bedragen zullen zijn gemoeid met de aankoop van het meubilair voor de bedoelde vertrekken. Een en ander is geheel afhankelijk van het sporadische aanbod. Incidentele aankopen zullen ten laste van het aankoop-budget van het museum moeten worden gedaan.

15. Op welke wijze zal de budgetbewaking van de restauratieplannen geschieden?

De restauratieplannen zijn, zoals bij de Rijksgebouwendienst (Hoofdafdeling Bouw) gebruikelijk is, uitgewerkt in besteksvorm. Het werk zal worden aanbesteed onder een aantal voor dit werk geschikte bedrijven. In de begroting is rekening gehouden met een bedrag «onvoorzien» van $\pm 7,5\%$.

De budgetbewaking zal neerkomen op het bewaken van de aanbestedingen van de diverse posten, die in totaal het bouwbudget vormen. Onvoorzien en bijkomende werken zullen worden bestreden uit de post «onvoorzien».

De bevoegdheid tot het opdragen van meerwerken etc. ligt bij de Rijksgebouwendienst. Het ligt in de bedoeling de voortgang van het werk en de betaling der termijnen met behulp van computerprogramma's te toetsen aan de eveneens met behulp van computerprogramma's opgestelde gespecificeerde kostenramingen, een en ander zal minstens eens per twee maanden moeten plaatsvinden. Niet alleen worden op deze wijze het verloop van het werk, de betalingen en de stand van de verrekenbare hoeveelheden bewaakt, maar ook zal aldus regelmatig overwogen kunnen worden op welke punt door de Rijksgebouwendienst dient te worden bijgestuurd".

Rijswijk, 28 april 1976

Bijlage II

Inleiding door dr. A. W. Vliegenthart

In de eerste plaats zou ik er in deze kring nog eens de aandacht op willen vestigen dat het overleg over de restauratie 20 jaar heeft geduurd, in welke periode de restauratie-commissie zich geheel heeft verjongd, zó dat er op dit moment

geen enkel commissielid meer is aan te wijzen dat bij de vroegste vergadering aanwezig is geweest. Men zou kunnen zeggen dat twee achterevolgende generaties van commissieleden zich intensief met het restauratieprobleem hebben bezig gehouden, waarbij de conclusies van de eerste generatie door de opvolgers op hun waarde zijn getoetst. Dit 20 jaar durende overleg leidde tot de eensluidende conclusie van de huidige commissie in haar advies aan de Minister van CRM, dat voor de restauratie de oorspronkelijke toestand van 1685 als uitgangspunt genomen dient te worden, met daarbij direct achter het huis het herstel van de geometrische tuin in het besef dat huis en tuin onlosmakelijk als eenheid zijn opgezet. Naast het 20 jaar durende overleg werd een historisch en bouwkundig onderzoek verricht, zoals nog nooit tevoren bij een restauratie in Nederland heeft plaats gevonden. Deze beide gegevens moeten voor u een waarborg zijn dat alle mogelijkheden en varianten uitvoerig zijn belicht en besproken. Hiernaast kan tevens gesignaleerd worden dat twee architecten na langdurige overwegingen tot dezelfde slotsom kwamen, namelijk dat de situatie vóór de ingreep van Lodewijk Napoleon de meest kenmerkende voor Het Loo is geweest en daarom de voorkeur verdiende als uitgangspunt voor de restauratie.

Architect Royaards, overleden in 1970, heeft een uitvoerig ontwerpplan nagelaten, waarin het paleis wordt teruggebracht naar zijn oorspronkelijke vorm, en waarin tevens wordt voorgesteld de tuin in zijn geometrische vorm terug te brengen. Deze plannen zijn in 1972 door het ministerie van CRM posthuum bij de Staatsuitgeverij gepubliceerd in een oplage van enkele duizenden, die thans is uitverkocht op enkele exemplaren na.

In 1970 heeft ir. Van Asbeck de restauratieopdracht overgenomen, waarbij inmiddels de nieuwe museumbestemming voor het paleis moest gaan meetellen. Ir. Van Asbeck's eerste reactie bij het zien van paleis en tuin waren dat men het geheel alleen zou moeten consolideren, doch in de periode die volgde groeide hij en tevens de nieuwe generatie van de commissieleden opnieuw naar de overtuiging dat een consolidatie het paleis voor de toekomst zou bevriezen in de meest onharmonische toestand die het ooit gekend heeft. De zeer slechte bouwkundige toestand, bovenal van de in 1911-1914 toegevoegde verdieping en balzaal, die bij een consolidatie geheel gerestaureerd zouden moeten worden, maakt de handhaving van de huidige toestand weinig voor de hand liggend. Duidelijk is de slechte toestand

onder andere te zien in het westelijk binnenpaviljoen waar op de houten scheidingswanden van de bovenste verdieping stenen muren zijn gebouwd voor de toegevoegde verdieping. De kelders onder de aanbouwen bewijzen de inferieure constructie vergeleken bij de 17de eeuwse. De consolidatie zou tevens een paleis opleveren dat zeer weinig geschikt is voor de nieuwe museale bestemming. De toestand van de interieurs en de inrichting, zoals de in 1971 bij de overname door het ministerie van CRM werd aangetroffen, voldeed op geen enkele wijze aan de minimum eisen die men mag stellen wanneer men van een paleis een rijksmuseum moet maken met de opdracht de relatie Nederland-Oranje door de eeuwen heen weer te geven. Tussen consolidatie en oorspronkelijke toestand bleef nog de mogelijkheid te restaureren met als uitgangspunt de toestand die ontstaan is onder Lodewijk Napoleon in 1807, welke tot aan het begin van deze eeuw heeft voortbestaan. De ramen, die vanwege hun slechte conditie in ieder geval vernieuwd zouden moeten worden, zou men door empire-vensters kunnen vervangen en het huis zou wit kunnen blijven. Dit laatste klinkt echter simpeler dan het zou zijn. Immers, de slechte pleisterlaag zou eerst geheel moeten worden afgenomen. Opnieuw zou dan de grijs-crème pleisterlaag moeten worden opgebracht met de voegen die een opbouw van natuurstenen blokken moest imiteren en die nog op enkele plaatsen te voorschijn is gekomen. Wegens het enorme onderhoud dat deze natuursteen imitatie blijkbaar vroeg is men in de 19de eeuw overgegaan tot het oversauzen ervan met witkalk, zoals dat in keukens gebruikelijk is, met het povere resultaat dat thans zichtbaar is en dat tot het einde van het leven van Koningin Wilhelmina om de paar jaar moest worden herhaald, een bezigheid die telkens drie maanden vroeg en waarbij het huis in de steigers stond. Wanneer men terugrestoureert naar deze tussenfase dient men ook de eenheid van huis en park voorop te stellen, zoals de heer Van der Wijck in zijn laatste publikatie van januari 1976 heeft betoogd. Over het park zegt hij dan wanneer hij over het terugrestaureren naar de 19de eeuw spreekt: «In het landschapspark achter het paleis dient vooral met het oog op de aan weerszijden gelegen residentie's van de Koningin en prinses Margriet rust te heersen en toch zeker zal men hier geen massa's mensen concentreren». Deze laatste uitspraak houdt geen enkele rekening met het feit dat het paleis reeds een museum is en dat de mensenmassa's zich wél rond het paleis concentreren.

Het percentage dat de moeite neemt om lange wandelingen te maken is uiterst gering.

Het restaureren naar de empire, 19de eeuwse, staat leek de commissie bovendien niet gelukkig, daar deze staat door een niet-Oranje tot stand was gekomen, door Koning Willem I met veel tegenzin was geaccepteerd, terwijl koning Willem III alweer begon met onderzoekingen om de interieurs in de stijl van 1685 terug te brengen, hetgeen door zijn dochter Wilhelmina intensief werd voortgezet, met als resultaat het herstel van het Marot-trappenhuis, het van elders overbrengen van Marot-schoorstenen naar Het Loo en zelfs het reconstrueren van gehele Marot-interieurs. In combinatie met het trappenhuis werd in de achtergevel de 17de eeuwse roedenindeling in de vensters weer teruggebracht, evenals dat geschiedde in de vestibule-partij aan de voorzijde.

Ook met meubels en decoratie trachtten Koning Willem III en Koningin Wilhelmina de Stadhouder-koning weer terug te brengen op Het Loo. Er zijn aanwijzingen te over dat van soberheid, zoals in sommige kranten wordt beweerd, geen sprake is geweest. De ingreep van 1911-1914 door de Staat tegen de uitdrukkelijke wens van Koningin Wilhelmina in, heeft haar belangstelling voor de in- en exterieurs van Het Loo tot bijna nul gereduceerd. De toegevoegde balzaal heeft zij nooit gemeubileerd en slechts éénmaal gebruikt.

In het 17de eeuwse uitgangspunt voor de restauratie wordt duidelijk de lijn van Koningin Wilhelmina voortgezet. Ook het feit dat zij van plan is geweest de 17de eeuwse dolfinen-fontein op de basse-cour weer te laten aanleggen spreekt hiervoor. Dat de 19de eeuw bij deze restauratie van Het Loo geheel zou verdwijnen is onjuist; in de eerste plaats zullen vele interieurs in de westzijde van het paleis een beeld geven van het gebruik in de 19de eeuw door Koning Willem I, Koning Willem II, Koning Willem III, Koningin Emma en Koningin Wilhelmina. Daarnaast werden buiten het paleis de 19de eeuwse paviljoens aan de veldvijver gerestaureerd, blijft het 19de eeuwse chaletje van Koningin Wilhelmina behouden en werd het stallencomplex uit het begin van deze eeuw gerestaureerd. Bovendien blijft de aanbouw achter de oostvleugel uit 1911-1914 bestaan. Wanneer men dit als inconsequentie van de hand wijst, moet gezegd worden dat geen oplossing zonder compromis mogelijk bleek en bovendien de museale bestemming van het paleis het handhaven van dit minst storende gedeelte noodzakelijk maakt. Het loskoppelen van restau-

ratie en bestemming zou stellig leiden tot onverantwoorde situaties; het monument moet functioneel blijven of worden, wil de restauratie verantwoord zijn. Het kasteeltje «Het Oude Loo» is hiervoor een bewijs. Het werd in 1904 door Cuypers grondig gerestaureerd als monument, zonder met enige bestemming rekening te houden, met als resultaat dat het onbruikbaar en onbewoonbaar bleek en daardoor dusdanig verviel dat het in onze tijd opnieuw van onder tot boven gerestaureerd moest worden, waarbij de nieuwe woonfunctie op vele punten beslissend is geweest.

Naar aanleiding van het herstel van de geometrische tuin kan nog het volgende worden gezegd.

Voor- en tegenstanders van de restauratie naar 1685 zijn het er over eens dat zowel bij consolidatie als bij restauratie naar de 19de eeuwse of de 17de eeuwse toestand, huis en tuin als eenheid moeten worden gezien en in die samenhang moeten worden geconsolideerd of gerestaureerd. De oorspronkelijke toestand van de landschapstuin zoals die zich in de 19de eeuw en in de eerste 70 jaren van deze eeuw over 650 ha rond het paleis uitstreckte bestaat niet meer in deze vorm, sedert Het Oude Loo met 24 ha daaromheen zijn nieuwe bestemming als pied à terre heeft gekregen en anderzijds het huis van prinses Margriet met omliggende tuinen een stuk van het park in beslag heeft genomen. Deze beslissing is niet meer terug te draaien. Het hart van het landschapspark direct achter het paleis d.w.z. 6,5 ha is daardoor geïsoleerd geraakt van de rest van het 650 ha grote park. Over de kwaliteit van het boombestand en de toestand direct achter het paleis wordt verschillend geoordeeld. In september 1969 schreef Van der Wijck, nog onkundig van de plannen om de geometrische tuin terug te brengen, over de huidige landschapstuin het volgende in het tijdschrift van de KNOB: «De ongelukkige aanleg die Dufour in 1807 voor koning Lodewijk Napoleon uitvoerde en die de indruk maakt achter de tekentafel in Parijs te zijn ontstaan, zo weinig partij als er van de natuurlijke voordelen van de plaats werd getrokken». Na een persoonlijke controverse met de architect Van Asbeck schrijft hij in 1974 over «een statig landschapspark» (NRC 26 okt. 1974); in 1975 over «een heel redelijke aanleg van 1807» (De Telegraaf 19 april 1975) en over «een statig landschapspark dat zich op de hoogte van haar rijpheid bevindt» (Trouw 6 nov. 1975). Dat de rijpheid van de drie boomgroepen die het herstel van de benedentuin vraagt, reeds lang achter ons ligt zult u met eigen ogen kunnen

aanschouwen. De meer naar achteren gelegen inderdaad fraaie boomgroepen zullen vanzelfsprekend niet worden omgehakt, doch in de bovengruin blijven staan. Deze concessie werd reeds lang geleden in de commissie voorgesteld, evenals het verleggen van het tracée van de oostelijke muur met enkele meters, om een fraaie beukenreeks te sparen.

Behalve de nadruk die steeds is gelegd op de eenheid van paleis en tuin, onder andere tot uiting komend in dezelfde decoraties op de plafonds in het paleis en de parterres in de tuin, en de noodzakelijkheid tot het herstel van de tuinmuur als afscheiding tussen de domeinen van de Koningin, prinses Margriet en museum, kan gezegd worden dat het constructief niet mogelijk is het paleis te restaureren in de oorspronkelijke toestand zonder daarbij het terras te ontgraven, dat geheel aanwezig is en dat nog steeds het basement vormt waarop het huis ligt.

Pas na het ontgraven van het terras komt het huis aan de achterzijde geheel tot zijn recht.

Van de twaalf treden van het terras zijn er nu slechts vijf zichtbaar. Het ontgraven van dit terras is onlosmakelijk met de verdiepte benedengruin verbonden. Immers zonder het blootleggen van deze tuin kan het terras niet te voorschijn komen.

De gesuggereerde scheiding van herstel van paleis en tuin blijkt dus constructief niet uitvoerbaar.

Dat het herstel van de tuin de aantrekkelijkheid van het gerestaureerde paleis met de nieuwe museale bestemming zeer zal verhogen kan worden gestaafd met voorbeelden in het buitenland zoals:

— Vaux-le-Vicomte bij Parijs, dat pas na het herstel van zijn geometrische tuin na de tweede wereldoorlog enorm aan belangstelling heeft gewonnen, hoewe de inhoud van het huis reeds meer dan de moeite waard was.

— Schloss Brühl in Rheinland, waarbij men tussen 1950 en 1960 de Franse tuin op de grasmat achter het kasteel reconstrueerde, waardoor de eenheid van huis en tuin werd hersteld en het bezoek meer dan verdubbeld werd.

— Schloss Nymphenburg bij München, waar de tuinen in combinatie met het huis een bijzonder grote aantrekkingskracht op het publiek uitoefenen en bovenal in Engeland, in

— Hampton Court, waar de herstelde tuinen een zeer belangrijk element voor de bezoekers blijken, ook weer ondanks de schitterende inrichting van het huis zelf.

De opvatting dat het huis dan blijkbaar niet voldoende is voor het grote publiek is inderdaad waar, doch niet omdat de inhoud van deze huizen onder de maat zou zijn. De reden hiervan ligt ergens anders, zij ligt in het publiek zelf.

De mensen die door deze combinatie van huis en tuin sterk worden aangetrokken zijn niet de bezoekers van musea als het Rijksmuseum of Mauritshuis. Het is voor een groot deel een heel andere categorie, namelijk die van de recreanten, die zoals uit een recent door ons gedaan onderzoek blijkt, nog nooit een voet in een museum in het westen hebben gezet.

De meer dan een half miljoen mensen die in de vier achter ons liggende seizoenen naar Het Loo kwamen, voor 98% uit Nederland zelf, kwamen hierheen vanwege de combinatie van stallen, paleis en park en ongetwijfeld in de toekomst vanwege de herstelde tuin.

Door dit grote aantal bezoekers heeft Het Loo zich nu reeds op de 5de plaats van alle Nederlandse musea gesteld; dit grote aantal geeft tevens aan dat het zin heeft dit paleis optimaal op zijn functie als museum voor te bereiden, waarbij de herstelde tuin als museumtuin een zeer belangrijke rol zal gaan spelen".

Bijlage III

Samenvatting van de inleiding door prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer

„De heer Lunsingh Scheurleer vestigde er de aandacht op dat de sociaal-recreatieve bestemming van huis en tuin uitgangspunt moesten zijn voor de restauratie. Deze bestemming stelt bepaalde eisen:

- a. het huis behoeft een museale outillage en indeling van de ruimten
- b. de tuin moet dienovereenkomstig als verlengstuk van het huis worden ingericht, zodat hij ook voor recreanten toegankelijk is.

Alleen door restauratie van huis en tuin overeenkomstig het plan-Van Asbeck kan een in oorsprong uniek geheel in oude luister worden teruggebracht. Evenals huis en tuin onverbrekkelijk met elkaar zijn verbonden, zo behoren ook de cascades en fonteinen onverbrekkelijk bij de formele tuinaanleg".

Motie van de leden De Boois en Van Ooijen

Voorgesteld 17 juni 1976

De Kamer,

kennis genomen hebbend van het standpunt van de Regering inzake de restauratie van paleis Het Loo;

overwegend, dat elk restauratieplan in belangrijke mate op cultuur-historische betekenis beoordeeld moet worden en dat het rijksbeleid daarbij op consolidatie gericht is;

overtuigd van de onmogelijkheid om volledige overeenstemming tot stand te brengen tussen het uitwendige van het paleis en het inwendige dat gerestaureerd gaat worden in verschillende stijlen;

van oordeel, dat de na 1911 uitgevoerde verbouwing het paleis niet verfraaid heeft en dat deze ook weinig bijdraagt aan het zichtbaar maken van de geschiedenis van de bewoning door het Huis van Oranje-Nassau;

tevens van oordeel, dat terugbrengen van het gebouw tot een staat die het aan het eind van de 17de eeuw ongeveer had, inhoudt dat een groot stuk bouw- en bewoningsgeschiedenis zal verdwijnen;

spreekt als haar mening uit, dat paleis Het Loo hersteld dient te worden in de uitwendige vorm die het in de 19de eeuw heeft gekregen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De Boois

Van Ooijen

Motie van het lid Veder-Smit c.s.

Voorgesteld 17 juni 1976

De Kamer,

kennis genomen hebbend van de voornemens

van de Regering tot aanleg van een geometrische baroktuin aan de achterzijde van Het Loo;

van mening, dat aanleg en inrichting van een dergelijke tuin aanzienlijke schade aan het bomenbestand en de conceptie van de huidige parkaanleg teweeg brengen;

van oordeel, dat aanleg, inrichting en onderhoud van een dergelijke tuin onevenredig kostbaar zullen zijn;

tevens van oordeel, dat betwijfeld moet worden of de voorgenomen aanleg, voorzien van een afscheidingsmuur van 3½ meter hoogte, wel de uit aesthetisch en landschappelijk oogpunt meest verkieslijke oplossing is;

verzoekt de Regering, niet over te gaan tot uitvoering van de voorgenomen tuinaanleg, doch na overleg met enkele specifiek deskundigen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis der tuinkunst een of meer alternatieve voorstellen, waarin de privacy van de leden van het Koninklijk Huis blijft gewaarborgd, aan de Kamer voor te leggen,

en gaat over tot de orde van de dag.

Veder-Smit

Van Veenendaal-van Meggelen

Kappeyne van de Coppello

Evenhuis

De Beer

HANDELINGEN TWEEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL

ZITTING 1975-1976 33, 17 juni 1976. 4716-4729, 4731

RESTAURATIE VAN HET LOO

De beraadslaging wordt geopend

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Wij zullen ons in dit debat moeten beperken tot de cultuurhistorische aspecten van de restauratie van Het Loo. De beslissing tot restauratie is al lang geleden — meer dan 20 jaar — genomen, helaas zonder financiële normstelling. Het is dan ook moeilijk erop terug te komen. Daardoor kijkt een groot deel van de monumentenwereld verbaasd, zo niet verbijsterd, toe, nu deze restauratie door Rijksgebouwendienst wel kan, maar aankoop en onderhoud van waardevolle andere kastelen en buitenplaatsen niet kan plaatsvinden. De buitenwereld denkt dat er een totaal rijksmonumentenbeleid is, maar dat is niet het geval. Het is helaas een potjesbeleid.

Een andere beslissing, die wat ons betreft buiten discussie blijft, is die van 7 jaar geleden om Het Loo tot Oranjemuseum te bestemmen. Wij zullen echter wel bij de beoordeling van de wijze waarop de restauratie gaat geschieden deze bestemming moeten betrekken. Dat zal ook nauwelijks moeite geven, want Het Loo is op zichzelf al een stuk geschiedenis, waarvan voor een groot deel Oranje-geschiedenis. Deze geschiedenis zal door de gedifferentieerde inwendige restauratie maximaal zichtbaar gemaakt kunnen worden. Moeilijker is het met het uitwendige en de tuin van het paleis. Bij de huidige restauratieplannen zal die geschiedenis bijna geheel weggevaagd worden door het teruggaan tot het eind van de 17e eeuw. Dat is in strijd met het tegenwoordig veelal gevolgde beleid van consolidatie, dat ook berust op de Monumentenwet, die onder 'monument' onder andere verstaat 'alle zaken en terreinen welke van algemeen belang zijn wegens de aan die zaken en terreinen verbonden geschiedkundige herinneringen'.

De tuin heeft een lange geschiedenis van Veluwe zandverstuivingen rond het Oude Loo tot de huidige landschappelijke aanleg. In die tuin van vandaag bevinden zich gebouwen van uiterst wisselende stijl, bouwperiode en restauratie. Het park vormt er de verbindende factor. Het hart van de hele aanleg, die in het Veluwe bos ein-

digt, is de tuin vlak achter het paleis. Deze tuin aantasten betekent het vernielen van een totaal ter wille van het creëren van een attractie — ik kan er nauwelijks een ander woord voor bedenken — om het publiek te amuseren. Ook zijn er nevenargumenten gebruikt voor het aantonen van de noodzaak van het aanleggen van wat een schaduw is van de vroegere baroktuin. De beveiliging van de twee belendende koninklijke verblijfplaatsen zal dienen te geschieden in een stijl die de huidige aanleg zo min mogelijk schaadt. Wij vechten deze beveiliging niet aan. Als argument wordt gebruikt, dat de huidige tuin geen zware recreatiedruk kan hebben. Wij vinden dit argument niet terecht. Wij achten het mogelijk dat de tuin geschikt wordt gemaakt voor intensiever bezoek.

Het argument dat de tuin op zijn retour is wijzen wij van de hand, want het rijk had onderhoud moeten plegen, bomen moeten onderhouden en vervangen; dan heeft zo'n tuin geen eindatum. Het gaan zitten wachten tot de bomen omvallen om dan de baroktuin aan te leggen is een uiting van wanbeleid.

Kan er in het huidige park nog wel iets geduld worden van de vroegere geschiedenis, bij de restauratie van het uitwendige van het paleis is dat praktisch onmogelijk. De huidige toestand met een slechte aan- en opbouw in alle opzichten, zal niet gehandhaafd moeten worden, maar teruggaan tot één van de beginfasen van het gebouw wist te veel geschiedenis uit. Om met de voorzitter van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te spreken:

'De hier gewraakte restauratiemethode komt voort uit een strikt esthetische benadering van de architectuur; men beschouwt het gebouw als een geïsoleerd architectonisch gegeven en benadrukt zijn — stylistisch gezien — sterkste kant, zonder zich af te vragen of de aan het object verbonden geschiedkundige herinneringen wellicht een andere prioriteitsstelling bij de ontwikkeling van het restauratieplan noodzakelijk maken'.

Mijnheer de Voorzitter! Het zal duidelijk zijn dat wij geen waarde-oordeel over een gebouw

uit de zeventiende eeuw of uit de vorige eeuw willen vellen. Wij willen slechts de nadruk leggen op de cultuurhistorie van dit gebouw, die wij willen bewaren en zoveel mogelijk zichtbaar maken. Om dit te beklemtonen zouden wij graag een uitspraak van de Kamer hebben. Ik heb dan ook de eer, mijnheer de Voorzitter, u een motie te overhandigen.

Motie

De *Voorzitter*: Door de leden De Boois en Van Ooijen wordt de volgende motie voorgesteld:

De Kamer,

kennis genomen hebbend van het standpunt van de Regering inzake de restauratie van paleis Het Loo;

overwegend, dat elk restauratieplan in belangrijke mate op cultuur-historische betekenis beoordeeld moet worden en dat het rijksbeleid daarbij op consolidatie gericht is;

overtuigd van de onmogelijkheid om volledige overeenstemming tot stand te brengen tussen het uitwendige van het paleis en het inwendige dat gerestaureerd gaat worden in verschillende stijlen; van oordeel, dat de na 1911 uitgevoerde verbouwing het paleis niet verfraaid heeft en dat deze ook weinig bijdraagt aan het zichtbaar maken van de geschiedenis van de bewoning door het Huis van Oranje-Nassau;

tevens van oordeel, dat terugbrengen van het gebouw tot een staat die het aan het eind van de 17e eeuw ongeveer had, inhoudt dat een groot stuk bouw- en bewoningsgeschiedenis zal verdwijnen;

spreekt als haar mening uit, dat paleis Het Loo hersteld dient te worden in de uitwendige vorm die het in de 19e eeuw heeft gekregen, en gaat over tot de orde van de dag.

Naar mij blijkt, wordt deze motie voldoende ondersteund.

Mevrouw *Veder-Smit* (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Als ik enige opmerkingen maak over de restauratieplannen van Het Loo en de tuin, doe ik dat in het besef dat er beperkingen zijn door de tijd van voorbereiding, door de spreek-tijd en ook door het feit dat ik geen deskundigheid wat dit betreft bezit, maar alleen belangstelling. Ik heb getracht dat te compenseren door behalve de officiële stukken te lezen ook adviezen in te winnen.

De keuze van de stijlperiode is voor de restauratie van het gebouw in wezen door Royaards gedaan, maar ik vind in zijn boek daarvoor nau-

welijks argumentatie. Men heeft gekozen voor de vroegste periode: de zeventiende eeuw. Voor mij is het een open vraag, of dit juist is. Ik meen te weten dat in de kringen van Monumentenzorg niet meer de opvatting heerst, altijd de vroegste periode te kiezen. Daardoor gaat een groot stuk van de verdere bouwgeschiedenis verloren en zeker in dit geval komen wij meer tot reconstructie dan restauratie. Dat is niet conform het Handvest van Venetië en de opvattingen van de beroemde Jan Kalf.

Deze keuze heeft belangrijke consequenties, zoals het weghalen van de bepleistering en het herzien van de ramen. Ik heb persoonlijk geen grote bewondering — laat ik eigenlijk maar zeggen: fobie — voor de kruisramen die wij op zoveel plaatsen in restauraties zien terugkeren. Naar mijn persoonlijke smaak is daardoor het paleis Noordeinde ook gedeeltelijk bedorven. Nu zullen ook in de vleugels van het Loo die kruisramen terugkomen. Ik meen, dat deze uit onderhoudsoogpunt en het aanbrengen ervan zeker geen besparing zullen betekenen. Kiezen voor de vroegste periode betekent kiezen voor de bijbehorende tuin naar de opvattingen van de bewindslieden; het zal dus een geometrische, verdiepte tuin worden.

Met de aanleg van deze baroktuin heb ik grote moeite. Het betekent een aantasting van de huidige landschapstuin, die al meer dan een eeuw oud is en in heel mooie stijl is aangelegd. Deze tuin heeft een ruimtewerking met doorkijken in verschillende richtingen. Deze landschapstuin zal juist in het hart worden getroffen, waar de assen samenkomen. Het betekent ook een aantasting van het bomenbestand. De beukebomen zijn zeer kwetsbaar, zij hebben grote wortels. Het bomenbestand kent overigens toch al een achterstand in het onderhoud. Bovendien wordt het getroffen door de te lage grondwaterstand. Ik meen dat dit laatste het grootste probleem voor dat bomenbestand vormt.

Een aantal boomgroepen zal verloren gaan. Daardoor wordt de rest kwetsbaarder. Men wil om de tuin heen een muur van 3,5 meter hoog bouwen, die door al de boomgroepen heen zal komen. Het lijkt mij esthetisch een bijzonder moeilijke opgave om een muur te maken, die aanvaardbaar is. Bovendien wordt hij in onze tijd veel opvallender dan hij indertijd was, toen de hoogteverschillen nog veel minder groot waren.

Hoe wordt de overgang van de geometrische tuin naar de landschapstuin? Het onderste deel

van de geometrische tuin en de landschapstuin verschillen in hoogte aanzienlijk. Daardoor wordt de overgang veel moeilijker en wordt het geheel bijzonder kunstmatig. Het contrast met de omgeving wordt daardoor veel groter, ook veel groter dan op oude prenten is te zien. Het wordt allemaal ook zeer kostbaar. Het zal 5,2 mln. gaan kosten. Het onderhoud zal naar men mij heeft meegedeeld zeker niet door drie of vier man kunnen geschieden. Zo'n tuin moet zeer geacheveerd zijn en moet voortdurend nieuw worden ingeplant. Ook moeten de hagen en gazons steeds worden geschoren en moeten de waterpartijen worden bijgehouden. Dit alles zal zeer arbeidsintensief zijn.

Ik meen dat men hertegenover kan stellen, dat de parktuin heel goed publiek kan hebben, als men hem maar aanpast door het aanleggen van paden om het publiek te geleiden. In allerlei parken blijkt dit te kunnen. Zijn de plannen met deze tuin wel voldoende overwogen? Is een en ander goed onderzocht? Ik mis alternatieven. Ook adviezen van bekende specialisten op dit gebied kan ik niet vinden.

De privacy en misschien zelfs de veiligheid van de leden van het Koninklijk Huis is een argument geweest. Zij zullen zich bevinden in het oude Loo. Dit argument geldt uiteraard het sterkst voor de bungalow van prinses Margriet. Ik merk op, dat zij dit risico zelf heeft genomen door de keuze van de plaats van de bungalow. Waarom moet die privacy nu juist door een muur om de tuin worden verzekerd? Ik kan mij voorstellen, dat men een ander tracé kiest. Ik kan mij ook voorstellen dat men de beveiliging anders probeert te regelen dan door een muur, door een haag bijvoorbeeld. Ook dat kan naar mijn mening nog eens worden gezien.

De kosten van het gehele project zijn bijzonder hoog. Ik neem aan, dat een bedrag van 63 mln. zeker niet toereikend zal blijken te zijn. De begrotingsbewaking is hierbij zeer belangrijk. Wij weten, dat bij restauraties nu eenmaal altijd tegenvallers optreden.

Er zal een historische buitenplaats worden gerestaureerd, waarvan de staat eigenaar is. De staat spaart moeite noch kosten. Dit steekt echter schril af bij de behandeling van particulieren. Na vijf jaar is de registratie van de buitenplaatsen nog steeds niet op gang gekomen. De Kamer heeft hiervan althans geen berichten. Welke particuliere eigenaar van een buitenplaats kan het hoofd nog boven water houden? Amerongen staat bijvoorbeeld helaas te verpauperen.

Mijnheer de Voorzitter! Ik wil nog enkele algemene opmerkingen maken. Wellicht zou in de toekomst bij restauraties door de Rijks Gebouwendienst de inbreng van de Rijksdienst van Monumentenzorg nog eens kunnen worden gezien en wellicht ook vergroot. Ik meen te weten dat de rijksdienst al zodanig niet was ingeschakeld. Ik meen ook dat de Rijkscommissie voor de Musea pas heel laat werd ingeschakeld toen de beslissing om het Loo tot museum te bestemmen in wezen al was genomen.

De presentatie had van de zijde van CRM wel beter kunnen zijn. Volkshuisvesting heeft in maart van dit jaar dat zeer smaakvolle boekje, geschreven door de heer Van Asbeck, uitgegeven. Dat boekje was meer een beschrijving van de bestaande en historische toestand dan een informatieverschaffer over de plannen en de achtergronden daarvan. Mevrouw De Boois en ik hebben erg hard moeten trekken om die informatie te verkrijgen. Ik vind dat jammer, want daardoor hebben alle deskundigen in ons land niet zozeer kunnen meedenken en is de publieke opinie er ook zo laat bij betrokken. De discussie heeft daardoor wellicht ook een wat vinniger karakter gekregen dan anders het geval zou zijn geweest. Op zichzelf betreur ik dat bij zo een prachtig object als het onderhavige.

Tenslotte wil ik graag een uitspraak aan de Kamer voorleggen, mijnheer de Voorzitter, over de kwestie van de tuin.

Motie

De *Voorzitter*: Door de leden Veder-Smit, Van Veenendaal-van Meggelen, Kappeyne van de Coppello, Evenhuis en De Beer wordt de volgende motie voorgesteld:

De Kamer,

kennis genomen hebbend van de voornemens van de Regering tot aanleg van een geometrische baroktuin aan de achterzijde van Het Loo;

van mening, dat aanleg en inrichting van een dergelijke tuin aanzienlijke schade aan het bomenbestand en de conceptie van de huidige parkaanleg teweeg brengen;

van oordeel, dat aanleg, inrichting en onderhoud van een dergelijke tuin onevenredig kostbaar zullen zijn;

tevens van oordeel, dat betwijfeld moet worden of de voorgenomen aanleg, voorzien van een afscheidingsmuur van 3½ meter hoogte, wel de uit esthetisch en landschappelijk oogpunt meest verkieslijke oplossing is;

verzoekt de Regering, niet over te gaan tot uit-

voering van de voorgenomen tuinaanleg, doch na overleg met enkele specifiek deskundigen op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur en van de geschiedenis der tuinkunst een of meer alternatieve voorstellen, waarin de privacy van de leden van het Koninklijk Huis blijft gewaarborgd, aan de Kamer voor te leggen, en gaat over tot de orde van de dag.

Mevrouw *Van Veenendaal-van Meggelen* (DS '70): Mijnheer de Voorzitter! Het is niet zo vaak voorgekomen dat het parlement zich bezig heeft gehouden met de restauratie van een bepaald monument, maar niet alleen in het parlement, maar ook daarbuiten is de discussie over dit monument het Loo losgebrand, nadat door het stellen van vragen op 5 maart 1975 door mevrouw De Boois en mevrouw Veder deze kwestie pas goed in de openbaarheid is gekomen. Sindsdien hebben deskundigen en niet deskundigen, maar wel zeer geïnteresseerden zich in de openbare discussie begeven. De vaste kamercommissie van CRM is zich de laatste tijd intensiever gaan bezighouden met het Loo. Op zichzelf is het een toch wat wonderlijke situatie indien men bedenkt dat, zoals ook de heer Vliegenthart op 16 mei 1976 stelde, twee achtereenvolgende generaties van commissieleden, andere dan kamercommissies, zich intensief met het restauratieprobleem hebben beziggehouden gedurende een meer dan twintig jaar durend overleg. In maart 1976 verscheen het kostbare boekwerkje 'De restauratie het Loo van paleis tot museum'. Over de verschillende begrotingsbedragen die door beide bewindslieden zijn genoemd, zal ik niet spreken. Als de restauratie voltooid is, zullen wij wel op zo'n 100 mln. uitkomen. Dat is een zeer groot bedrag, maar over jaren gespreid, voor iets dat wij werkelijk als waardevol monument en als museum willen behouden, geen reden om er uitsluitend om die reden 'neen' tegen te zeggen.

Zoals bij zeer veel zaken zien wij ook hier, dat de deskundigen het lang niet met elkaar eens zijn. Als men eens wat probeert te lezen, krijgt men de indruk dat er onder hen een kleine veldslag woedt. Voordat die woordenstrijd zal zijn beslecht, zal de restauratie al een eind zijn voltooid. Zelfs daarna zal de strijd wel weer losbarsten.

Het gaat hierbij om de vraag, of het in- en exterieur gerestaureerd moeten worden naar de 17-de dan wel de 19-de eeuw en om de vraag, of de tuin, het park plaats moet maken voor een

17-de eeuwse tuin, 2 punten die bijzonder nauw met elkaar zijn verbonden.

Mijn fractie meent dat het besluit om het Loo tot rijksmuseum te bestemmen, gewijd aan de leden van het huis Oranje-Nassau en hun rol in de Nederlandse geschiedenis, goed is geweest. Telkenmale blijkt, hoe grote delen van ons volk er behoefte aan hebben, hun sympathie voor ons vorstenhuis te laten blijken. Velen in ons volk hebben een ware liefde voor de Koningin en haar gezin. Dat niet alleen, er is ook uitermate veel waardering en respect voor de wijze, waarop koninklijke taken worden vervuld. Er blijkt steeds opnieuw grote belangstelling voor alles wat zich in en om ons vorstenhuis afspeelt. Dat geldt voor de thans aanwezige leden van de koninklijke familie, maar daarnaast zijn er ook nog velen in ons land die op dezelfde wijze terugdenken aan Koningin Wilhelmina en Koningin-Regentes Emma.

Ook is er zeker bij degenen die zich voor de historie interesseren, belangstelling voor de Oranjes, die vóór de zojuist genoemde personen leefden.

Naar het oordeel van mijn fractie zal het grote publiek nu en in de toekomst naar een museum komen om te aanschouwen wat bij niet-historisch geschoolden en niet-historisch gerichtten nog in eigen herinnering, wellicht bij overlevering, leeft. Hoe woonden en werkten Koningin Emma en Koningin Wilhelmina, waar groeide Koningin Juliana op? Dat wil men zien en liefst in de authentieke toestand en niet zoals het 2 of 3 eeuwen daarvoor was.

Het laatste is interessant voor een veel kleinere groep. Bovendien is het terugbrengen in die 17-de eeuwse toestand onmogelijk. Immers, het gehele meubilair van de stadhouderlijke familie is verkocht. Het wordt niet meer dan het plaatsen van peperdure meubelen uit die tijd, die op zichzelf zeer waardevol kunnen zijn, maar niets van doen hebben gehad met het huis van Oranje, of het worden in deze tijd vervaardigde namaaksels. Hoe vaardig en knap de handen ook zullen zijn van degenen die die meubelen gaan maken, zij zullen bewondering wekken, maar het zal niet datgene zijn, wat de bezoekers graag willen zien. Het gaat toch om de bezoekers.

Gelukkig ligt het niet in het voornemen om de 19-de geheel te laten verdwijnen wat het interieur van het museum betreft. Vele interieurs zullen — zo lezen wij — een beeld geven van het gebruik in de 19-de eeuw.

Als ik in het verslag lees, dat ook Koningin Wilhelmina van plan is geweest om het 17-de

eeuwse uitgangspunt voor de restauratie te aanvaarden, dan wil ik dat van degenen die dat schreven, wel aannemen. Voor mij geldt echter niet, dat belangrijk is, wat Koningin Wilhelmina ooit van plan is geweest, maar wat zij heeft goedgevonden en veel essentiëler, ook voor de geschiedenis is, wat Koningin Wilhelmina heeft gedaan. Zij heeft het park gekoesterd en bewaakt.

Wij restaureren dit gebouw voor de toekomst. Voor de huidige generatie zijn Koningin Emma en Koningin Wilhelmina al geschiedenis. Voor de komende generaties zal dat ook voor Koningin Juliana en Kroonprinses Beatrix gelden. Als wij hun wijze van leven kunnen behouden dan wel restaureren, komen wij tegemoet aan hetgeen velen nu en in de toekomst prettig en belangwekkend zullen vinden. Erg veel verder terug gaan is alleen van belang voor degenen die dat uit specifieke cultuurhistorische interesse willen weten. Dat behoeft voor deze veel kleinere groep naar ons oordeel niet bij deze restauratie zichtbaar en voelbaar gemaakt te worden. Historici kunnen ook lezen en reizen en zelfs zeer goed. Voor de minder historisch gerichten, die echter een grote liefde en belangstelling voor het huis van Oranje hebben, is restaureren wat de uitwendige vorm betreft die het paleis in de 19-de eeuw heeft gekregen, naar het ons voorkomt een levende wens, waarvoor het verantwoord is, de benodigde financiële middelen beschikbaar te stellen, maar zeker niet meer.

En dan de tuin. Ook daarover strijden de deskundigen en proberen wij vanuit hun tegenstrijdigheid ons een mening te vormen. Ik kan daar erg kort over zijn, omdat voor huis en tuin vele argumenten gelijk zijn. Ik heb geen deskundig, maar wel een gewoon menselijk oordeel. Ik kan mij niet voorstellen dat mijn kleinkinderen — ik heb er ten slotte tien, dus ik kan mij er iets bij voorstellen — en andere kinderen van deze tijd, opgevoed en opgegroeid met heel andere ideeën en gedachten omtrent eigendom en bezit, met andere begrippen over natuur en natuurschoon, die de toekomstige bezoekers van dit museum worden, met vreugde zullen wandelen langs de mooie, rechte stijve paadjes en gladgeschoren buxushagen in de 17de-eeuwse tuin. Ik denk dat ze heel gauw de prachtige vrije natuur rondom het paleis zullen opzoeken, die wij hopelijk ongeschonden zullen laten. Bovendien, waarom, als de huidige tuin, indien dat werkelijk waar zou zijn wat ik betwijfel, het te grote te verwachten bezoekersaantal kan verwerken, moet dan per se

ook de tuin voor het publiek worden opgesteld? Een blik vanuit de vele ramen en terrassen kan ook voldoende zijn, zeker als men weet dat het ook gaat om de privacy van degenen die er omheen wonen.

Mijn fractie meent dat het bedrag van *f* 5 mln. beter kan worden besteed als een bijdrage voor het in stand houden van een aantal mooie buitenplaatsen die ook, als het even kan, voor het nageslacht bewaard moet blijven.

Over de cijfers die ons deels vertrouwelijk zijn verstrekt, wil ik nu derhalve niet spreken. Ik zou dat echter graag wel eens willen en dan liefst niet vertrouwelijk opdat wij onze eigen deskundigen daarover zouden kunnen raadplegen. Ook de cijfertjes in het witte stuk voor wat de exploitatie betreft, geven reden tot vragen. Ik wil daarop om wille van de tijd niet verder op ingaan. Wij komen daar zeker op terug.

Ik wil besluiten met mijn conclusie. Noch het prachtige, maar voor deze tijd naar het ons voorkomt veel te kostbaar uitgegeven boekwerk, noch het mondeling overleg en de toelichting van enkele deskundigen, noch het aanschouwen van het paleis, noch het zien van de maquette, hebben ons tot een andere meningsvorming gebracht dan dat het paleis moet worden hersteld tot de uitwendige vorm die het in de 19de eeuw heeft gekregen. Daarom komt er vanuit mijn fractie een warme steun voor de motie-De Boois. De medeondertekening van de motie Veder-Smit, geeft al aan hoe mijn fractie over de tuin denkt.

De heer *Van Leijenhorst* (CHU): Mijnheer de Voorzitter! Het is bepaald niet eenvoudig om over deze zaak, de restauratie van Het Loo, waaraan zoveel facetten zitten en waarover de deskundigen elkaar in de haren vliegen, een eenduidig oordeel te vormen. Het gaat met name om twee objecten, het monument en de nabij gelegen tuin. Deze kunnen niet anders dan in hun onderlinge samenhang worden gezien. Ruwweg is er de keuze tussen enerzijds het rode paleis met de barokke tuin of anderzijds het witte paleis met de landschapstuin. Anders gezegd: wil men terug naar 1700 of naar 1900?

Ik stel enkele vragen. Waarom terugrestaureren tot de 17de eeuw? Alsof er daarna geen geschiedenis meer geweest is! Wanneer in het kader van het Monumentenjaar gezegd is: 'herleefd verleden', moeten wij dan ook niet de 18de en de 19de eeuw daarbij betrekken? Moet het monarchale tijdperk worden vergeten? Ik ben blij dat ook onder andere mevrouw De Boois en

de vorige spreekster zoveel belang hechten aan dat monarchale tijdperk en het voortbestaan daarvan. Moeten wij het geheel niet benaderen vanuit het standpunt van de buitenplaatsbescherming, hetgeen een aparte aanpak vraagt? Is het geprojecteerde barokke park niet te kleinschalig? Was het al niet te ouderwets voor zijn tijd? Zal de symmetrische tuin wel goed te overzien zijn? Moeten op de plaats waar de muren geprojecteerd zijn om een echt barokke tuin te krijgen, geen wateringen worden gemaakt? Is het de bedoeling, dat als vanouds ook op de muren kan worden gewandeld? Als dit zo is, hoe zit het dan met die afscherpende werking? Krijgen wij, zoals het plan er nu uitziet, niet een te platte tuin met een te gering reliëf?

Zwaar weegt voor ons ook het feit, dat prachtige oude bomen het loodje zullen moeten leggen. Hoewel wij niet over de ons verstrekte cijfers kunnen spreken, wil ik toch vragen waarom, als het gaat over de verwarmingskosten en de kosten van elektrotechnische apparatuur, die zoveel hoger zijn bij consolidatie dan bij restauratie.

Mede uit de gestelde vragen kan de Minister opmaken dat onze voorkeur voorshands duidelijk uitgaat naar het witte paleis met de landschapstuin. Graag horen wij van de bewindsman argumenten, welke onze definitieve beslissing kunnen vergemakkelijken.

De heer *Abma* (SGP): Mijnheer de Voorzitter! Zelden heb ik, voordat ik deze plaats beklom, zoveel eenstemmigheid beluisterd bij degenen die mij waren voorgegaan als thans het geval is. Het is een bekende waarheid, dat wie een toren wil bouwen, vooraf de kosten moet berekenen. Dat geldt evenzeer met noodzakelijke wijzigingen voor degenen, die een museum willen inrichten en een monument willen restaureren en het geldt hier nog in sterkere mate, omdat er behalve materiële ook immateriële kosten in ogeschouwd moeten worden genomen.

Wij hebben onze twijfel ten aanzien van de plannen tot het — zoals het genoemd is — terugrestaureren van het bekende paleis Het Loo. Dit plan is door de koningin der aarde genoemd een peperdure twistappel. Onze bedenkingen vloeien geenszins voort uit gebrek aan reverentie voor wat historisch was, maar bij restauratieplannen en in het algemeen bij monumentenzorg zal het toch altijd moeten gaan om een keuze. Men kan nu eenmaal niet alles hebben en evenmin alles behouden.

Bij die keuze moeten wij wel bedenken, dat

wij erop uit moeten zijn om het meest representatieve te behouden en datgene, wat historisch het sterkst aanspreekt.

Wat de restauratie betreft, gaat onze voorkeur uit naar een consolidatie die evenwel gewenste en zeer zeker noodzakelijke correcties niet uitsluit. Ons bezwaar tegen de zogenaamde herrestauratie is speciaal ingegeven door de overweging, dat het niet de bedoeling is het paleis in dezelfde stijl te meubileren als het uiterlijke aanzien. Er is weinig meubilair voorhanden en ook zeer weinig bewaard. Zou men dit meubilair alsnog willen inbrengen, dan zouden de plannen uiteraard nog aanzienlijk kostbaarder worden. Bovendien heb ik gelezen dat het in feite toch ook weer niet gaat om een echt restaureren in de 17de-eeuwse situatie, waardoor het plan wellicht toch ook niet aan waarde wint.

De bestemming van het pand tot museum, een ruimer tijdvak omspannend, brengt ook met zich dat het uiterlijk niet al te zeer in een bepaalde stijl moet prononceren. Onze bezwaren zijn dus om zo te zeggen van psychosomatische aard, namelijk dat de psyche niet past in het soma, als ik deze term ontlene mag aan de volksgezondheidsvocabulary; dat kan in ieder geval de gedachte associëren dat wij moeten streven naar een gezonde oplossing in dezen.

Bijzonder moeilijk kijken wij ook aan tegen de zogenaamde geometrische tuin, die gerestaureerd zou moeten worden. Het is de bedoeling per dag 5 à 6000 bezoekers te verwerken. Wij hebben bij een eerdere gelegenheid al enige twijfel geuit, omdat deze tuin bij zon weinig schaduw en bij regen weinig beschutting gaat bieden. Daarom twijfel ik aan de voorname trekpleisterfunctie die aan deze tuin is toegedacht. Men zou natuurlijk wat aanvullende voorzieningen kunnen treffen, maar dit stuit weer op moeilijkheden, voortvloeiende uit de eis voor de privacy van de onmiddellijk belendende bouwwerken. Trouwens, wij hebben er ook wel moeite mee die wat gevangenisachtige muur te accepteren, omdat dit ons geometrisch ook niet erg gelukkig voorkomt.

Inderdaad, zijn onze bezwaren dus met name gericht tegen het incidenteel stempel dat opgedrukt wordt aan het museum, dat informatie moet bieden over een zoveel ruimer, ja zelfs eeuwen omspannend tijdvak. Onze voorkeur gaat dus uit naar een sterkere eenheid van het monument en het museum dat geherbergd wordt, met name ook gelet op de financiële consequenties maar stellig niet alleen.

Ten slotte zou ik mij nog graag willen aan-

sluiten bij de opmerking van mevrouw Veder over kasteel Amerongen. Ik meen ook dat mevrouw De Boois, zonder de naam te noemen, hetzelfde heeft bedoeld.

Mevrouw *Cornelissen* (KVP): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb het genoeg over dit onderwerp te spreken mede namens de fractie van de ARP.

Reeds in 1956, dus 20 jaar geleden, heeft de toenmalige Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid — toen nog zo geheten — een commissie ingesteld, die tot taak kreeg een advies uit te brengen over de wijze waarop de restauratie van de tot het koninklijk paleis 't Loo behorende gebouwen zou kunnen worden verwezenlijkt. In 1969 werd door de toenmalige Minister van CRM een commissie ingesteld die tot taak kreeg advies uit te brengen over de toekomstige bestemming en inrichting van de onderhavige gebouwen. Beide commissies werkten nauw samen, hetgeen begrijpelijk is, omdat restauratie en bestemming nauw aan elkaar verwant zijn. Het resulteerde op 3 augustus 1972 erin dat beide commissies werden vervangen door één grote en breed samengestelde commissie. In 1969 besloot de Regering, naar wij mogen veronderstellen in nauw overleg met de Koninklijke familie, dat het 't Loo niet meer zou functioneren als vorstelijk woonverblijf doch een museum zou worden. In 1970 valt de beslissing om in het paleis een rijksmuseum in te richten, gewijd aan de geschiedenis van het Huis van Oranje. Wij hebben van mevrouw Van Veenendaal zojuist vernomen welk een goede keuze dit is geweest.

De wijziging van deze bestemming heeft natuurlijk grote gevolgen gehad voor het paleis, de bijgebouwen en de tuin. Er wordt namelijk overgeschakeld van particulier naar massaal openbaar gebruik, hetgeen nu al te zien is aan de in 1971 gerestaureerde stallencomplexen, daterend uit 1909, die nu functioneren als rijtuigmuseum. In 1973 zijn de badtent en de theetent uit de 19de eeuw gerestaureerd en die hebben nu reeds een functie in de verzorging en de laving van de bezoekers, die nu al in groten getale naar het paleis toestromen, gekregen.

In 1974 wordt besloten het paleis te restaureren en de tuin aan te passen in het totale restauratieplan van het paleis, een plan waaraan door de architect C. W. Rooijaards, die helaas in 1970 door een verkeersongeval om het leven kwam, reeds een eerste aanzet was gegeven. De Rijksgebouwendienst verstreekte de opdracht aan de

collega van de heer Rooijaards, te weten architect baron Van Asbeck. Inmiddels heeft het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in de periode 1971-1975 een zeer uitgebreid historisch onderzoek laten verrichten door drs. Kranenburg-Vos.

Dit onderzoek, de samenstelling van de in 1972 geïnstalleerde commissie en daarnaast de deskundigheid van de architect geven ons het vertrouwen, dat met de nodige zorgvuldigheid en wijsheid, met inbegrip en met veel liefde voor het cultuur-historische en het landschappelijke uiteindelijk een definitief plan is opgesteld, waarvan wij kennis hebben kunnen nemen en dat inhoudt dat het paleis wordt gerestaureerd en teruggebracht tot de tijd van de koning-stadhouder — tot de 17de eeuw —, waardoor de buitenzijde wordt ontdaan van het witte pleisterwerk en de als het ware overtollige bovenverdieping, terwijl het interieur wordt teruggebracht in de oude situatie, waardoor veel aan het oog onttrokken kunstwerken weer zichtbaar worden.

De tuin, die destijds toen Lodewijk Napoleon in 1806 zijn intrede deed in Het Loo werd verstoort om daardoor een landschapstuin mogelijk te maken, zal worden hersteld wat inhoudt het herstel van de tuinmuur, een verdiepte tuin met parterres en wandelterrassen en het weer aanleggen van waterpartijen.

Het zijn deze plannen en vooral de tuin, die er de oorzaak van zijn dat wij er hier en vandaag over spreken, want — zo lezen wij in Elseviers Magazine van 22 mei j.l. onder de titel 'In de tuin van Het Loo bloeien de controverses' — boven het voormalige paleis Het Loo en de omringende lommerrijke parken is een storm losgebarsten. Wij onderschrijven wat in hetzelfde artikel staat, dat veel van de kritiek voortkomt uit een niet of niet geheel geïnformeerd zijn, wat ik zeker niet zal zeggen van degenen die vandaag aan dit debat hebben deelgenomen.

De restauratie en de wijziging van het interieur van het paleis, die noodzakelijk zijn in verband met de bestemming tot museum, geven niet veel moeilijkheden. Wel zijn er opvattingen dat juist het uiterlijke witte pleisterwerk noodzakelijk is ter wille van het behoud van de landschapstuin.

Met respect voor deze opvattingen menen wij toch, dat een uitwendige restauratie in plaats van een consolidatie aanbeveling verdient, mede ook gelet op de financiële consequenties voor de toekomst.

De tuin evenwel is het meest omstreden punt,

getuige de telegrammen die wij zojuist nog kregen zowel van de Internationale Raad van Monumenten en Landschappen, die voor het behoud is van de landschapstuin, als van het Algemeen Bestuur van de Bond van Heemschut, die de voorliggende plannen zo graag wil ondersteunen.

Nagenoeg alle leden van onze fracties kunnen zich verenigen met de aanleg van de geometrische tuin, die past in de totaliteit van de restauratie van het paleis. Door deze ingreep komt het paleis tot zijn recht, omdat de trappen van het bordes weer zichtbaar worden en de toegangsmogelijkheden benut worden.

De bouw van de muur, die noodzakelijk is om het oude Paleis Het Loo en de woning van Prinses Margriet en haar gezin de nodige privacy en veiligheid te waarborgen, vraagt om een andere tuin dan de huidige landschapstuin. De vijftig bomen zullen moeten verdwijnen, waarvan enkele toch al aan sterven toe waren, is jammer, maar daartegenover zien wij dat 120 nieuwe bomen geplant worden.

Overwegende verder dat consolidatie van de huidige tuin met zich brengt dat bezoekers niet zullen kunnen genieten van deze tuin, en verder overwegende dat consolidatie evenveel kosten met zich brengt als de aanleg van een nieuwe tuin, brengt ons tot de conclusie dat wij de voorliggende plannen, die — ik herhaal het — zijn samengesteld door een zeer deskundige commissie, waarin zorgvuldige afweging is gepleegd en waarin grote wijsheid, liefde en kennis voor cultuur en landschap aanwezig zijn, van harte zullen ondersteunen.

De heer *Van Winkel* (PPR): Mijnheer de Voorzitter! Met enige moeite heb ik mij verdiept in het onderwerp van vandaag, niet omdat de zaak zo verschrikkelijk ingewikkeld is, maar omdat ik mij afvraag of het erg prettig is in deze tijd, waarin offers van zelfs de laagstbetaalden worden gevraagd, te spreken over een ogenschijnlijke luxe van een restauratie van tientallen miljoenen voor een kleinood van de elite. Maar bij nadere beschouwing van de stukken ben ik verheugd geworden. De bedoeling van de bewindsman schijnt niet te zijn een elitair hobbyïsme van cultuurhistorici, maar het maken van een fraai en interessant punt waar informatie, recreatie en educatie voor vele mensen geboden kunnen worden. En dan gaat de zaak mij meer interesseren. De kwestie van de financiën speelt eigenlijk niet, aangezien bij welke keuze dan ook — tenzij die van volledige prijsgeving van

dit buitengoed — toch in dezelfde orde van grootte gerestaureerd en gebouwd zal moeten worden.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Als de heer Van Winkel het zo voorstelt, ben ik er bang voor dat er wél een financiële kwestie gaat spelen, namelijk subsidiëring van een noodlijdende Efteling, Madurodam en dergelijke. Kennelijk ziet hij de restauratie in dat genre.

De heer *Van Winkel* (PPR): Ik zie niet direct consequenties voor zaken als de Efteling. Ik zeg niet dat het óf-óf is, maar ik spreek nu niet over amusante pretparktoestanden, ten aanzien waarvan ik de overwegingen van mevrouw De Boois ten eerste kan delen. Verder in mijn betoog zal ik daar nog aandacht aan wijden.

Het uitgangspunt om zoveel mogelijk mensen op een aanvaardbare wijze informatie, recreatie en educatie te bieden spreekt ons aan. Mevrouw De Boois suggereerde zojuist een associatie met pretparken. Ofschoon ik daarover op zich zelf geen kwaad woord zou willen zeggen — laten wij dat vooral buiten beschouwing laten — zouden wij niet graag zien dat in het onderhavige geval een attractie-pretpark ontstond. Kan de Minister globaal schetsen hoe hij zich de massarecreatie-effecten indenkt? Zijn waarborgen mogelijk tegen een ontwikkeling in een ongewenste richting?

De keuze tussen 19de en 17de eeuw is voor ons moeilijk geweest. Eigenlijk zijn wij er nog niet helemaal uit. Voor beide series argumenten lijkt ons veel te zeggen. Wij achten de door de bewindsman gekozen vorm toch nog een compromis. De herinnering aan de verschillende Oranje-Nassau-perioden zal niet uitgewist worden voor de bezoekers die het interieur betreden. De overwegingen in de motie-De Boois-Van Ooijen spreken ons echter ook aan. Wij schorten ons oordeel op tot na het antwoord van de bewindsman.

Partijgenoten in de regio rond Apeldoorn hebben mij laten weten dat de Apeldoornse gemeenschap enigszins teleurgesteld is. Zij hebben het gevoel voor voldongen feiten te zijn geplaatst. Ik kan dit niet beoordelen. Zover heb ik de geschiedenis niet kunnen volgen. Het zou prettig zijn als de bewindsman iets kon zeggen over de verhouding tussen deze buitenplaats en alles wat ermee gebeurt namens de totale nationale gemeenschap en de band met de plaatselijke gemeenschap, die er sterk aan verknocht is en nu

niet weet wat haar overkomt. Men vraagt zich af of die band hun wordt ontnomen door de nationale dimensies, met beslissingen die in Den Haag worden genomen.

Het heeft ons zeer verheugd dat zelfs gehandicapten zich met hun middelen hier vrijelijk zullen kunnen bewegen. Als de bedoelingen van de bewindsman inderdaad bewaarheid zullen worden, hetgeen wij met enige schroom afwachten, zou van een kleinood van een elite gemaakt worden een gemeenschappelijk bezit van allen, een werkelijk cultureel, educatief en informatief centrum waaraan velen met genoegen een bezoek zullen brengen.

De heer *De Koning* (BP): Mijnheer de Voorzitter! Ik ben niet deskundig op het gebied van monumentenzorg. Dat blijkt vandaag niet erg te zijn, gezien het feit dat de deskundigen elkaar in de haren zitten en lijnrecht tegenover elkaar staan. Ik neem aan, dat ik alles weet als ik het midden houd tussen hun opvattingen.

Enkelen willen de situatie van de zeventiende eeuw herstellen, anderen willen Het Loo terugbrengen in de staat die het in de negentiende eeuw had. Door die partijen wordt echter altijd alles afgekamd en afgekeurd wat oud is. Volgens hen ging vroeger alles verkeerd en was het te duur en gaat er niets boven de moderne tijd. Nu willen zij echter terug naar die tijd. Wij willen blijven waar wij zijn. Het liefst zagen wij dat Het Loo bestemd bleef voor het Koninklijk Huis. Dat kan echter niet. Wij zijn van mening dat Het Loo de stijl moet behouden die het nu heeft. Toen het door het Koninklijk Huis werd bewoond werd van die zijde nooit gezegd dat het moest worden teruggebracht naar de staat van de zeventiende eeuw. Het was goed genoeg voor het Koninklijk Huis. Dan is de staat waarin het nu verkeert ook goed genoeg om van Het Loo een museum te maken. Het onderhoud moet echter goed zijn en blijven. Verwacht wordt dat het ongeveer f 63 mln. zal kosten. Dat zal ongetwijfeld uitlopen tot f 80, f 90 of f 100 mln. Gisteren is hier bijna alles op de kop gezet om te bezuinigen op de kleine man. Hier wordt echter helemaal niet op miljoenen gekeken.

Er is gesproken over de tuin, zo men wil het park. DS '70 wil daarop f 5 mln. bezuinigen. Voor de boerderij van Mansholt is zes ton uitgegeven, zonder dat er ooit een woord over is gehoord, afgezien van ons. Hier is sprake van tegenstrijdigheid. Wij zijn van mening dat de tuin, of het park, zijn huidige staat moet behouden.

Men wil er bomen gaan rooien maar iemand die ervaring heeft met bosbouw weet dat de bomen die direct achter de gerooide bomen staan allemaal verdorren. Zij zijn te zwak om de zon op te vangen en gaan in twee of drie jaar dood, ook als er geen sprake is van droogte, zoals nu. Wij vinden het terugbrengen van de tuin tot een andere staat geldverspilling.

Wij zijn het eens met het verzoek in de motie Veder, niet over te gaan tot uitvoering van de voorgenomen tuinaanleg. De motie gaat evenwel verder. Zij pleit ervoor onderzoek te laten plegen door deskundigen. Dan kan de Minister beter de tuin onmiddellijk laten aanleggen. Dan kost het minder dan wanneer eerst het resultaat van onderzoekingen moet worden afgewacht.

Heeft dit restauratieproject voorrang boven andere projecten? Het huis Kernhem in Ede staat al tien jaar op de monumentenlijst. Het staat dan ook op invallen. Het wordt gestut en de ramen zijn dichtgespijkerd. Door het departement wordt steeds gezegd, dat er geen geld is.

Minister *Van Doorn*: Mijnheer de Voorzitter! Ik kan niet op alle vragen zo grondig ingaan als ten aanzien van de regeringsplannen billijk zou zijn. U wenst dat, gelet op de fase waarin het parlementaire werk verkeert, deze discussie ook weer niet te veel tijd van de Kamer zal vragen. Er zijn hier echter een aantal stellingen betrokken, een aantal beweringen gedaan die zo algemeen zijn en helemaal niet of nauwelijks belegd zijn met argumenten, dat het van mij veel tijd zou vragen, tastend naar de argumenten die achter deze beweringen zouden kunnen zitten, ook nog grondig op deze beweringen in te gaan.

Ik wil hiervan, voetstoots uit de voorraad beweringen die niet veel meer zijn, als ik mij mag veroorloven dat zo te zeggen, dan beweringen, drie voorbeelden uit het betoog van mevrouw De Bois geven.

Zij heeft allereerst gezegd dat het gaat om de cultuurhistorie maar, zo voegt zij daaraan toe, er is sprake van een potjesbeleid. Waarom, dat wordt niet gezegd.

Zij zegt vervolgens dat als de Regering bevordert dat met de tuin aldus wordt gehandeld, dan is dat een vernielen van het totaal door een aanleg van een schaduw van een baroktuin. Ook die vergaande bewering is op geen enkele manier belegd met ook maar een schijn van motivering.

In haar betoog zegt zij verder ook: gij, Regering, moogt dit niet doen met deze tuin, want in uw overwegingen betreft u dan ook de toestand

waarin die bomen verkeren die weg zouden moeten — dat zijn er, zoals de Kamer bekend is niet zoveel, ongeveer 50 — vervolgens betreft u daarin dat de toestand van de tuin niet zo goed is, maar daarmee moogt u geen rekening houden, immers dat hebben de regeringen — zij zal daarbij wel niet speciaal het oog op deze Regering hebben — de overheid aan zichzelf te wijten, want er is onvoldoende goed voor de tuin gezorgd. Ik zou er dus van uit moeten gaan dat de tuin er anders bij ligt dan ze erbij ligt, omdat er niet zo voor de tuin is gezorgd als de geachte afgevaardigde wel wenselijk zou hebben gevonden.

Op deze opmerkingen grondig en uitvoerig ingaan, zou betekenen dat ik enkele uren zou moeten vragen en dat lijkt mij niet verantwoord.

Ik zal dan proberen, de verschillende gedachtengangen samenvattend, met een paar hoofdopmerkingen te volstaan. Vervolgens wil ik dan iets zeggen over de beide moties.

Welke zijn de hoofdargumenten destijds in 1969 van de regering — ik denk dat het de regering-De Jong was — geweest die hebben gevoerd tot de beslissing dat er een museum moest komen en dat het gebouw dan ook aangepast zou moeten worden in deze zin dat het zou moeten worden ontdaan van ontsierende en overbodige toevoegingen van recente datum? Dat is immers de gedachte geweest van die regering, welke gedachte steeds is overgenomen door de daarna opgetreden regeringen.

Ik wil graag onderstrepen dat, wil men deze plannen in redelijkheid en billijkheid kunnen beoordelen, aan dat uitgangspunt vastgehouden moet worden. Daartoe is destijds besloten en deze Regering heeft zich ook achter die gedachtengang gesteld, mede gelet op hetgeen intussen al gebeurd was aan verdere voorbereidingen en mede gelet op de kosten die voor een bepaalde oplossing reeds gemaakt waren. Ter vermijding van hoge onderhoudskosten was de redenering van de achtereenvolgende kabinetten dat de bepleistering van het gebouw verwijderd diende te worden. Er wordt naar gestreefd een zodanige situatie te bereiken, dat de exploitatie van het gehele complex op een zo verantwoord mogelijke wijze kan geschieden. Met een oplossing op basis van louter de consolidatiegedachte zou dat natuurlijk niet tot stand te brengen zijn.

Er zijn voldoende historische gegevens bekend om tot een verantwoorde historische aanpak van paleis en tuin te komen. Er dient een behoorlijke scheiding te worden aangebracht, zoals verschillende geachte afgevaardigden hebben onder-

streept, met de tuinen van het oude Loo en de woning van prinses Margriet. De geplande geometrische tuin, zo is de stelling van de verschillende kabinetten, ook dit, geweest, zal in dat opzicht het best voldoen. Een dergelijke tuin past — en dat is een heel belangrijk punt — het best bij het uiterlijk dat het paleis in de toekomst zal hebben. Er zal dan weer een eenheid zijn van gebouw en park.

De heer Van Leijenhorst heeft terecht gezegd, dat de meest voor de hand liggende oplossingen waartussen zou moeten worden gekozen zouden zijn: het rode gebouw (om het zo uit te drukken) met de formele tuin en het witgepleisterde gebouw met de landschapstuin. Ik zeg niet, dat het niet denkbaar is dat enig compromis wordt gevonden, maar een keuze uit deze oplossingen ligt het meest voor de hand. Naar mijn overtuiging zou het niet goed zijn, te kiezen voor de tweede mogelijkheid.

Een aantal Kamerleden heeft gevraagd of het niet cultuurhistorisch gezien en uit fundamentele overwegingen van Monumentenzorg-beleid juist zou zijn om het gebouw waarom het gaat te brengen in de situatie waarin het kort voor 1911 verkeerde. Mij is op geen enkele manier duidelijk gemaakt, waarom in de gedachtengang van hen, die zo spreken zou moeten worden gekozen voor de situatie van kort vóór 1911 en niet, wat in hun gedachtengang logischer zou zijn, voor de situatie van kort na 1911. Men ziet waarschijnlijk wel in dat het in de huidige situatie laten van het paleis een te vreemde oplossing zou zijn.

Mevrouw *Veder-Smit* (VVD): Mijnheer de Voorzitter! De Minister keek bij het uitspreken van deze woorden mij aan. Ik heb dat overigens niet gesteld. De Minister heeft zelf in zijn brief geschreven, dat er drie grote stijlperioden zijn, uiteraard met allerlei tussenfasen. Het kiezen van de middelste periode is zeer wel te bepleiten, maar dan moet je natuurlijk niet precies zeggen: tot aan 1910.

Minister *Van Doorn*: Neen, mijnheer de Voorzitter! Ik richtte mij overigens bij het maken van deze opmerkingen niet in het bijzonder tot mevrouw Veder al sprak ik wel mede tot haar in verband met de door haar naar voren gebrachte gedachten. Het gaat mij erom dat niet alleen de suggestie wordt gewekt maar ook met zoveel woorden wordt gezegd: Regering, gij moet uit cultuurhistorische overwegingen niet willen teruggaan naar een tijdperk vóór het laatste tijdperk.

Ik tracht aan te tonen, dat dat niet zeer consistent is, als men dan tegelijkertijd voorstelt niet te blijven bij de laatste fase maar te gaan naar wat dan genoemd zou moeten worden de voorlaatste fase.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): De Minister verwijt ons, dat wij niet geargumenteed hebben, maar ik wil erop wijzen, dat wij tijdens de twee keer dat wij een mondeling overleg hadden het hebben geargumenteed. Ik heb het ook nu in een zin en een bijzin nog gedaan. Ik heb echter hoe dan ook het gevoel, dat het luisteren niet helemaal goed is gebeurd in deze hele discussie.

Minister *Van Doorn*: Mijnheer de Voorzitter! Dat laatste lijkt mij een buitengewoon voorbeeld van iets te zeggen zonder dat men er werkelijk gronden voor heeft. Waarom stelt de geachte afgevaardigde dit? Ik heb zeer nauwkeurig naar haar geluisterd. Waaruit maakt zij op, dat ik niet naar haar zou hebben geluisterd? Ik heb enkele citaten — met mijn eigen woorden weergegeven — uit haar betoog opgepakt en gezegd: Wanneer deze zeer verstrekkende beweringen (eigenlijk vergaande verwijten) ter tafel worden gebracht, die niet of nauwelijks met argumenten worden belegd, dan zou het mij veel tijd kosten om daarop, niettemin zelf dan zoekend naar de argumenten voor die beweringen, grondig in te gaan.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Ik neem aan dat u ons een tweede termijn toestaat.

De *Voorzitter*: Een zeer korte.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Dan zal ik proberen het nog korter te argumenteren. Ik heb echter het gevoel, dat wij niet in herhalingen moeten vervallen. In het mondeling overleg hebben wij al zoveel gedachten gewisseld, meer dan in dit korte tijdsbestek mogelijk was.

Minister *Van Doorn*: Mijnheer de Voorzitter! Ik neem daarvan akte. Het betekent, dat ik mij nog verder kan beperken dan ik al dacht, want ik ga er dan van uit, dat ook wat van de zijde van de Regering in dat zeer uitvoerige mondelinge overleg is ingebracht hier als herhaald mag worden beschouwd.

De centrale stelling in de motie van mevrouw *De Boois* is: tevens van oordeel dat terugbrengen van het gebouw tot een staat, die aan het eind van de zeventiende eeuw ongeveer had, in-

houdt dat een groot stuk bouw- en bewoningsgeschiedenis zal verdwijnen.

Waarom wordt beweerd, dat er in de keuze van de regeringen en dus ook in de keuze van deze Regering sprake is van het doen verdwijnen van bouw- en bewoningsgeschiedenis? Voor zover bewoningsgeschiedenis nog aanwezig is te brengen of aanwezig is, zal zij aanwezig kunnen blijven. Dat weet de geachte afgevaardigde. Het is dus geheel onjuist, dit zo te stellen.

Wat de bouwgeschiedenis betreft, wil ik op het volgende wijzen. Voor welke vraag staan wij, gegeven het uitgangspunt dat het geen bouwval moet worden en dat er dus een bestemming moet zijn, gegeven het uitgangspunt dat als bestemming is gekozen een museum? Een museum dat door zeer velen bezocht zal worden. Daarvoor zijn nu al duidelijke aanwijzingen. Ik geloof dat er gisteren 1800 en eergisteren 2800 bezoekers waren, terwijl de toestand nog is zoals zij nu is. Er zullen zeer vele bezoekers komen, daarom heeft mevrouw *De Boois* zich bepaald ook geen zorgen te maken over de economische zijde van de zaak. Wij staan voor de vraag: Wat kunnen wij met het gebouw doen, gezien die uitgangspunten?

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Wat hebben de 1800 en 2800 bezoekers gisteren en eergisteren ingebracht aan entreegelden en wat zijn de exploitatiekosten op zulke dagen?

Minister *Van Doorn*: Als de bezoekersaantallen te zijner tijd, als alle investeringen hebben plaatsgehad, deze hoogte hebben, dan zal niet kunnen worden gesproken van een rond draaiende en dus economisch plezierige exploitatie, maar het is de bedoeling — het bevreedt mij dat de geachte afgevaardigde daaraan zo weinig waarde wil toekennen — dat er een situatie zal ontstaan, waardoor zeer velen aldaar zullen willen komen, waarschijnlijk wel meer dan één keer per jaar, voor wat velen van die velen betreft. De heer *Van Winkel* heeft daarop terecht gewezen.

In verband met de bouwgeschiedenis staan wij voor de vraag, wat ons nu te doen staat, gelet op de uitgangspunten die eenmaal zijn gekozen. Deze zijn naar mijn mening volstrekt terecht gekozen, omdat niemand wil dat het een bouwval wordt. Men kan kiezen voor het afhalen van de pleisterlaag en het gehele gebouw cementeren, wat nodig zal zijn, en een nieuwe pleisterlaag aanbrengen. Dan kan men echter wel vergeten dat het ooit in de situatie van het rode huis kan

worden teruggebracht. Dat is één mogelijkheid, met de zekerheid dat men één keer in de twee jaar het gebouw enige maanden in de steigers moet hebben, wat ik niet zo fijn vind, gelet op de gekozen bestemming. Dat betekent overigens helemaal niet dat men met de pleisterlaag een heel interessant stuk bouwgeschiedenis behoudt. Bovendien moet hieraan worden toegevoegd dat de mensen in Nederland zulke gepleisterde gebouwen uit die tijd op tal van plaatsen kunnen bekijken. Nergens zullen zij kunnen gaan bekijken een gebouw van deze allure, dat in rode steen zal zijn teruggebracht. De keuze is die welke ik zoëven aangaf en ik meen dat het van de mensen die daarover in het begin hebben beslist een verstandige keuze is geweest.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Ik geloof dat de Minister nu een misverstand creëert. Wij hebben in Nederland heel wat meer stadhoudelijke gebouwen dan monarchale gebouwen. Ik herinner in dit verband aan het bestaan van het slot Zeist, gerestaureerd en wel. Over de kwaliteit van de restauratie zullen wij het vandaag hier niet hebben.

Minister *Van Doorn*: Er is gekozen voor een museum, dat een museum van de Oranjes zou zijn. Wij hebben nimmer meegedeeld, dat daarbij zouden zijn uitgesloten de Oranjes van vóór de de monarchie.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Daar gaat deze discussie niet over. U bent nu wel bezig er een pand van de koning-stadhouder en zijn Mary van te maken.

Minister *Van Doorn*: Daar is geen sprake van en mevrouw *De Boois* weet dat natuurlijk wel, omdat wij daarover in het mondeling overleg ook hebben gesproken. Een mogelijkheid is, terug naar de eerste tijd, wat betekent dat het pand, het gebouw, het paleis, het museum, weer in een uitstekende staat kan worden gebracht en geen ingewikkeldheden en narigheden van financiële gebruiksaard bij herhaling oplevert. Een andere mogelijkheid is, kiezen voor het gepleisterde gebouw, zij het het nieuwe te pleisteren gebouw, tenzij de geachte afgevaardigden, die vooralsnog niet zoveel voelen voor de keuze van de Regering, van mening zijn, dat men moet teruggaan naar de situatie, zoals zij was, voordat het gebouw witgepleisterd was. Die keuze was meen ik als een soort van 'modieus lapwerk' te kwalifi-

ficeren. De Regering heeft daarvoor niet gepleit, want naast het feit, dat het inderdaad modieus lapwerk was, zou dit voor een belangrijk deel het bezwaar hebben meegebracht, dat ook het overeind houden, het behouden van de bepleistering meebrengt.

Ik meen dat ten onrechte de suggestie wordt gewekt in het centrale punt van de motie van mevrouw *De Boois* en de heer *Van Ooijen*, dat voor zoveel bouw- en bewoningsgeschiedenis nog aanwezig zijn en aanwezig te houden zijn deze moeten verdwijnen door deze keuze. Immers tal van zaken worden helemaal niet teruggebracht naar de toestand van 1685, maar zullen zoals bekend worden gebracht of gehouden in een toestand, die bij een andere tijd past, zodat sprake is van het zien van de geschiedenis van de Oranjes. Bij de bewoningsgeschiedenis is dat helemaal het geval; bij de bouwgeschiedenis moet men de witte toestand, een keuze makend, natuurlijk laten vervallen in verband met een aantal grote voordelen, die daaraan zijn verbonden.

Ik merk op, dat het bezwaarlijk zal zijn te doen wat de motie-*De Boois* c.s. wenst. Het zal helemaal niet stroken met de bestemming, waarvoor is gekozen en waarachter zich de verschillende afgevaardigden, die hebben gesproken, hebben gesteld.

Wat de kwestie van de 63 mln. betreft, kan ik niet anders dan meedelen — ik doe dat op nadrukkelijk verzoek van mijn ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, die wat eerder weg moest en meende dat hij weg kon gaan gelet op het feit, dat hem geen specifieke vragen waren gesteld —, dat deze raming zeer serieus is gebeurd. Mochten er aanwijzingen zijn, dat dat niet het geval is, dan moeten wij ook op dit punt vragen de aanwijzingen voor te leggen, opdat wij bepaalde onderdelen nog eens goed kunnen bekijken om te bezien, of twijfel gerechtvaardigd is.

Mevrouw *Veder-Smit* (VVD): De Minister stapt kennelijk af van zijn keuze voor de stijlperioden. Ik verneem graag een reactie op mijn algemene argumenten hiervoor, namelijk dat men tegenwoordig niet meer zo vroeg restaureert en dat dit ook niet meer in overeenstemming is met de algemene opvattingen, de pijlers van het restauratiebeleid.

Minister *Van Doorn*: Het gaat mij veel te ver te zeggen, dat die algemene opvattingen betekenen, dat men deze keuze in dit geval moet maken.

Het gebeurt in vele gevallen niet, maar in nogal wat gevallen gelukkig wel. De zaak ligt echter niet zo zwart-wit, als uw vraag suggereert. Ik heb in het mondeling overleg en ook nu naar mijn mening duidelijk gemaakt waarom een keuze voor het tweede alternatief ongelukkig zou zijn, gelet op de bestemming en het overigens ook niet die voordelen van het overeind houden van de bouwgeschiedenis in de veronderstelde zin zou opleveren en omdat de andere keuze niet het bezwaar heeft dat de bewoningsgeschiedenis als het ware wordt weggeschrapt.

Mevrouw *Veder-Smit* (VVD): Daar ben ik het mee eens, maar ik heb gewezen op de andere zeer algemene argumenten die u niet heeft behandeld.

Minister *Van Doorn*: Mijnheer de Voorzitter! Ik heb daar nota van genomen, maar ik moet herhalen dat in deze casus, voor zoveel er met recht kan worden gesproken van een meer algemene lijn in deze tijd wat betreft de monumentenzorg, die zou hebben geleid tot een keuze voor het andere alternatief in deze belangrijke aangelegenheid; een keuze voor dat alternatief, die in elk geval naar de mening van de Regering niet zou moeten worden gemaakt, gelet op een aantal factoren die ik zoëven uiteen heb gezet.

Mijnheer de Voorzitter! Mevrouw *Veder* heeft nog even gerept over Amerongen, net als mevrouw *De Boois*. Ik vraag mij af, of er naast het punt van de investering ook niet het punt van de exploitatie aan de orde is. Het zal van mij bekend zijn dat ik uiterst belangstellend ben naar het antwoord op de vraag of er mogelijkheden zijn die ruimschoots worden aangedragen wat de exploitatie betreft. Als ik hierover meer gegevens heb, moeten wij verder over dat object discussiëren. Die directe verbinding tussen het een en het ander zou ik liever niet willen leggen.

Ik ben van mening dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wel degelijk op een behoorlijke wijze bij de voorbereiding van deze zaak in de loop der jaren betrokken is geweest. Drie leden van de rijkscommissie zaten in de Loo-commissie. Ten onrechte is dan ook het gerucht ontstaan dat dit in zou gaan tegen de zienswijze die er zou zijn bij de deskundigen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ik wil niet zeggen dat al die deskundigen van mening zijn dat dit de enige goede en dus juiste oplossing is. Tussen de meningen van de diverse deskundigen zijn nuances, ook tussen de meningen van die deskun-

digen die in principe de lijn van de Regering hebben aangewezen. Er is geen sprake van dat er een onmogelijkheid is geweest voor onze eigen rijksdienst om zijn deskundigheid in te brengen.

Mevrouw *Veder-Smit* (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb mij zeer verzoenend en voorzichtig uitgedrukt: je moet naar elkaar toe werken; maar naar mijn mening is de rijksdienst als zodanig niet vertegenwoordigd geweest. Drie leden van de rijkscommissie is natuurlijk wel iets anders.

Minister *Van Doorn*: Mijnheer de Voorzitter! Ik geef dat toe.

Mevrouw *Veder* heeft ook nog gezegd dat zij van mening is dat wanneer er een wat opener presentatie zou zijn geweest de discussie niet zo vinnig zou zijn geweest. Ik begrijp wel hoe plezierig zij dat bedoelt, maar discussies die 'stevig' zijn, hebben ook wel hun goede kanten. In zoverre — de geachte afgevaardigde zal dat met mij eens zijn — behoeft men daar niet al te zeer ongerust over te zijn.

Ik heb van mevrouw *Van Veenendaal* begrepen dat zij ook meer sympathie heeft voor de keuze van het witte alternatief. Zij heeft daarbij een brok Oranje-geschiedenis weergegeven. Zij weet dat het de bedoeling is dat waar het volgens de deskundigen maar even verantwoord is, gegevens van de tijd van Koningin *Wilhelmina* en Koningin *Emma* ter beschikking worden gesteld. Voor een deel is er al geweldige medewerking van andere zijde gegeven. Er zal geen sprake van zijn, dat er over die laatste periode minder te zien zal zijn dan ook maar enigszins mogelijk is.

Zij heeft gesproken over de wijze, waarop haar kleinkinderen — nog wel 10 — zich daar zouden opstellen. Zij zouden de wei in willen. Ik vond het niet helemaal in lijn met de vraag, die zij vlak daarna stelde, of het nu wel nodig was, dat men de mensen ook de tuin in zou laten. Ik weet niet, hoe ik die zaken in overeenstemming moet brengen. Het een en het ander moet. Men moet niet opgesloten worden in het paleis. Dat zou, ook gelet op de grote aantallen bezoekers, een groot bezwaar zijn. Belangrijk is daarbij, dat wij op grond van het oordeel van museumdeskundigen, aannemen dat het ook uit praktische overwegingen een groot voordeel is, als men zich kan begeven in de Franse tuin achter het paleis, terwijl men daar niet in grote aantallen zal uitwaaiëren, gelet op het feit dat die Franse tuin een zekere beslotenheid zou hebben.

Mevrouw *Van Veenendaal-van Meggelen* (DS '70): De twee opvolgende passages waren echt niet met elkaar in tegenspraak. De Minister heeft goed aangevoeld dat ik bedoeld heb te zeggen dat kinderen van deze tijd, toekomstige bezoekers toch liever het vrije veld in zouden willen. Welnu, dat kunnen zij in Apeldoorn en omgeving zeer goed.

Gelet op die gedachte vraag ik mij af, of het zo erg is wanneer men zegt dat men niet in de tuin mag, die naar de mening van deskundigen ongeschikt is voor grote aantallen bezoekers, omdat in de omgeving van Apeldoorn 'vrije wei' voldoende is.

Minister *Van Doorn*: Ik heb mevrouw Van Veenendaal nu beter begrepen. Ik houd overeind dat het wel zo aangenaam is om daar een situatie te hebben . . .

Mevrouw *Van Veenendaal-van Meggelen* (DS '70): Als het kan.

Minister *Van Doorn*: . . . waarin het de mensen niet verboden zou behoeven te worden om zich in de tuin te begeven.

De heer *Abma* is ongerust, dat er sprake zal zijn van een enigszins gevangenisachtige muur. Ik denk dat dat helemaal niet het geval zal zijn, want het is de bedoeling dat de muur weer helemaal ontdekt zal worden, zoals die er vroeger was. Ook de vele gegevens uit de geschiedenis wijzen er niet op, dat het een gevangenisachtige muur genoemd zou mogen worden.

Ik ben mevrouw *Cornelissen* zeer dankbaar voor de steun die zij aan de lijn heeft willen geven met een groot aantal argumenten die de Regering heeft gekozen.

De heer *Van Winkel* is heel duidelijk tot de conclusie gekomen — al heeft hij enkele problemen overgehouden — dat hier juist gestreefd wordt naar iets heel anders dan naar een kleinnood voor de elite. Er wordt heel precies gestreefd naar wat hij noemde een gemenschappelijk bezit dat wij als zodanig in Nederland willen bezoeken.

In de loop van de tijd heeft de bevolking, vooral daar, heel wat gelegenheid gehad zich te uiten. Misschien is er toch — ik moet dat erkennen — te weinig aan voorlichting gedaan. Misschien moeten wij achteraf wel zeggen — dat is dan achteraf gepraat, maar dat moet een mens af en toe doen, ook om zichzelf te bekritisieren — dat, gelet op een aantal zaken die nu op tafel

komen en waarvan wij ons afvragen of er een misverstand over bestaat, het wenselijk was geweest daarover meer informatie te hebben verschaft. Dan was ook daardoor de inspraak wat ruimer mogelijk geweest.

Met betrekking tot de kwestie van de gehandicapten zal er, juist bij dit project, zo goed mogelijk op worden toegezien dat dit in orde komt. Het zal wel veel gemakkelijker zijn als de achterkant kan worden afgegraven. Ik zeg dit een beetje op een alpha-manier, maar men begrijpt wel dat ik het goed bedoel.

De heer *De Koning* heeft gezegd: wat goed is voor het Koninklijk Huis, is ook goed voor een museum. Ik vind dit een hele stelling. Ik wil erop wijzen dat er natuurlijk heel bijzondere eisen moeten worden gesteld aan dit gebouw, omdat het een museum is en zal blijven en omdat, gelet op de opzet die de Regering gekozen heeft, er zeer vele mensen zullen komen. Anders zou het beslist onverantwoord zijn. Daarom zullen er allerlei vloeren uit moeten. Daarom zullen er allerlei bekledingen binnenshuis moeten worden verwijderd, omdat men anders geen nieuwe vloeren kan leggen. Daarom is het zo gelukkig dat wij daarbij zijn gestuit op een aantal plafondornamenten van een daarvoor liggende tijd, die zo uit te nemen zijn en die straks weer zijn terug te brengen, wat met de stucplafonds die er op vele plaatsen zitten, niet het geval is.

De heer *De Koning* (BP): Wij willen Het Loo in de vorm houden zoals die thans bestaat. Wij hebben er duidelijk bij gezegd dat het nodige onderhoud moet geschieden. De Minister zei dat in de huidige situatie er al 1800 bezoekers op een dag komen. Dan zou het al kostendekkend zijn. De Minister zei ook dat Het Loo voor de bezoekers zo mooi mogelijk moet worden gemaakt.

Wordt de entree daarbij ook aangepast? Wij hebben echter naar voren gebracht dat wij Het Loo willen behouden in de huidige stijl, zoals die ook was toen het nog bewoond werd door ons Koninklijk Huis. Het gaat de mensen erom te zien hoe ons Koninklijk Huis gewoond heeft.

Minister *Van Doorn*: Dat zal voor een goed deel ook het geval zijn. Wat de buitenkant betreft, moet er een keuze worden gemaakt tussen twee alternatieven.

De heer *De Koning* (BP): U hebt er nu drie!

Minister *Van Doorn*: Men kan ook kiezen

voor het door mij genoemde tussenalternatief. Niemand heeft daarvoor gepleit en dat wordt door de Regering ook niet als wenselijk gezien. Dat is het Lodewijk Napoleonalternatief. Voor de buitenkant moet een keuze worden gemaakt.

Wat de binnenkant betreft zal menigeen, ook de heer De Koning, volledig aan zijn trekken komen, want er zullen heel wat goede dingen te zien zijn, die ons brengen in de tijd, die de heer De Koning nu bedoelt.

Ik kom dan nog bij de motie over de tuin. In deze motie van mevrouw Veder wordt gezegd, dat er sprake zou zijn van een aanzienlijke schade aan het bomenbestand. Ik moet opnieuw zeggen, dat dit onjuist is. Het is althans schromelijk overdreven om het zo te stellen, zowel naar aantal als naar kwaliteit. Dat de kwaliteit niet zodanig is, als sommigen zich zouden wensen, kan ik werkelijk ook niet helpen. Er zou een aantal bomen weg moeten. De opzet die gemaakt is, brengt met zich dat verschillende boomgroepen pas zeer geleidelijk zouden moeten worden opgeofferd. Verder is er een oplossing gezocht en gevonden, waarbij de oostgrens ietwat wordt verlegd, waardoor nog een aantal boomgroepen wordt gespaard.

De tweede stelling van de motie is, dat de Kamer van oordeel zou moeten zijn dat aanleg, inrichting en onderhoud van een dergelijke tuin onevenredig kostbaar zullen zijn. Ik wijs erop, dat dit een onjuiste stelling is. Wij zijn natuurlijk afgestaan op ervaringen in het buitenland. De heer Van Asbeck heeft zich daarover zeer grondig geïnformeerd.

De derde stelling is, dat de Kamer van oordeel zou moeten zijn dat betwijfeld moet worden, of de voorgenomen aanleg met een afscheidingsmuur van 3,5 meter uit esthetisch en landschappelijk oogpunt wel de meest verkieslijke oplossing is. Ik heb daarover al iets gezegd. Ik moet verder natuurlijk toegeven, dat hier een kwestie van persoonlijke beoordeling aan de orde is. Juist als het over estetica gaat, kan de uitslag zus of zo uitpakken. Ik meen dat het alleszins verantwoord is, uit esthetisch en landschappelijk oogpunt, en dat het overigens een keuze is die duidelijk grote voordelen, met name praktische voordelen, biedt.

In de laatste stelling van de motie wordt nog even gewezen op de kwestie van de afscherming — om dat nare woord te gebruiken; het is ook een verkeerd woord en het staat ook niet in de motie, maar ik gebruik het nu zelf even— van een zekere scheiding, waarbij zaken als veilig-

heid en landschappelijke situatie aan de orde zijn. Welnu, in de motie wordt voorgesteld dat een aantal mensen hierop nog eens studeren en met alternatieve voorstellen komen, maar er is al jaren op gestudeerd en er zijn allerlei deskundigen van verschillende opvatting bij gehaald, die ook dat probleem hebben bekeken. Men is niet tot een andere conclusie kunnen komen dan dat de aanleg van de Franse tuin, die overigens in de eerste plaats wenselijk is omdat de tuin dan met de buitenkant van het paleis één fraai geheel zou vormen en ook een uniek geheel, ook grote voordelen van praktische aard zou hebben, juist met het oog op de privacy en de veiligheid. De Regering tilt zwaar aan die zaken en heeft er groot bezwaar tegen nu nog weer daarover te gaan studeren, terwijl er geen uitzicht is dat er passende uitvindingen voor zullen worden gedaan en terwijl intussen het verder studeren wél zou betekenen dat wij nog meer vertraging bij dit zeer belangrijke object zouden oplopen.

Mevrouw *De Boois* (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Het voorstel inzake de spreektijdbeperving beperkt mij in de mogelijkheden om aangevochten stellingen te verdedigen. Er is één misverstand tussen de Minister en mij. Ik zou gesuggereerd hebben dat het beleid een potje is, omdat ik het woord 'potjesbeleid' gebruikt heb. Neen, buiten deze Kamer denkt men dat wij een totaal monumentenbeleid hebben, maar wij werken met verschillende financieringsbronnen, de Rijksgebouwendienst en daarnaast financiering door CRM. Dit heb ik ermee bedoeld.

Op de rest ga ik niet in.

Mijn motie is door de Minister vooral onlogisch genoemd, omdat hij vindt, dat de bouwgeschiedenis nauwelijks vervalt en de bewoningsgeschiedenis helemaal niet. Ik wil erop wijzen dat mijn motie uitdrukkelijk gaat over het uiterlijk. Ik vind dat het uiterlijk toch een stuk bewoningsgeschiedenis weergeeft, al was het alleen maar de associatie die het Nederlandse volk heeft met het witte paleis waar Koningin Wilhelmina vertoefde. Ook het uiterlijk van een paleis heeft wel degelijk een geschiedenis, die de bewoning weerspiegelt.

De Minister heeft de motie van mevrouw Veder-Smit als onuitvoerbaar bestempeld. Ik ben bang, dat ik dan ook moet vasthouden aan mijn motie, omdat ik er, hoe dan ook, op sta dat de tuin blijft zoals hij is. In het mondeling overleg is door deskundigen al eerder gezegd, dat een herstel van tuin en paleis constructief niet te

scheiden is. Dan moet ik, hoe dan ook, vasthouden aan de gedachte dat het onmogelijk is om de tuin te handhaven en het gebouw in weet ik welke andere stijl te restaureren. Dan zullen dus kennelijk de huidige tuin en het witte paleis onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Dan wens ik deze moties ook onlosmakelijk met elkaar verbonden te blijven zien.

Mevrouw *Veder-Smit* (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Bij interruptie hebben wij al van gedachten gewisseld over de keuze van de stijlperiode. Ik vind het geen sterk argument dat deze beslissing al heel vroeg is genomen, want dat is de Kamer niet medegedeeld. Het is eigenlijk pas in 1970 als voorstel van de heer Rooijaards naar buiten gekomen. In 1976 is het gebleken uit de brochure van de heer Van Asbeck.

Overigens zijn er natuurlijk argumenten voor aan te voeren, uiteraard, maar het is zeker niet meer de algemene opvatting, dat je tot de vroegste periode moet terugkeren. De keuze heeft natuurlijk een zekere invloed op de keuze van de stijlperiode van de tuin. Dit besef ik heel goed. De bezwaren tegen die tuin zijn echter niet door de Minister weerlegd, noch de schade aan de conceptie, noch het gekke hoogteverschil dat ontstaat, noch het bewerkelijke onderhoud van zo'n tuin waarin alles voortdurend schoongehouden en ververst moet worden, gezien in verhouding tot het veel globaler onderhoud van een landschapstuin, ook niet het effect van die muur.

Als de koppeling van de eerste stijlperiode van het gebouw met die van de tuin tot deze moeilijkheden bij de tuin leidt, mag je dan geen andere argumenten laten wegen en kan men dan die koppeling niet loslaten? Kun je in elk geval niet eens studeren op een vormgeving van de tuin, die een minder zwaar contrast met de rest zal betekenen? Er zijn ten slotte bijna twee eeuwen overheen gegaan sinds de geometrische tuin er was. Daar is nu een heel landschap gekomen, dat je niet kunt uitpoetsen.

Alternatieven van de tuin zijn ons niet bekend, zijn ons niet overgelegd. Ik zou het betreuren als de Regering alleen al een studie naar alternatieven zou afwijzen. Dat vind ik weinig wetenschappelijk en ook geen open beleid.

Mevrouw *Van Veenendaal-van Meggelen* (DS '70): Mijnheer de Voorzitter! De Minister heeft een paar bezoekersgetallen van de afgelopen dagen gegeven. Zouden deze mensen nu niet juist gekomen zijn om te zien wat er nu nog is, met

wellicht de herinnering aan koningin Wilhelmina? Zullen die vele bezoekers ook komen als er gerestaureerd is 'over de eeuwen heen' zoals iemand schreef? Ik weet het niet, maar ik hoef er niet zo treurig over te zijn. Wat de toekomst ook brengen moge, weet ook de Minister niet.

Ik dacht dat de Minister een beetje erg ver ging in zijn antwoord toen hij het had over de pleisterlaag. Wij hebben wel eens eerder gehoord, dat iedere drie maanden steigers eromheen komen. Ik dacht dat de Minister van twee maanden sprak. In mijn herinnering teruggaand naar het witte paleis, heb ik toch wel langere periodes geen steigers gezien. De Minister zal wel zeggen, dat het slecht onderhouden is. Dat kan wel, maar ik geloof toch echt dat dit wat overdreven is.

Wat het kostenaspect betreft en de twee begrotingen die wij vertrouwelijk voorgelegd hebben gekregen, ik heb in het begin heel nadrukkelijk gezegd dat het dat niet alleen is, maar het kostenaspect is uiteraard heel belangrijk. Ik heb de bewindslieden gevraagd toch nog eens in de gelegenheid gesteld te worden om over die twee begrotingen te spreken. Ik heb over een aantal posten vragen en twijfels. Ik zou dat liefst niet in de vertrouwelijke sfeer doen, omdat daarmee voor ons onmogelijk gemaakt wordt ook eigen deskundigen om advies te vragen.

De heer *Van Leijenhorst* (CHU): Mijnheer de Voorzitter! In de eerste plaats heb ik gevraagd, of naar de opvatting van de Minister men straks kan wandelen op de muur, zoals dat in het stadhoudelijke tijdperk het geval was. Dan wordt het doel van de scheiding dat de Minister beoogt, niet bereikt. Het kan toch niet de bedoeling zijn dat men op het Kleine Loo en het woonhuis van het prinselijk paar neerkijkt.

In de tweede plaats heeft de Minister de kosten vergeleken tussen de rode steen en de pleisterlaag. Ik ben er nog niet zo zeker van dat, als de rode steen blootgelegd wordt, er dan een min of meer gevoelige laag is, die nog wel eens aan erosie bloot zou kunnen staan, waardoor het onderhoud groter is dan de Minister vermoedt, vergeleken met de pleisterlaag. Wat dat betreft bestaan er tegenwoordig ook materialen en technieken welke een zeer duurzame pleisterlaag garanderen.

Ten slotte heb ik begrepen, dat de Minister toch enige twijfels heeft laten bestaan over de begrotingscijfers die op tafel zijn gekomen. Als dat zo is, zou dat misschien een reden zijn voor de Minister om een definitieve beslissing nog even

uit te stellen om een nog evenwichtiger beslissing mogelijk te maken.

De heer *Abma* (SGP): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb een beetje moeite om te verteren wat de Minister gezegd heeft, dat door de sprekers ongeschraagde beweringen naar voren zijn gebracht. Ik heb niet willen bestrijden dat het zeker zinvol kan zijn een bepaald gebouw in een zeer bepaalde stijl te restaureren. Maar ik dacht dat mijn bezwaren door het hele betoog toch wel werden gefundeerd door een dubbele harmonie die ik wenselijk acht. In de eerste plaats moet er een eenheid zijn van uiterlijk en inrichting en in de tweede plaats — dat geldt eigenlijk nog veel sterker — tussen de bouwstijl, die zeer nadrukkelijk gefixeerd wordt op 1685, en de museumbestemming die een boodschap wil brengen welke een aantal eeuwen overspant. Ik onderschrijf niet de bewering dat elke wijn een eigen glas moet hebben, maar er mag toch wel een beetje harmonie zijn tussen drank en beker.

Minister *Van Doorn*: Mijnheer de Voorzitter! Ik ben mevrouw De Boois erkentelijk voor haar nadere toelichting op de term 'potjesbeleid'. Wanneer men dat zonder veel commentaar als woord gebruikt, lijkt het op iets vervelends te wijzen. Overigens moet ik ontkennen dat, zelfs als er maar van twee richtingen geldstroompjes sprake zou zijn, namelijk VRO/RGD enerzijds en CRM/rijksdienst anderzijds, men met recht zou kunnen zeggen dat er door deze situatie een minder overzichtelijk en minder goed gecoördineerd beleid zou zijn. Er wordt zeer hecht samengewerkt in de gevallen waarin er sprake is van het mee in het beleid betrokken zijn van de Rijksgebouwendienst.

Mevrouw Veder heeft opnieuw gesproken over het punt van de stijlperiode. Ik heb er geen moeite mee — als ik die indruk in eerste termijn heb gewekt, wil ik dat terugnemen —, te erkennen dat in de latere jaren de opvatting is ontstaan dat men niet per se en dikwijls juist niet zou moeten willen teruggaan naar de vroegste periode. Dat is het punt dat ons nog verdeeld houdt. Als u met de deskundigen van de latere jaren van mening bent dat er veel te zeggen is voor een niet te ver teruggaan, zo vroeg de geachte afgevaardigde, heeft u dan voldoende argumenten om in dit geval daarvan af te wijken? Ik hoop duidelijk te hebben gemaakt dat ik met overtuiging van mening ben, dat hier terecht voor de andere lijn is gekozen.

Het is niet mijn gewoonte te verwijzen naar

anderen, die ook verantwoordelijkheid hebben gedragen, maar in dit geval moet ik het wel doen. Wanneer wij nu een geheel nieuwe weg opgaan, betekent dat een geweldige vertraging. Het zou betekenen dat nogal wat geld gewoon niet goed gebruikt is en dat opnieuw geld voor een nieuwe voorbereiding ten behoeve van een geheel andere opzet moet worden uitgegeven. Ook daarom zou ik er, om het zeer zacht uit te drukken, wat bezwaren tegen hebben.

Mevrouw Veder ging ervan uit dat ik een studie over alternatieven niet afwijs. Dat zou haars inziens niet wetenschappelijk en niet open zijn. Dat zijn stevige woorden, mijnheer de Voorzitter. Op een gegeven moment moet men in het bestuur kunnen zeggen, hoe wetenschappelijk het ook zou zijn en hoe fijn vanwege de mogelijkheid dat er nog eens door mensen wordt gediscussieerd, dat er een besluit is en dat op basis daarvan tot daden moet worden gekomen. Ik zeg natuurlijk niet, dat op geen enkele manier te overwegen zou zijn de tuinkeuze nog eens tegen het licht, of de duisternis, van de naar voren gebrachte argumenten te bekijken in de zin dat misschien een soort compromis zou zijn te vinden. Ik geloof nauwelijks dat het te vinden is maar ik vind het met mevrouw Veder erg ver gaan, te weigeren er nog eens over te piekeren en erover te praten met deskundigen, eventueel een deskundige die je nog niet hebt gehoord. Ik wil het best nog eens bezien. Vindt de Kamer dat het wat de tuin betreft meer voor- dan nadelen heeft, dan zal ik het nog eens overwegen en het met mijn collega van Volkshuisvesting bespreken. Ik wil overigens niet de indruk vestigen, dat ik wat de tuin betreft bereid ben 'om te gaan', juist omdat ik zwaar til aan de eenheid van opzet. Ik meen dat ik daaraan kan blijven hechten en toch bereid kan zijn, in de eerstkomende weken wat de tuin betreft te bezien, of enige tussenweg is te vinden die geen schade toebrengt aan de eenheid en niet de grote bezwaren oplevert die ik uit praktische overwegingen zou krijgen. Ik noem de bestemming als museum en de zaken van de omgeving, zoals Oude Loo, het andere huis en de mogelijkheid dat de mensen naar buiten kunnen. Al die vragen zouden nog eens even, zij het in zeer kort bestek, moeten worden bekeken. Ik zal er in die geest graag over piekeren.

Degenen die er komen uit belangstelling voor koningin Wilhelmina en die tijd zullen er zeer interessante en fijne dingen kunnen zien en horen. Mevrouw Van Veenendaal kan daar gerust op zijn.

Ik meen dat ik mij nu niet anders heb uitgelaten, hoewel het denkbaar zou zijn, over de steigers dan bij het mondeling overleg. Ik heb gezegd dat men vermoedelijk eenmaal in de twee jaar gedurende drie maanden steigers zal moeten plaatsen. Het kan echter ook eenmaal in de drie jaar zijn. Daarover zou ik de *technici* eerst moeten laten spreken.

Over het kostenaspect bestaat bij de heer Van Leijenhorst een misverstand, dat overigens aan mij te wijten kan zijn. Voor mijn collega van Volkshuisvesting zoëven wegging heeft hij gezegd, dat ik kan mededelen dat deze cijfers sound zijn. Het merkwaardige is echter, dat de andere aanpak, voor zover je het ervoor zorgen dat het net geen bouwval wordt een aanpak kunt noemen, ook kostbaar is. Gelukkig heeft niemand gepleit voor helemaal niets doen en ook geen museum inrichten.

Kan men wandelen buiten de muur?

De heer *Van Leijenhorst* (CHU): Over de muur?

Minister *Van Doorn*: Nee, dat lijkt mij niet. Die muur is niet overal, vanuit de verlaagde tuin gezien, even hoog, maar men zal ook niet zomaar over de muur kunnen stappen.

De heer *Van Leijenhorst* (CHU): Van ouds kon men wel wandelen op de muur. Ik verwijs naar afbeelding 32 op bladzijde 45 van het boekje van de heren Van Asbeck en Erkelens.

Minister *Van Doorn*: Dat is, naar ik meen niet de opzet. Ik wil dat echter nog weleens bekijken en de heer Van Leijenhorst daarover een mededeling doen. Ik geloof dat hij van dat soort zaken veel meer afweet dan ik. Daarom heb ik nog eens gevraagd naar de toestand van de 'rode' steen. Die is gelukkig zo dat dit alternatief ook daarom helemaal verantwoord was. Er bestaat geen gevaar voor erosie; de deskundigen hebben dat zeer grondig bekeken. Anders zou men toch niet met deze overtuiging in een vorige periode, al haast in een vorige stijlperiode, hebben gekozen voor het alternatief dat deze Regering ook voorstaat.

De heer *Abma* heeft in tweede instantie nog gesproken over de harmonie. Ik bepleit die harmonie in die zin dat wij voor de buitenkant kiezen voor de Stadhoudertijd, eind 17de eeuw. Dat kan, gelet op alles wat er is, zeer zorgvuldig worden gedaan. Nu wij dat eenmaal hebben gekozen en dat ook de beste oplossing vinden, mede

gelet op de grote bezwaren die er tegen het gepleisterd alternatief bestaan, zullen wij ook kiezen voor de formele tuin door de eenheid die daardoor zou ontstaan.

De heer *Abma* (SGP): Dat is juist, maar ik bedoelde ook de eenheid van bestemming en uiterlijk van het gebouw. Het moet niet alleen een harmonieus geheel zijn, maar ook de museumbestemming moet kloppen met het uiterlijk van het gebouw en de toegedachte functie.

Minister *Van Doorn*: Daar zullen de museumdeskundigen, waartoe ik mij niet reken, natuurlijk hun best voor doen. Zij zullen trachten het optimale te bereiken. Het maximale zal niet te bereiken zijn omdat een aantal dingen, die men graag zou hebben, er niet zijn en omdat men heeft gekozen voor een tijd in de geschiedenis en niet alleen voor een museum dat probeert een zeer korte periode voor de mensen terug te brengen.

De beraadslaging wordt gesloten.

De *Voorzitter*: Ik stel voor de stemming over de twee moties te houden na de lunchpauze. Daartoe wordt besloten.

De vergadering wordt te 14.11 uur geschorst tot 15.00 uur.

Aan de orde zijn de *stemmingen* over: de motie-De Boois c.s. over het herstel van Het Loo in de uitwendige vorm, die het in de 19de eeuw heeft gekregen (13947, nr. 2);

de motie-Veder-Smit c.s. over het niet overgaan tot uitvoering van de voorgenomen tuinaanleg van Het Loo (13947, nr. 3).

De motie-De Boois c.s. (13947, nr. 2) wordt bij zitten en opstaan aangenomen.

De *Voorzitter*: Ik constateer, dat de aanwezige leden van de fracties van de PPR, de PSP, de KVP en de ARP, alsmede het lid Kruisinga, tegen deze motie hebben gestemd.

De motie-Veder-Smit c.s. (13947, nr. 3) wordt bij zitten en opstaan aangenomen.

De *Voorzitter*: Ik constateer, dat de aanwezige leden van de fracties van de PPR, de PSP, de KVP, de ARP en de BP tegen deze motie hebben gestemd.

De *Voorzitter*: Ik stel aan de Kamer voor, het Verslag van een mondeling overleg over de restauratie van Het Loo (13947, nr. 1) voor kennisgeving aan te nemen.

Daartoe wordt besloten.

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN *

Jhr. H. W. M. VAN DER WYCK

Het Loo is een van de belangrijkste nederlandse buitengoederen, maar toch hebben wij over de totstandkoming ervan eigenlijk maar weinig concrete gegevens tot onze beschikking. Want wat aangaande deze materie gepubliceerd werd, be-

perkte zich in hoofdzaak helaas tot een klein aantal feiten¹.

Koning-stadbouder Willem III

Omtrent de stichting drukte Southwell zich kort

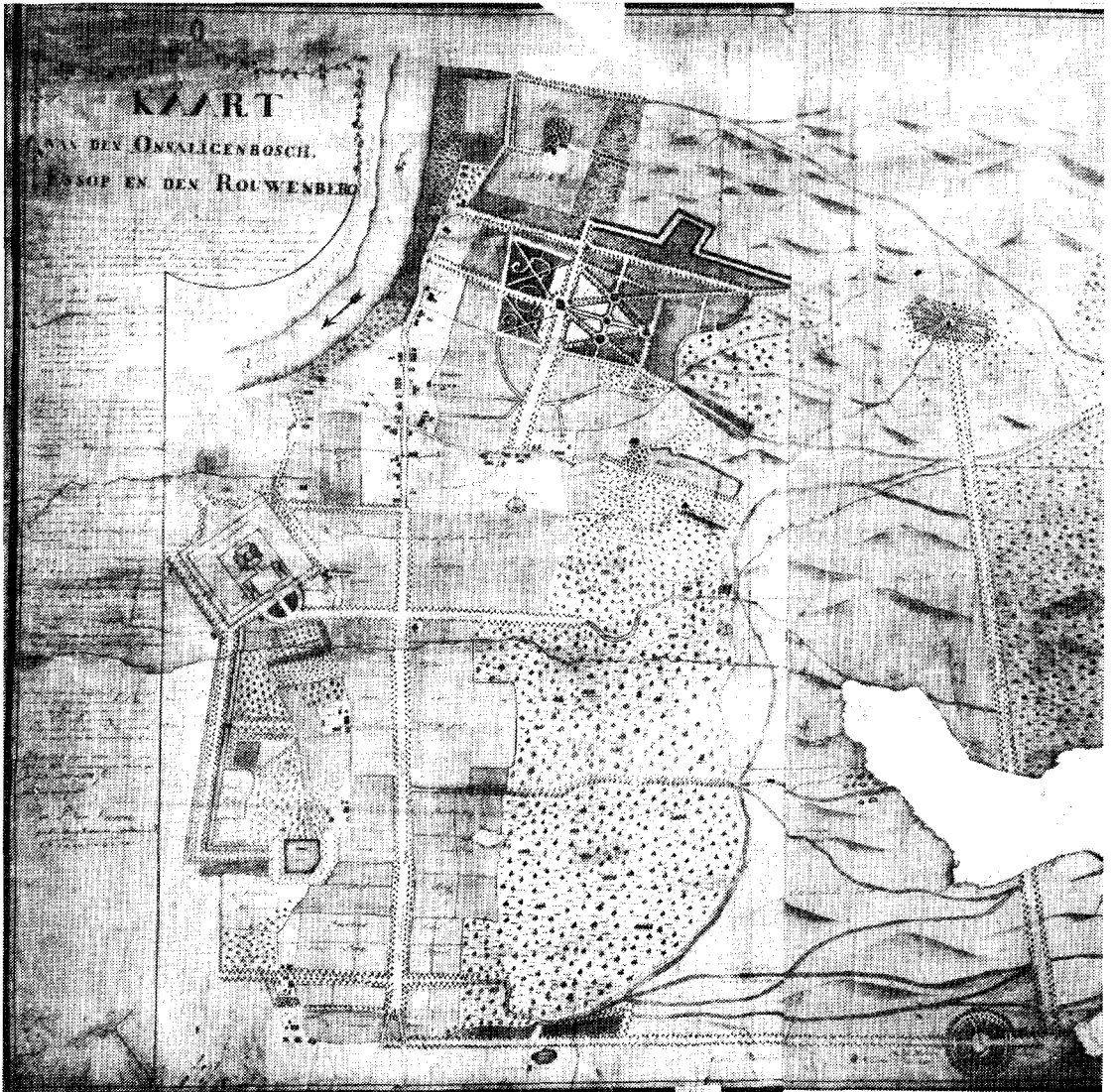
Afb. 1. Koningin Wilhelmina: „Dat oude hout van Het Loo heb ik altijd zo lief gehad. Ik zal de historie van het landgoed niet ingaan als een groot kapster”. Thys Booy, *De levensavond van Koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1965, blz. 208 (Foto H. Stokhuyzen, Apeldoorn. Vriendelijk ter beschikking gesteld door Th. Booy).

* Met name Dr. J. Belonje, J. Th. W. van Bracht, Prof. Dr. Ir. C. Koeman, Drs. J. Fox, J. Steur en vele anderen ben ik voor de grote moeite die zij zich voor mij gaven bij de totstandkoming van deze publicatie grote dank verschuldigd.

¹ De beide meest belangwekkende verhandelingen zijn: M. D. Ozinga, *Daniël Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV stijl*, A'dam 1938 en F. J. L. Krämer, *Het Koninklijk Park Het Loo*, A'dam 1909.

Voor meer recente publicaties mede i.v.m. de voor-

genomen restauratie zie mijn „Enkele opmerkingen over het herstel van Het Loo”; *Nieuwsbulletin KNOB* (1973) 78-80; „Het Loo, opmerkingen over Marot en Desgots' plannen voor het park van Het Loo”, *Bulletin KNOB* 73 (1974), 33-35; „*De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*”, Delftse dissertatie juni 1974, 183-192; zie ook *N.R.C.-Handelsblad* 26-10-1974, blz. 24 en Runar Strandberg, „Het ontwerp van Claude Desgots voor het park van Het Loo”, *Nieuwsbulletin KNOB* (1973) blz. 77.

Afb. 2. Het jachthuis op de Rouwenberg, detail „Kaart van de Onsaligenbosch, Essop en den Rouwenberg”, aquarel door P. van Dieren 1772-74. Coll. A.R.A. 's-Gravenhage, Hingman 1877. De thans met moeite in het landschap waarneembare „Burmania allee” vormde de toegangsweg van Dieren tot de Rouwenberg. (Foto Algemeen Rijksarchief).

en bondig uit ², toen hij over zijn bezoek aan Het Loo in 1696 in zijn reisjournaal schreef: „The King at first design'd no more than a small hunting seat . . . His Majesty bought it for the sake of the game there about. It leys in the middle of a large heath of many miles where in you have stags, beares, hares . . .”

² Edward Southwell, „Journal of a tour . . .” coll. British Museum London inv. Add. Ms. 21495.

Slichtenhorst ³ beschrijft de streek ten noorden van Arnhem als een gebied met een „menigte van heuvelen en daelen, met heyde en krupende boskens doorgaans bezet, daar allerlei grof en klein wild werd gevangen”.

Willem III had de liefde voor de jacht van zijn vader geërfd, die in zijn tijd „de Vorst der ja-

³ Arend van Slichtenhorst XLV boeken van de Gelderse geschiedenissen, Arnhem 1654, 1e boek, 95.

Gesicht van 's Koninkje Laas ligge op den Boesch, zwaerme de Koningshuisje op Nimmergen in de Veluwe.

Afb. 3. Het Koningshuisje, de jachtkoepel van de koning-stadhouder op Rosendael. Gravure uit J. d'Ou-trein, *Wegwyser door de Heerlijckheid Rosendael*, Amsterdam 1712 en 1718.

gers" genoemd werd ⁴. Dieren ⁵ had hij uit zijns vaders boedel verkregen, maar dit was hem alras te klein en zo kocht de prins in 1674 Soestdijk, waar hij weldra een uitgestrekte jacht bezat ⁶.

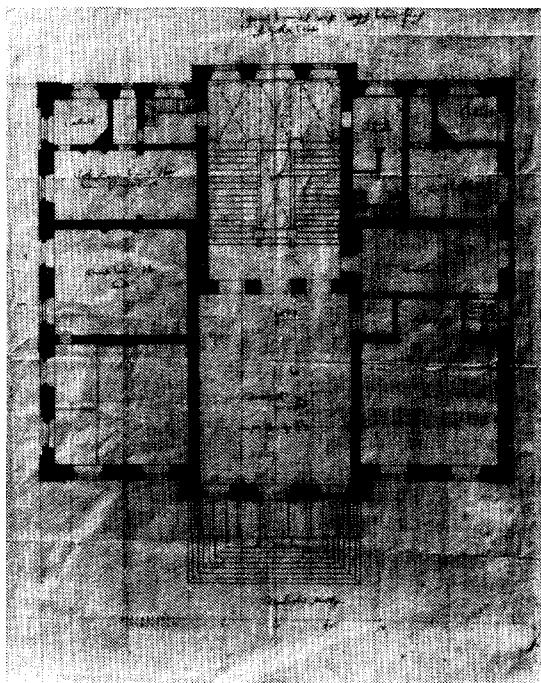
Het Loo had voor de stadhouder, naderhand koning-stadhouder, echter het grote voordeel boven zijn jachthuizen in het Westland en Utrecht, dat dit door zijn afgelegen ligging op de Veluwe voor prompte behandeling van „saken van staat en oorlog" vrijwel onbereikbaar was.

Zoals ik in mijn bijdrage over het Rosendael heb uiteengezet ⁷, behoefde Z.M. waarlijk niet na een vermoeiende jachtdag in de Veluwse heuvels en heiden de lange weg naar huis terug af te leggen, maar hij kon zo hij wilde, gemakkelijk halt maken op zijn eigen huis te Dieren (de

⁴ *Venatio Noventiqua* 1645; behalve als „Vorst der jagers" wordt Willem II hierin „de hersteller van het Koninklijk jachtvermaak" genoemd. Ontleend aan jhr. R. C. Six, *De Vorsten van Oranje Nassau en de jacht*, Deventer 1898.

⁵ Op „Dieren" was Willem III graag, ook nadat Het Loo klaar was gekomen. Van 1692-1700 hadden verbouwingen en reparaties plaats, waarbij onder Jacob Roman's leiding het nieuwe kwartier van Z.M. tot stand kwam; in 1696 werd hiervoor materiaal ingekocht. Zijn vader had het met omliggend land van de Duitse orde in 1647 verworven, en had er een grote wildbaan van 3½ uur gaans in omtrek laten aanleggen.

⁶ Soestdijk kocht de prins 26 april 1674, 23 september d.a.v. boden de Staten van Utrecht de ambachtsheerlijkheden Soest, Baarn, ter Eem en Eemnes binnen en buiten ten geschenke aan, waar nog in 1681

Afb. 4. Plattegrond van de eerste bouwfase van Het Loo. „The King at first design'd noe more than a small hunting seat". E. Southwell, *Journal of a tour*, 1696. Ongesigneerde tekening omstreeks 1685. Coll. H.M. de Koningin.

voormalige Commanderij) of op bevriende woningen als De Voorst van Joost van Keppel, graaf van Albemarle (immers daar waren vertrekken te zijner beschikking) ⁸ of op het Rosendael bij Jan en Janne Margriet van Arnhem. Zelfs heeft de koning op de Veluwe nog naar meerdere „pieds à terres" in de vorm van kleine jachthuizen gezocht, zoals o.a. Hoog Soeren ⁹,

de private jacht binnen de genoemde heerlijkheid en de Leusdense bossen werd bijgevoegd.

⁷ Zie mijn „Heerlijck Rosendael mede in verband met andere jachtverblijven van Willem III", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (1971), 5-38.

⁸ P. Muntinghe e.a. „Journal of dagverhaal van een Plaisir Reisje 1740"; zie J. de Graaf, *Uit Gorssels verleden*, Deventer 1926, 118 e.v.

⁹ In 1676 verwierf Willem III de jacht bij Hoogsoeren met bijbehorende „accommoditeit". Pas acht jaar later op 27 november 1684 kocht de prins de havezathe Het Loo van jr. Johan Carselis van Ulft gen^d. Dornick met watergerechtigheden en venen onder Orden aan; vgl. M. D. Ozinga, *Daniël Marot*, A'dam 1938, 49 e.v. Een bouwtekening van een jachthuisje te Hoog Soeren van 1677 (coll. Rijksarchief Arnhem) is afgebeeld op blz. 155 in mijn „Heerlijck Rosendael". (Zie noot 7).

Meerveld aan het Uddelermeer¹⁰, de Rouwenberg bij Ellecom¹¹ (dat zijn vader van de heer van Middachten ter vergroting van zijn Dierens bezit had gekocht) en een koepel het z.g. „Koningshuisje” op de Koningsberg aan de rand van het Rosendaelsepark¹². Dit laatste bezong d'Outrein:

„Door s'Konings gunst gesticht soo konstigh
en soo eël
Agtkantig is sijn muur, rondom met spiegel-
glasen
De wand met hout bekleed, een lusthuis daar
veel baasen
Hun konst aan toonden. Voor de schoorsteen
is een beeld
Van Koning William, waar in syn weesen
speelt
... Het Koninklijke wapen
praalt hier van wit albast, wie saw sich niet
vergapen

¹⁰ In 1698 werd het Uddelermeer aan Het Loo toegevoegd; nadat het 19 juli van dat jaar door de Staten van Gelderland in volle eigendom de prins was aangeboden, vond 3 september d.a.v. de overdracht plaats. (F. A. Hofer, *Mededeelingen omtrent het oude Loo en den Cannenburgh*, Werken uitgegeven door Gelre N° 7, 1908, Arnhem). Lucas Willem van Essen tot Helbergen, Oldenhoeve en Schaffelaar, drost van de hoge heerlijkheid Het Loo en zijn vrouw Geertruyd Agnes Vygh deden afstand van hun erfpachtrecht en transporteerden 2 september d.a.v. het goed aan de prins. (A.R.A., Den Haag, Archief Nassause Domeinraad oude inv. fol. 887 II 2e). Het Uddelermeer werd bij de overdracht omschreven als: „het erfgoed genoemd 't groote en cleyne Uddelermeer, bestaende in 't meer, visserieën, mette kluysen en oevers, sampt de huysen en schans met grachten, voorts huys, hof, berg en schuyre, met den nieuwen aengegraven camp lants, noch 't land van de malen van 't Speulderbos, noch ook 't lant aengegraven uyt het Gardervelt”, ... zie prof. Krämer, *Het Koninklijk park Het Loo*, A'dam 1909, 14 e.v. (zie noot 1). De prins liet hier een bescheiden jachthuis met stalling bouwen (zie *Tegenwoordige Staat van Gelderland*, A'dam 1741, blz. 431) of het bestaande gebouw „Merwel” later „Meerveld” genaamd, verbouwen. In de oudste inventaris van Het Loo van 1713, *Kon. Huisarchieff*, inv. A10 N° 1985 en 1988, is sprake van „de groote zael van Syn Majesteyts Huys Merwel aan het Uddelermeer”, behangen met gouldleer op witte grond en worden verder „Syn Majesteyts Cabinet” en „garderobe daeraen” genoemd. S. W. A. Drossaers e.a. *Inventarissen van de inhoedels in de verblijven van de Oranjes 1567-1795*, s'Hage 1974, I, blz. 693.

¹¹ Zie bijlage I.

¹² *Ibidem* noot 7. Deze koepel zal als geschenk van de koning voor de heer van Rosendael bedoeld zijn geweest.

aan sulkeen konstwerk, dat verre loop in
't oog”¹³.
De wijnkelder zorgde er voor dat wanneer de
vorst: „... afgemat van het jagen
En 't syne Majesteit mogt bijgeval behagen
Sig te verfrisschen, hier geen drank ontbreken
mogt”.

Ook de Doorwerth aan de voet der zuidelijke Veluwezoom heeft de koning willen kopen¹⁴. Zelfs was hij bovendien voornemens bij Eerbeek een jachthuis op „Coldenhove” te stichten¹⁵, met het plan om daarbij een mooie plantage te doen aanleggen, maar door zijn vroege dood bleven al deze plannen onuitgevoerd.

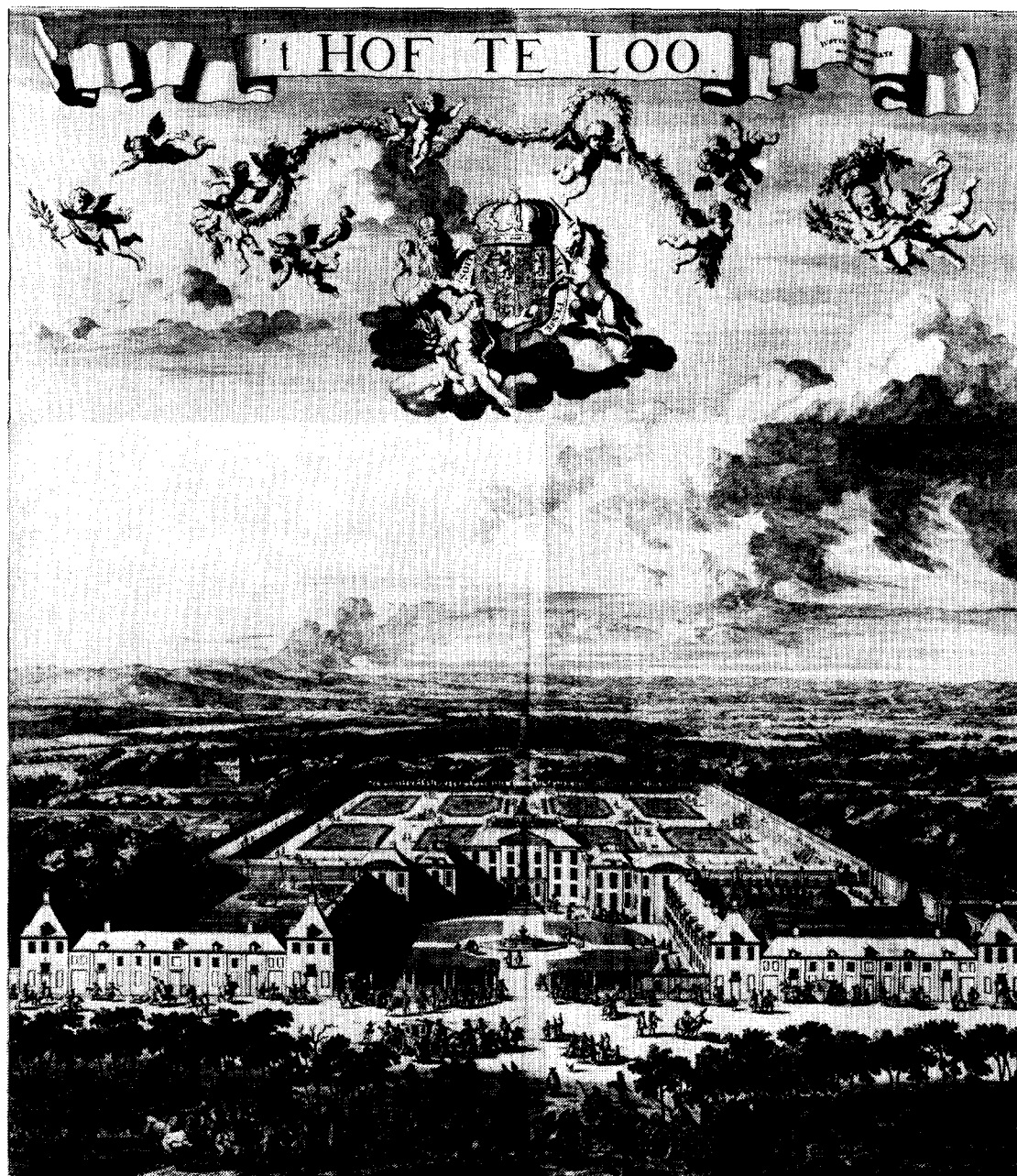
Met Het Loo als uitgangspunt werden tijdens Z.M.'s bewind jachtwegen, de z.g. „Koningswegen” aangelegd¹⁶, die van hier over de Veluwe uitwaaierden, bijvoorbeeld richting Rosendaal en Doorwerth. Gelijktijdig moet wat de jacht

¹³ Ds. Johannes d'Outrein, *Wegwyser door de Heerlijkheid Rosendaal ofte Rosendaalsche Vermakelijkheden* ... A'dam 1718, Willem III heeft van deze koepel nooit gebruik gemaakt, daar deze pas na zijn dood voltooid werd. Het is het enige werk dat Daniël Marot op Rosendaal onder Jan van Arnhem's bewind tot stand bracht. Wie de koepel na de dood van de koning-stadhouder betaald heeft is onzeker.

¹⁴ Mrs. Aubrey le Blond, *Charlotte Sophie Countess Bentinck, Her Life and Times, 1715-1800*, London 1912, II, p. 260; Josina J. Hacke-Oudemans, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Veluwe en andere onderwerpen*, Nijkerk 1969, blz. 160/noot 11.

¹⁵ Ozinga meent in zijn *Daniël Marot* dat Coldenhove, volgens de staat van 's konings nagelaten goederen, niet vóór 1700 zou zijn aangekocht. Ozinga *ibidem* noot 2 blz. 41 en mijn *De Nederlandse Buitenplaatsen, aspecten van ontwikkeling*, blz. 127 noot 1 en afb. 5. Zie eveneens „Inventaris van den boedel en goederen van wijlen Zijne Majesteit Willem de 3de, overleden den 19 Mars 1702” behandeld op het einde van bijlage II.

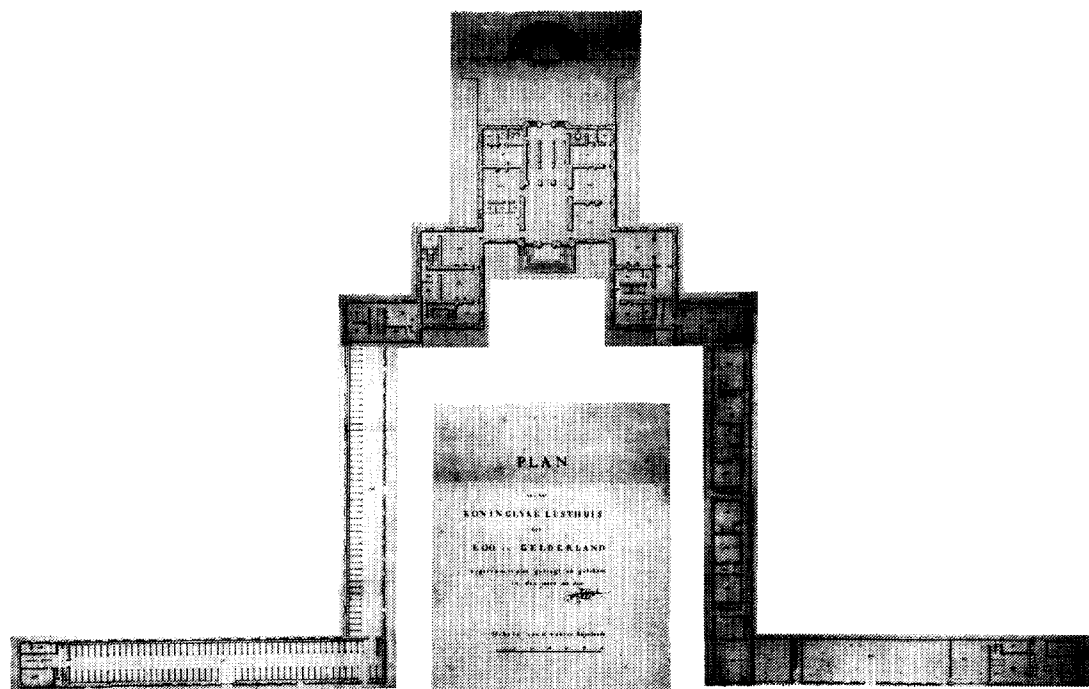
¹⁶ F. Leyden, „Oude wegen op de Veluwe”, *Bijdragen en mededeelingen van Gelre*, 43 (1940), 125-140; *idem*, „Oude wegen op de Veluwe, Een aanvulling”, *ibidem*, 44 (1941), 21-27; *idem*, „De jachttochten van den Stadhouder-Koning Willem III op de Veluwe”, *Bijdragen tot de Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*, 8, I (1940) 242. Jhr. R. C. Six, *De Vorsten van Oranje Nassau en de jacht*, Deventer 1898, blz. 6-9. Thans is nog zo'n jachtweg gedeeltelijk herkenbaar van het huis Dieren over de heuvels van het Dierense bos en het Onzalige bos, het Rhedenseveld over de Rosendaalse heide naar de Kemperbergen, vervolgens door het Ginkelseveld naar het Ederbos; een andere jachtweg leidde van de Doorwerth door het bos van Wolfheeze naar Delen.

Afb. 5. Vogelvlucht gravure, I. Moucheron delin., C. Danckerts fec. uitgegeven door Justus Danckerts († 1701).
(Foto R.K.D., 's-Gravenhage).

Afb. 6. „t Huys 't Loo", aquarel door Jan de Beyer (1744). Part coll. „but it has every yeare increased to that Degree, that there is now a vast pile of building. There are noe great apartm^{ts} in It or nor are the Roofs high, which must be attributed to their being calculated for asmall design". E. Southwell, *Journal of a tour*, 1696.

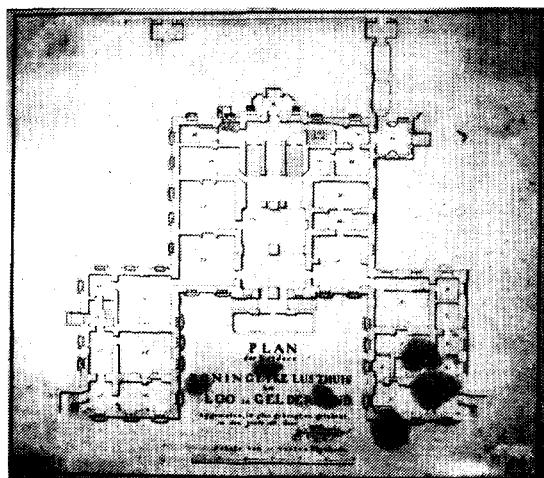

Afb. 7. Plattegrond van Het Loo, P. W. Schonck, 1767, collage van 3 tekeningen. Coll. Kon. Huis Archief, 's-Gravenhage.

aangaat worden erkend dat die op het roodwild niet alleen aan de koning toekwam. Behalve hijzelf hadden bijvoorbeeld de heren op Rosendael en Doorwerth daar eveneens deel aan, want:

„Nog is de hooge jagt van herten een regaal des Roosendaels, Die magt alleen den Roosendael en Doorwerth is eigen wie 't anders onderneemt, het jachtgericht sal dreigen" 17.

„Reeds in de eerste jaren van zijn stadhouder-schap", schreef Ozinga, „moet de omgeving van zijn later meest geliefde buitenverblijf Willem III hebben aangelokt" 18. Had hij zich reeds in 1676

Afb. 8. Sousterrain van Het Loo, P. W. Schonck, 1767 met de grotten en doorgang naar de tuin.

een jacht bij Hoog Soeren verworven, pas acht jaar later in 1684 kocht de stadhouder het Oude Loo tegelijk met veel woeste grond en water-rechtigheden aan, waarna in de directe omgeving kort daarop met de bouw van een klein jachthuis werd aangevangen. Het bescheiden gebouw ken-

nen wij uit een plattegrond, die ik in 1971 publiceerde 19.

Blijkens dit interessante document was het een bijna vierkant perceel met uitspringende middenpartij aan voor- en achterzijde, voorzien van vensters rondom. Duidelijk is deze toestand in het tegenwoordige hoofdgebouw terug te vinden.

Er was daar dan een vestibule, de zogenaamde „voorsael" met het in zijn verlengde gelegen trappenhuis, waar, in een statige met fresco's beschilderde hoge holle ruimte een langzaam stijgende dubbele trap ook thans omhoog voert naar de grote zaal op de eerste verdieping boven de ingang. Dit vormt inwendig het representatieve centrum en tegelijk het monumentaal onovertroffen hoogtepunt van Het Loo. Dat de bouwmeester naar dit centrum bovendien de hoofdas richtte, moet waarlijk als een meesterstuk beschouwd worden. Prachtig ligt de middenpartij van Het Loo in de as van de oprijlaan, die zich tot op de huidige dag dwars door het huis, door de beglaasde ingangdeur, vestibule en doorgang tussen beide trapopgangen heen tot diep in het park achter het paleis voortzet. Hierdoor werden uit de vestibule voor- en achterwaarts heerlijke uitzichten verkregen, terwijl men wanneer men het huis betreedt aanstonds gewaar wordt dat de bouwmeester direct door het huis een vista tot ver achter in het park heeft kunnen bereiken 20. Juist deze genconcentreerde in- en uitwendige ruimtewerking geeft aan Het Loo zo'n belangrijke plaats in het beginstadium der hollands-Lodewijk XIV stijl.

Vergelijkingen met andere buitens

Een gelijkwaardige situatie, waarbij eveneens de hoofdas loodrecht de middenpartij van het huis doorsnijdt, vinden we eveneens op het enige jaren later gestichte Slot Zeist terug 21. Door de zoveel grootsere parkaanleg met wateringen en sterkere accentuering der hoofdas wordt daar het patroon van Het Loo t.o.v. het

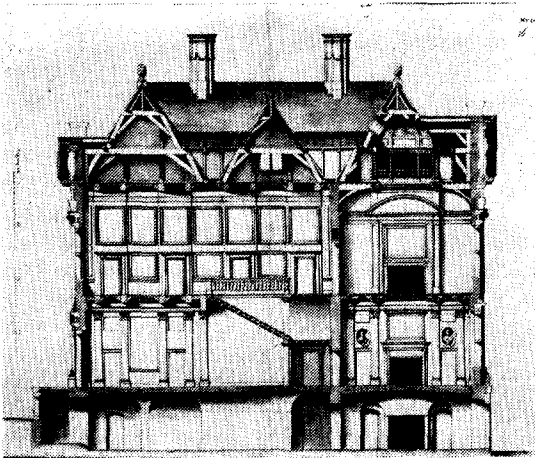
17 Vgl. noot 13.

18 Zie bijlage II en F. J. L. Krämer en P. Wagner: *Je Maintiendrai, een boek over Nassau en Oranje II*, waarin Jhr. J. H. Hora Siccama „Uit de geschiedenis der domeinen van het Huis van Oranje en Nassau", Leiden z.j. (± 1905), blz. 168-202.

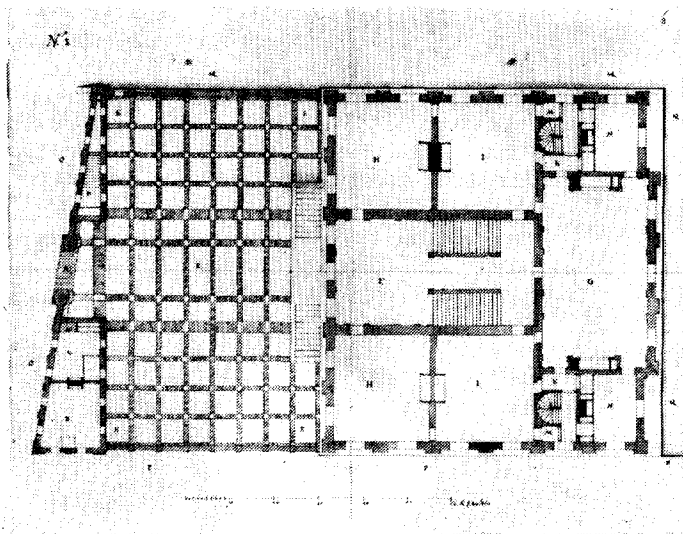
19 Vgl. noot 7. De tekening bevond zich in 1965 in de coll. kon. paleis Het Loo. Royaards geeft over deze tekening een onjuiste voorstelling van zaken en foutieve datering, vgl. C. W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo*, Den Haag 1972, blz. 29.

20 Het valt te betreuren dat tijdens het leven van koningin Wilhelmina geen partij van deze mooie ruimtewerking getrokken werd, want de met spiegels ingelegde deuren van de middendoorgang in de scheidingswand tussen vestibule en trappenhuis waren toen steeds gesloten en door een bak met planten versperd.

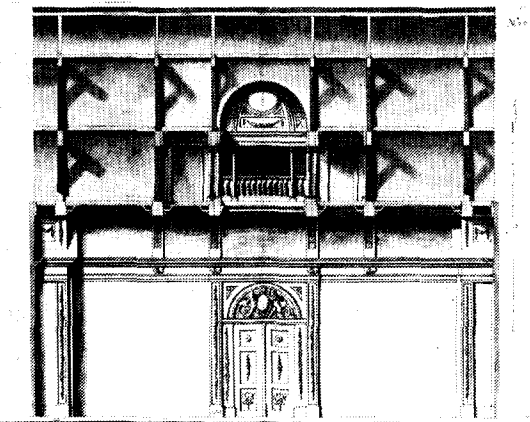
21 D.w.z. dat ook op „Zeist" de hoofdas de vestibule doorsnijdt. Deze omstandigheid sprak helaas de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij de restauratie niet aan.

Afb. 9. Mauritshuis, 's-Gravenhage, doorsnede, aquarel door Pieter Post uit Ms. „Huis van S. Exc. Graef Jan Maurits van Nassau” Kon. Bibl. 's-Gravenhage.

Afb. 10. Plattegrond Mauritshuis, aquarel door Pieter Post uit Ms. Kon. Bibl. 's-Gravenhage.

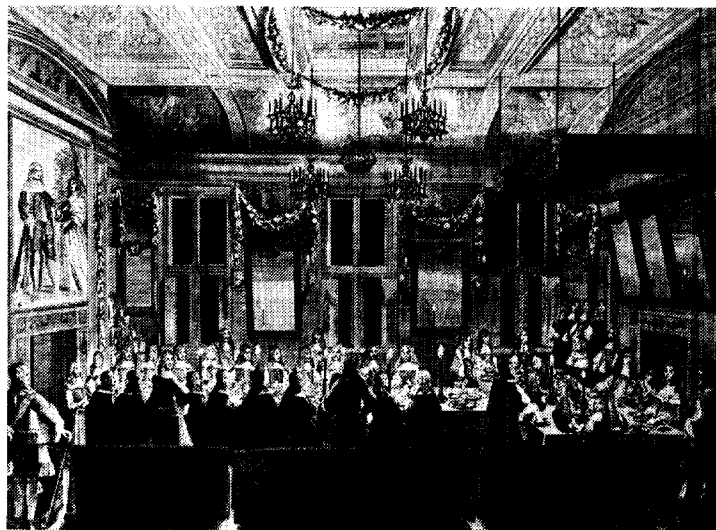

Afb. 11. Mauritshuis „De Bovensaele”, wand met ingang deur „Alsoo van boven een licht in dese Cupola valt geeft het selve een groot en heerlicke aengenaemheit op het wit en goud daermede dese sael is geciert”, aquarel Pieter Post uit Ms. Kon. Bibl. 's-Gravenhage.

exterieur verre overtroffen. Zulks terwijl de gevels van beide hoofdgebouwen onderling grote overeenkomst vertonen, ja, men zou kunnen zeggen als het ware op elkaar aansluiten.

Wat het interieur betreft is bij Zeist van geen concentratie sprake, daar het trappenhuis en de zaal zich terzijde van het centrum — de vesti-

In ons land vormt een op de verdieping gelegen zaal, als op Het Loo een duidelijke uitzondering, want in het algemeen bevonden de representatieve vertrekken zich beneden, terwijl dan van de hoger gelegen kamers minder werk werd gemaakt. Alleen bij het in 1633 onder leiding van Jacob van Campen en Pieter Post ge-

Afb. 12. Diner in de „bovensaele” van het Mauritshuis door de Staten van Holland aangeboden aan Koning Karel II van Engeland op 30-5-1660. Gravure door P. Philippe en J. Toorenvliet (Foto Foto-Commissie Rijksmuseum Amsterdam).

bule — bevinden. Ook het huis De Voorst dat nagenoeg gelijktijdig volgens engels model²² nieuw gebouwd werd, ligt evenals „Zeist” in een prachtige centrale aanleg en wordt door een enkelvoudige uitgeschulpte waterring omgeven. Hoe belangrijk het interieur op De Voorst zijn mag — de zaal bevindt zich daar achter de vestibule — toch nemen wij geen ambitie waar, zomin als op Zeist, om het op Het Loo toegepaste centralistische patroon te volgen.

²² Zie mijn artikel „de Voorst”, *Bulletin KNOB*, 16 (1963), 148-166. Reeds in 1903 vestigde het toenmalige hoofd der dorpsschool in Gelselaar, de zo bekende meester Willem Hendrik Heuvel op de Engelse invloeden die bij het tot standkomen van de Voorst een rol speelden de aandacht door op de tekst uit de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden III Gelderland*, A'dam 1741, blz. 391 te wijzen. H. W. Heuvel, *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, Lochem 1903, blz. 196. Ook de Voorst heeft een prachtig geconcentreerd assenstelsel met lange hoofdas, dat nog zeer wel in het landschap valt af te lezen.

²³ Musée Royal de la Haye, *Catal. raisonné des tableaux et sculptures*, Den Haag 1895.

²⁴ Vgl. in Engeland het voormalige in 1953 ver-

bouwde Mauritshuis in Den Haag treffen wij in zijn oorspronkelijke staat (van voor de brand van 1704)²³ een dergelijke opzet aan, die zo duidelijk aan italiaanse invloed herinnert²⁴.

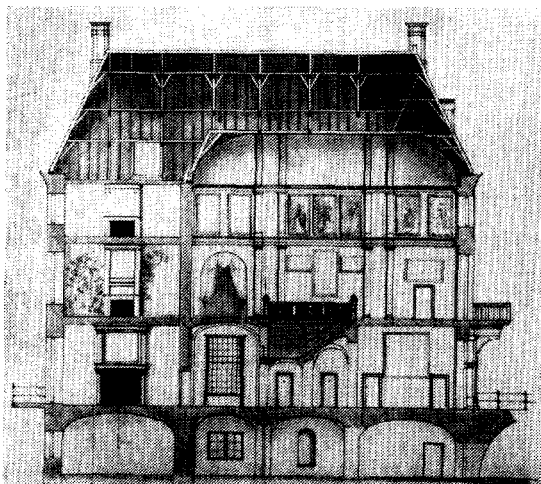
Evenals later op Het Loo het geval was gaf ook hier een dubbele trap²⁵ uit de vestibule toegang tot een op de verdieping gelegen zaal, die bovendien nog licht door een lantaarn van boven ontving²⁶. Voor deze zaal lag een bovenvestibule.

brande Coleshill in Berkshire, waar eveneens een dubbele trap tot een grote zaal op de verdieping leidde.

²⁵ Sinds Jacques de la Vallée op Honselaersdijk voor Frederik Hendrik in 1633 een centraal gelegen trappenhuis had aangelegd, gaat het trappenhuis in de interieur-compositie hier te lande een belangrijke rol spelen. Naast het trappenhuis op Honselaersdijk ontstaan ter zelfder tijd de fraaie trappen in het Mauritshuis en het Huygenhuis aan het Plein in Den Haag (gesloopt 1876).

²⁶ Van het oorspronkelijke interieur kan aan de hand van een ms. met tekeningen van Pieter Post een goede voorstelling gemaakt worden. Men zie *Huis van S. Excie Graef Jan Maurits van Nassau. By den selven gebouwt in s'Gravenhaghe ten Oosten het Hof van*

Zoals op het Mauritshuis bevond zich ook op Zuylestein bij Leersum, vóór de verwoesting in 1945, de zaal op de eerste verdieping. In dit geval betrof het een oude ridderhofstad, waar een ingrijpende verbouwing, die onder Frederik Hendrik in 1630 plaatsgreep, leidde tot wijziging der indeling van het huis, waar met de ruimte diende te worden gewoekerd ²⁷.

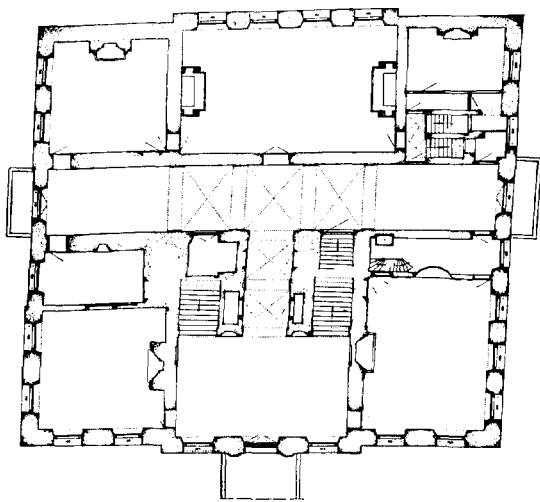
Afb. 13. Amerongen doorsnede. (Foto Kunsthistorisch Instituut, Utrecht).

Bij het Mauritshuis komt een dubbele opgang voor, toegang gevende tot een op de eerste verdieping gelegen feestzaal, waar in tegenstelling tot Het Loo, geen uitzicht-as door het huis ge-projecteerd was. Zeker, de situatie in Den Haag leende zich daartoe in genen dele! Gelijk de traditie verlangde gaf de doorgang tussen de beide

Holland, aldus geteekent ende met syne voornaemste Leden nytgebeeldt door P. Post architect van de Doorluchtighe Princen van Orange 1652, met 39 gequarelleerde tekeningen. H.S. Kon. Bibliotheek 's Hage, 128A, 34. De serie tekeningen vormt als het ware een sleutel voor de kennis van het interieur uit het tweede kwart der 17de eeuw. Ofschoon in het centrum van het 17de-eeuws Den Haag gelegen dient het vrijliggende Mauritshuis niettemin als het ideale statige klassicistische landhuis uit de eerste helft der 17de eeuw te worden gezien. Grote overeenkomst vertoont de voorgevel van het Weldam (1644) in zijn oorspronkelijke staat met die van het Mauritshuis, terwijl tevens het ommuurde voorplein van Elswout ons aan het plein voor het Mauritshuis denken doet. Betreffende de „bovensaele” geeft Pieter Post in het bovengenoemde ms. behalve vier tekeningen de volgende beschrijving: „Alsoo van boven een licht in dese Cupola valt geeft hetselve een groot

trapopgangen bij het Mauritshuis toegang tot een aan de achterzijde gelegen zaal.

Na het Mauritshuis dient in deze vooral nog op het huis Amerongen de aandacht te worden gevestigd. Ook Amerongen was een oude ridderhofstad, die in haar latere ontwikkeling direct aan die van Het Loo voorafging om daarmee een frappante overeenkomst te vertonen. Amerongen

Afb. 14. Amerongen plattegrond.

was het eerste grote huis dat na verwoesting van de eerste franse invasie van 1672 herbouwd werd. In zijn sobere, statige, welhaast sombere gedaante luidde de architectuur van deze royale edelmannenwoning een nieuw tijdperk in, ongeremd echter het behoud van een aantal reminiscenties aan het verleden. Ook hier vinden wij beneden in de ves-

en heerlicke aengenaemheit op het wit en goud daermede dese sael is geciert”. Een tweetal gravures vertoont deze zaal (door P. Philippe en J. Toorenvliet, het diner voorstellende, dat door de Staten van Holland aan koning Karel II van Engeland bij zijn bezoek op de avond van 30 mei 1660 aangeboden werd). Dat de z.g. lantaarn een verrassende ruimtewerking teweeg bracht, willen wij hopen; in elk geval bood zij plaats om bij een belangrijke ontvangst muzikanten op te stellen. Tenslotte gaat de feestzaal van het Mauritshuis aan de Oranjezaal op het Huis ten Bosch (1645 en v.j.) vooraf.

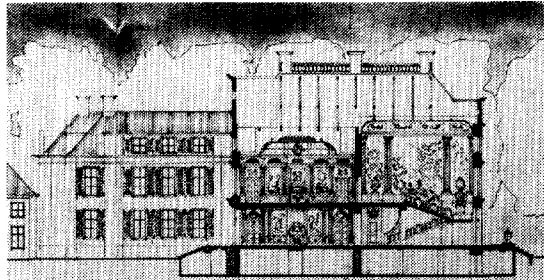
²⁷ Het zou niet verwonderlijk zijn wanneer eens blijken zou, dat Barth, van Bassen, die in 1630-31 het paleis van de Winterkoning in Rhenen bouwde, tezelfder tijd ook de leiding bij de verbouwing van het in de nabijheid gelegen Zuylestein heeft gehad, gelet op de congruentie in de trapconstructie.

tibule een dubbele trap die naar boven leidt. In tegenstelling tot het Mauritshuis verdwijnen de opgangen in de muur en stijgt men langs donkere trapkokers omhoog om plotseling uit te komen in een bovencorridor van onverwacht grote afmetingen — een grote bak, die dwars door het gehele huis heensnijdt en met zijn gewelfd plafond tot in de zolder reikt. In deze imposante ruimte op de eerste verdieping van Amerongen, die in feite tot niets leidt, immers zij geeft slechts toegang — en dan nog meest indirect — tot onbeduidende vertrekken, meen ik in zekere zin de directe voorloper van de zaal op Het Loo te herkennen, zij het dan, dat men op Amerongen aan de zaal niet toekwam. Ruimtelijk demonstreert het éne zowel als het andere voorbeeld een duidelijke vooruitgang op de min of meer gedrukte bovenzaal van het Mauritshuis ²⁸.

Waren de trappen vanuit de vestibule in het Mauritshuis beter uitgevallen dan die op Amerongen, toch is de werking door de geaccentueerde tegenstelling, wanneer men via een donkere nauwe trap plotseling in deze omvangrijke bovenzaal oprijst — als het ware uit het midden van de vloer — des te groter. Daarentegen ontbreekt beneden alle ruimtelijke werking. Uit de vestibule geeft een brede lange donkere en gewelfde gang — onderbroken door een dwarsgang — toegang tot de zaal. Alles doet hier log en zwaar aan en men waant zich min of meer in een souterrain. Ook de zaal in de as, hoewel royaal van afmeting en van liefst twee stookplaatsen voorzien, maakt daarbij door zijn zwaar stucplafond een gedrukte indruk. In het een en ander spreekt nog duidelijk de hollandse degelijkheid gecombineerd met zuinigheid. Immers mevrouw van Reede-Turner, onder wier leiding Amerongen herbouwd werd, deed alle nog intact gebleven delen van het verbrande slot

in het nieuwe huis opnemen en dientengevolge behoefde men zich slechts om de opbouw te vervolmaken naar de vroegere dimensies te richten. Alleen op de bovenverdieping deed zich een goede gelegenheid voor tot experimenteren met de gecreëerde ruimte. Op Amerongen is de herbouw tot stand gebracht in samenwerking met amsterdamsche werkbazen ²⁹. Vergelijkt men het met wat een goede twintig jaar later haar zoon de eerste graaf van Athlone geassisteerd door Steven Vennecool van Middachten maakte ³⁰, dan manifesteert zich hier inderdaad een geprononceerd verschil. En zulks terwijl ook in dit geval gebruik gemaakt moest worden van restanten van een ouder huis.

Het Loo daarentegen was geworden een nieuw huis op een nieuwe plek en dit laatste is bij de nederlandse buitenplaatsen waarlijk een zeldzaam voorkomend verschijnsel!

Afb. 15. Het Loo doorsnede.

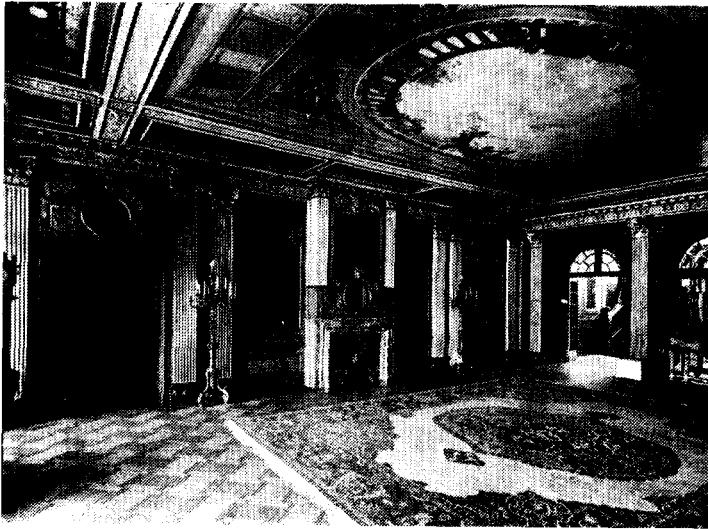
Recapitulerend leidt dit tot de vaststelling dat op Het Loo zowel de vestibule als de dubbele trap, die tot de zaal op de verdieping leidt, het eindresultaat van een ontwikkeling vormt, waarvan wij voorafgaande stadia, gebaseerd op de Franse smaak van Frederik Hendrik bij het Mauritshuis en Amerongen hebben kunnen waar-

²⁸ In vergelijking met het Mauritshuis is de bovencorridor van Amerongen aanmerkelijk grootser, ofschoon in opzet gelijk. Op Het Loo maakte een imposant trappenhuis daarvoor plaats. Pieter Post gaf in zijn hierboven (noot 26) genoemde ms. de volgende beschrijving van de „bovenvoorsale” op het Mauritshuis: „Rondom deze Bovenvoorsale in de aangewisen niches of te Percken vertoont de Keyser en Koningen van Europa met hair vrouwen, in de solder hair wapenen met kinderens en andere verciert, beneden de Keyser en Coningen, komen de eerste en voornaemste Heerschers der Grieksche en Romeinsche Heerschappij, alles geciert met voorbeelden daerop passende”.

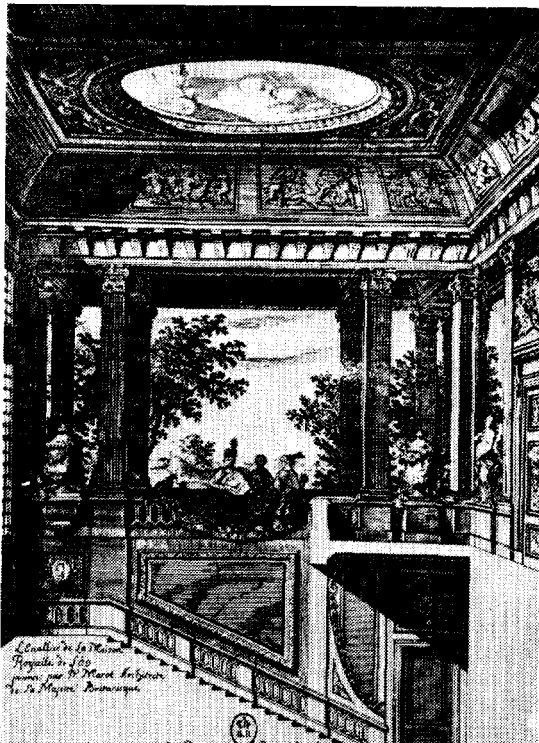
²⁹ I. H. van Eeghen, „Henderick Geurtsz Schut

(1622-1695) houtkoper-kistemaker-timmerman-architect”. *Jaarboek Amstelodanum*, LXIII (1971), 87-103.

³⁰ Middachten werd in 1697 voltooid onder Steven Vennecool's leiding. Nog veel meer dan Amerongen rijst het huis met zijn gecentraliseerde vormgeving als een rots uit de grachten op (vgl. Gunterstein). Ware niet het voorplein in de 18de eeuw een 1½ meter verhoogd dan zou Middachten zich veel meer dan thans het geval is indrukwekkend voordoen. De brug zou dan nog steeds via een trap, zoals op Amerongen het geval is, bereikbaar zijn. Terwijl de voorburcht minder vlak en meer middeleeuws een fraai contrast met het huis zou vormen.

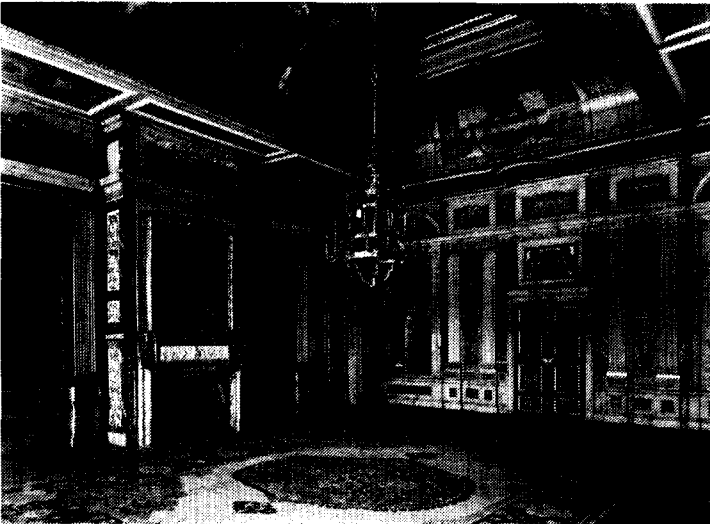
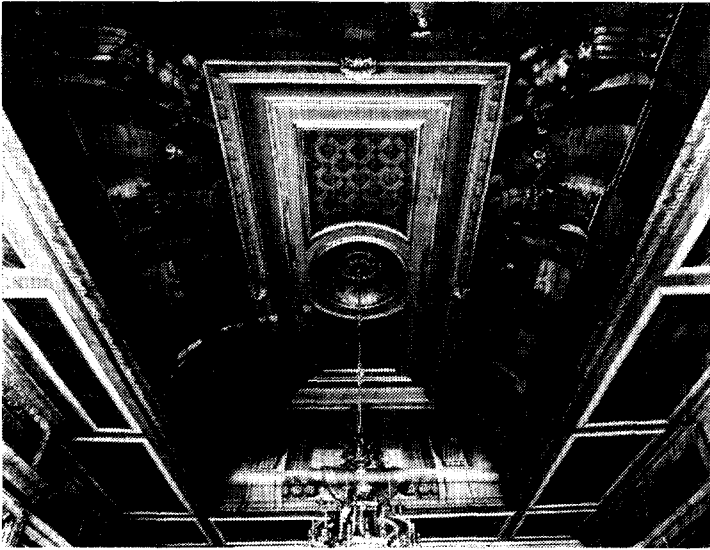
Afb. 16. Het Loo Vestibule, historiserende decoratie onder Koningin Wilhelmina in het begin van deze eeuw aangebracht. (Foto omstreeks 1910).

Afb. 17. Trappenhuis, gravure Daniël Marot.

Afb. 18. Trappenhuis na het historiserend herstel aangaang 20ste eeuw.

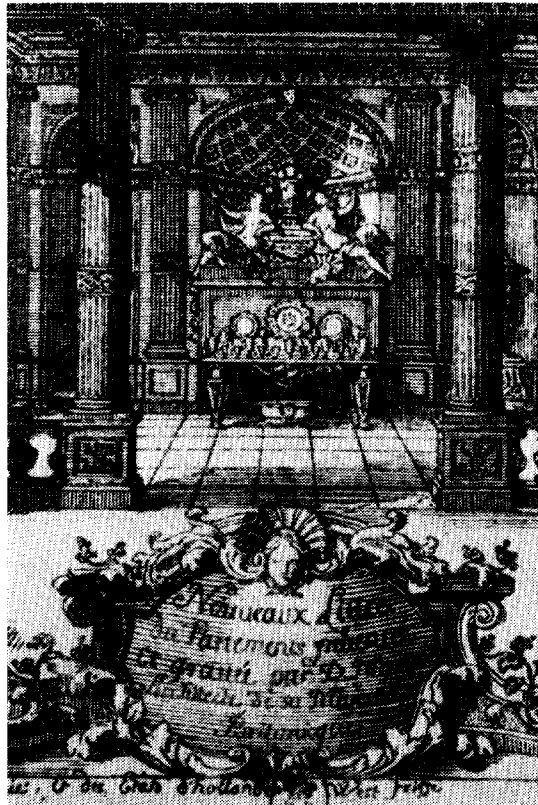

Afb. 19. Grote zaal op de eerste verdieping. (Foto G. Th. Delemarre).

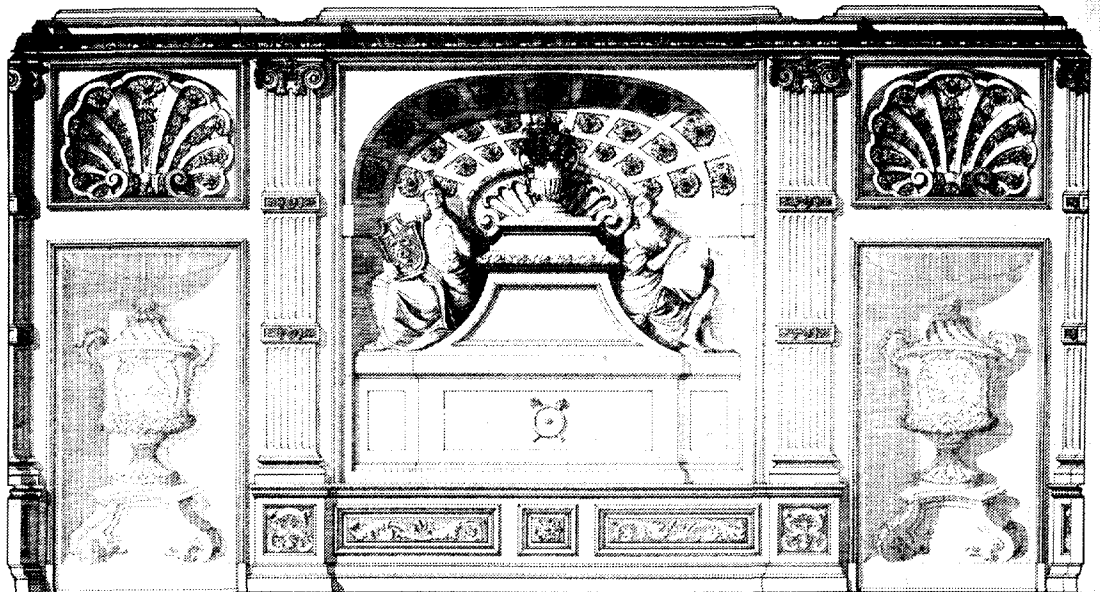
nemen. Voor Het Loo sluit hierbij aan het feit, dat het van buitenaf projecteren van de hoofdas van het park een hoogst gelukkige accumulatie van verhoogde ruimtewerking teweeg heeft gebracht.

Wat het exterieur betreft vertoont Het Loo bovendien overeenkomst met Amerongen. Op Amerongen wordt de voorburcht ingenomen door een laag langgerekt stalgebouw aan weerszijden door paviljoenen geflankeerd, waarvan het pyramidale dak door een schoorsteen wordt bekroond, een wel wat conservatieve bouwtrant die aanstonds aan Post herinnert. Overeenkomst met

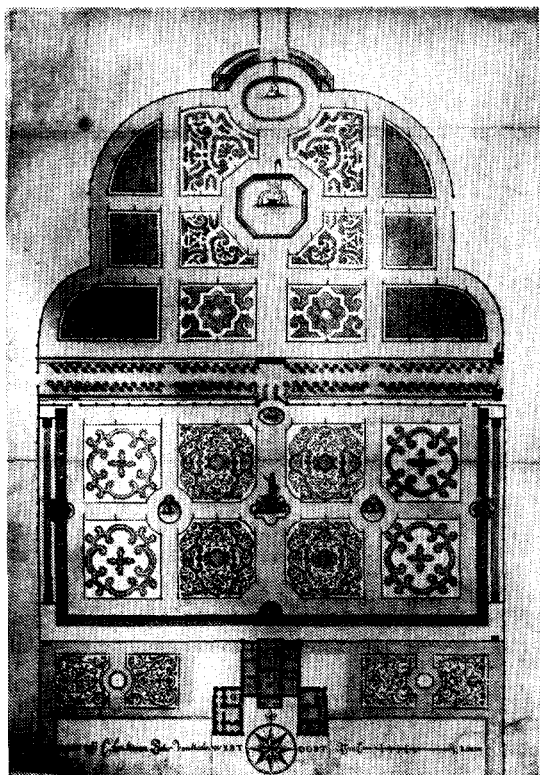
die paviljoenen zijn te vinden in de bouwhuizen op Het Loo, die tezamen met het hoofdgebouw uit de eerste bouwfase afkomstig zijn. Beide dienstvleugels worden aan de buitenzijde der cour door met een schoorsteen bekroonde paviljoenen beëindigd, terwijl ook de haaks hierop staande vleugels, die zich langs de dwarslaan uitstrekken op conforme wijze eindigen. Geenszins behoren wij daarom de mogelijkheid uit te sluiten dat ook aan de zijde van het paleis dergelijke paviljoenen de dienstgebouwen flankeerden. De ruimten aan weerszijde tussen het hoofdgebouw en paviljoenen zullen oorspronkelijk zijn opgevuld met ge-

Afb. 20. Eetzaal, gravure Daniël Marot.

Afb. 21. Oostwand van de eetkamer. In vergelijking met de gravure van Marot valt de slappe klassicistische behandeling van de voorstelling op alsmede het ontbreken van het architectonisch begrip van de afsluiting van de calot met een boogformatie met sluitsteen en de droge behandeling van de cassetten in de calot. Vroeg 19de eeuws werk. (Tekening C. J. M. van der Veken, 1945, naar opmeting H. van der Wal. Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 22. Plattegrond van de formele aanleg op Het Loo. Met goud gehoopte aquarel door C. P. van Staden tijdens een vroege bouwfase (het huis is inmiddels van zijvleugels voorzien). De ons onbekende ontwerper die ook in ontwerpen voor Dieren en Coldenhove naar voren treedt was blijkens de kleinschalige in-deling van zijn tuin ontwerpen ouderwets voor zijn tijd. Coll. A.R.A. 's-Gravenhage.

bogen peristylen³¹ gelijk bij de Voorst. Deze moesten bij de eerste uitbreiding van het paleis naar de achtertuin verhuizen. Genoemde allereerste uitbreiding met naar voren springende blok-vormige vleugels moet bij Het Loo al vroegtijdig hebben plaatsgevonden. Men neemt de gewijzig-

³¹ Over Tessin's reisbeschrijving: G. Upmark, „Ein Besuch in Holland 1687, aus den Reise-schilderungen des Schwedischen Architekten Nicodemus Tessin“, *Oud Holland*, XVIII (1900), 122. „Auff der rechten Seiten vom Hof seyndt die Officen undt die Orangerien, auff der lincken Seyndt 2 grosse Ställe: von diesen beyden flügelu gehet der Platz in der runde zum Corps de logis; diese ründungen habben auff jedweder seite 13 jonische Colonnen von gehauen Stein ungefehr 6½ elle hoch. diese beyde portiquen habben die floren met klincker belegt, mitt einen tritt under, hinten seyndt wie pilaster, die gegen den Colonnen antworre oben ist eine balustrade; dass dach ist flach darauff und mit bley beleg“.

³² Zie mijn artikel, „Het Loo, Opmerkingen over Marot's en Desgots' plannen voor het park van Het Loo“, *Bulletin KNOB*, LXXIII (1974), 33. „Uitdrukkelijk ontbreken op deze kaart aanwijzingen voor de beide buitenste woonblokken, zo deze er geweest waren had Van Staden gemakkelijk in de kelderdoorgangen aanwijzingen voor hun bestaan kunnen geven. Integendeel we treffen juist een trapje in het terras aan waar later het buitenste paviljoen aan de rechter zijde zou verrijzen. Dat we hier met een tekening uit een vroege

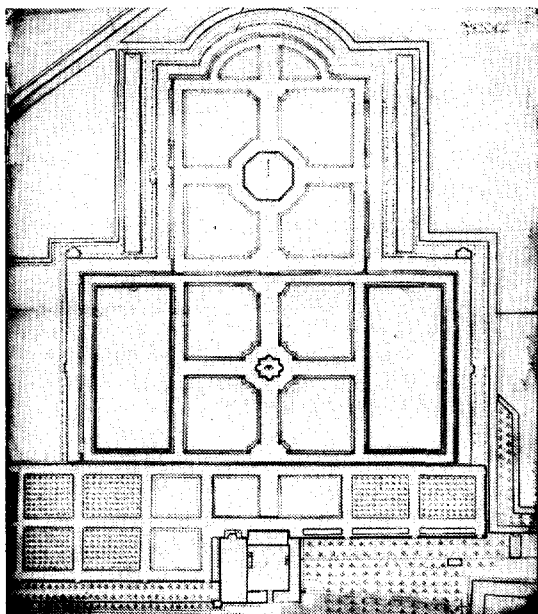
de toestand namelijk reeds waar op de kaart van Christiaan Pieter van Staden, zodat, in tegenstelling met het inzicht van Ozinga, met Peters dit terecht even nà 1687 gedateerd behoort te worden. En, zoals ik reeds eerder betoogde³², vormt deze met goud gehoopte aquarel toevalligerwijze

periode te maken hebben treedt buitendien duidelijk aan het licht wegens het feit dat het achterterras nog ontbreekt evenals de in de onmiddellijke nabijheid aanwezige schelpengrot, een onderaards rechthoekig vertrek met twee fonteinnissen“, etc. Zie verder ook mijn dissertatie *De Nederlandse buitenplaats*, (noot 1) blz. 186 en 187. Op de kaart van Van Staden ontbreekt verder de „Fontaine royale“. Het is merkwaardig dat latere schrijvers zich nimmer de moeite gaven dit mooie plan te bestuderen. Aan deze nalatigheid zijn ook een verscheidenheid van ongelukkige opmerkingen alsmede een onjuiste datering het gevolg geweest. Peters, die het plan copieërde, was over zijn eigen tekening zo tevreden, dat hij deze blijkbaar boven het origineel prefereerde(!) en in zijn werk afbeeldde; C. H. Peters, *Kort geschiedkundig overzicht van het paleis Het Loo met bijbehorend park*, s'Hage, 1914. Peters maakte fouten in zijn copie, die hem en volgende schrijvers noodlottig werden. Na hem namen de schrijvers, die dit onderwerp behandelden, automatisch zijn afbeelding over. Royaards (noot 19) ging op deze ingeslagen weg voort en voegde er bovendien nog een onjuiste toelichting bij.

de enig bewaard gebleven tekening voor een formele aanleg uit het tijdperk van hoogste bloei der nederlandse buitenplaatsen.

Het park

Het formele park achter het huis doet voor de tijd der totstandkoming sterk archaisch en verbrekkelde aan. Het ergste obstakel tegen de wensenswaardige eenheid vormt de met een dubbele rij beuken beplante dwarsas — de oude oprijlaan naar het Oude Loo — want deze verdeelt

Afb. 23. Niet uitgevoerde plan voor Dieren toegeschreven van de „Meester van Het Loo” einde 17de eeuw. Opvallende overeenkomst met de aanleg weergegeven op de kaart van Het Loo door van Staden. Coll. A.R.A. 's-Gravenhage.

³³ In zijn overdreven beschrijving van Het Loo schrijft Harris (zie noot 39), dat deze dwarsas met eiken beplant was, „there are on each side a double row of tall oaks” (p. 10). Schonck daarentegen vermeldt in zijn ontwerp van 1781 voor de achtertuin een beukenlaan.

³⁴ Eigenlijk is de naam „sunken garden” misplaatst, daar de tuin op ongeveer normaal niveau lag, maar aan drie zijden door een dijk omgeven werd waarop zich het terras bevond.

³⁵ Zie mijn dissertatie blz. 59–70, afb. 2 (noot 1).

³⁶ Zie mijn dissertatie (noot 1), blz. 119 en 191, afb. 6. A.R.A., 's Hage, Coll. Hingman N° 1869 met opschrift „Nouveau project du jardin de Dieren”.

³⁷ A.R.A., 's Hage, coll. Hingman N° 1869 met opschrift: „dessain du Jardin de dieren comme il est en

de aanleg compleet in tweeën ³³. Waarschijnlijk lijkt deze laan op aandrang van de stichter gehandhaafd te zijn. Zij onttrekt de gehele achtertuin aan het oog, ook al werd terwille van het behoud van de ruimtelijke werking der hoofdas in het midden een doorzicht gekapt. Inmiddels dient opgemerkt te worden, dat wij niettemin waardering behoren te hebben voor een tweetal onderdelen van deze aanleg te weten in de eerste plaats voor de achter het huis gelegen z.g. „sunken garden” ³⁴, waar men van de aan drie zijden rondlopende terrassen op de broderiën neerziet, alsmede voor de hier aan de achterzijde van het huis in de as gelegen trap, die van het terras toegang tot de tuin geeft. De op het terras aan weerszijden dier trap opgestelde stroomgoden „Rijn” en „Ijssel”, die uit kruiken water in trapsgewijs aflopend geplaatste bekkens storten, verhogen het effect op bijzondere wijze. De prachtige half cirkelvormige trap herinnert aan de concave halverwege in convexe vorm overgaande trap van het terras op Elswout, die een dertig jaar ouder zal zijn ³⁵.

Vergelijken wij nu het plan van het park op Het Loo met het niet uitgevoerde van „Dieren” ³⁶, dan blijkt uit een en ander dat in het laatste geval bepaald van een verkleinde versie van Het Loo gesproken kan worden. Wanneer de aanleg van het park van Dieren in zuidelijke richting tot stand ware gekomen, dan zou dit tot een verbetering hebben geleid. Maar de oude toestand met een hoogst ouderwetse aanleg van vierkante blokken als van een moestuin en twee rechthoekige bakken van vijvers, die in elkaars verlengde liggen, heeft men traditioneel laten voortbestaan. Een curieuze omstandigheid is evenwel dat geheel terzijde achter het huis aan de kant van het dorp een heerlijk beschut op het zuiden gelegen waterlabyrinth te vinden was ³⁷.

present”. Deze toestand bleef gehandhaafd zoals de kaart van Dieren van 1728 met afbeelding van het huis laat zien. A.R.A. coll. Hingman N° 4105. Bezien wij deze beide laatst genoemde plattegronden, samen met de weinig fraaie 16 gravures uit Petrus Schenck's *Paradisus Oculorum* dan kunnen we ons een duidelijke voorstelling maken van het aardig stromend waterlabyrinth waar bovendien nog een wijngaard, evenals op Rosendaal tegen de helling was aangelegd. Behalve het hier genoemde waterlabyrinth heeft de aanleg op Dieren weinig te beduiden. In het algemeen heeft men op de buitens aan de rand van de Veluwe, zoals Middachten, Rheederoord en Dieren maar weinig profijt getrokken van de voordelen die het stromend water bood. Een uitzondering op het bovenstaande vormde de terrassenaanleg op Rosendaal; door het in overvloed aan-

Zodoende is het duidelijk dat het onuitgevoerde plan voor „Dieren” voor ons een waardevolle sleutel betekent. Het ronde franse handschrift in de bovenhoek treffen we niet alleen op de twee tekeningen van Dieren aan, maar een verrassende vondst is bovendien dat wij dit handschrift ook herkennen op een ontwerp voor Coldenhove bij Eerbeek, eveneens tot het bezit van de koningstadhouder behorend, waar een omvangrijke watertrap geprojecteerd werd. Op Coldenhove liggen liefst vijf rechthoekige vijvers achter elkaar. Zij worden trapsgewijs naar het huis in elkaar overvloeiende voorgesteld ³⁸, en leveren zo een werkelijk hoogst aantrekkelijk plan, dat, ware het tot stand gekomen, bepaald een hoogtepunt in de nederlandse tuinkunst betekent zou kunnen hebben.

De lijn valt nog verder door te trekken. Op Rosendael kon onder Johan van Arnhem's beheer de watertrap tengevolge van de plaatselijke gesteldheid niet haaks op het huis worden gericht, maar niettemin verkreeg men uit de zaal een mooi uitzicht op het tussen de heuvels, als het ware ingebed gelegen eindterras „De Vleeschketel”. Welnu: in vergelijking met de watertrap op Coldenhove is het zeer goed mogelijk dat wij in beide objecten de hand van de meester van Het Loo kunnen zien.

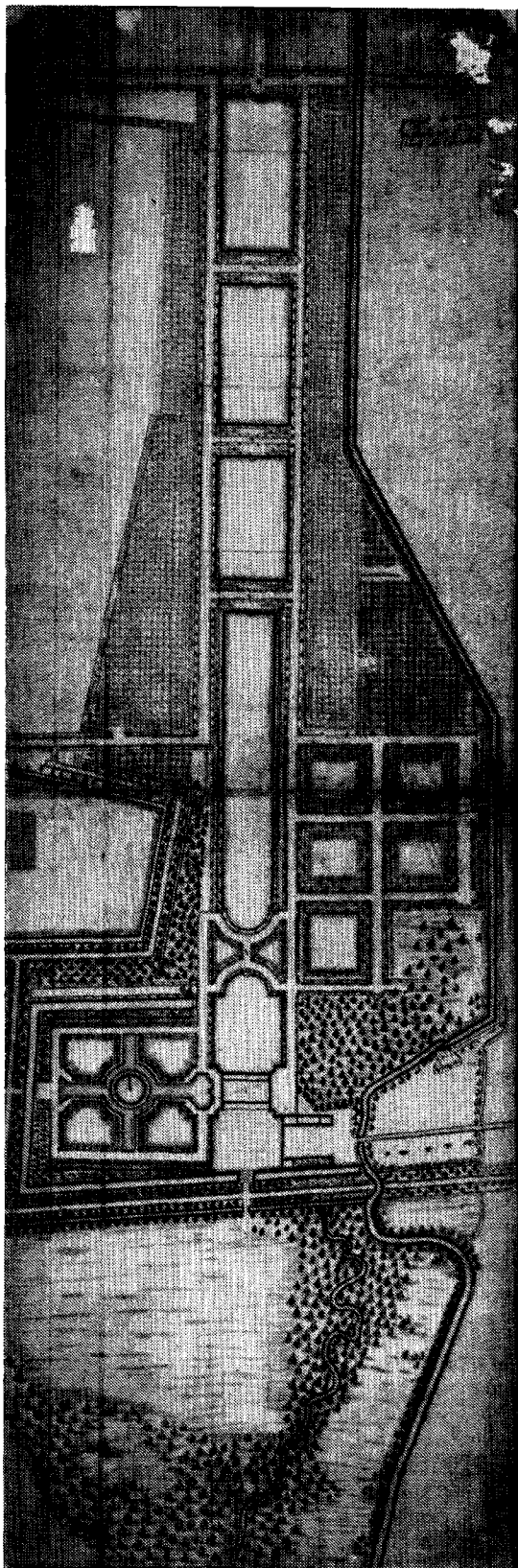
Beschouwen wij daarentegen het park van Het Loo als een minder geslaagde aanleg, anders is onze waardering voor de ontwerper der watertrappen, die voor Coldenhove werden ontworpen en op Rosendael uitgevoerd.

Walter Harris, de lijfarts van de koningstadhouder gaf in zijn „description of the King's Royal palace and gardens” hoog op over Het Loo van zijn meester, zoals hij dit voor zijn engelse landgenoten beschreef, die er nimmer een voet zouden zetten. Aan zijn woorden behoeven wij

Afb. 24. Coldenhove bij Eerbeek met uitgestrekte watertrap, niet uitgevoerd plan toegeschreven aan de „Meester van Het Loo”, einde 17de eeuw. Coll. A.R.A.'s-Gravenhage.

wezig levend water kan het voor één der best geslaagde formele parken van ons land doorgaan, vooral daar door de spuitende fonteinen het zo kwalijke statische element ontbreekt.

³⁸ Zie mijn dissertatie (noot 1) blz. 119 en 127, afb. 5.

daarom geen overdreven waarde toe te kennen ³⁹. Trouwens wie zou niet blij zijn na een moeizame tocht over de barre veluwe heide eindelijk Het Loo bereikt te hebben, dat zich als een oase te midden van de zandwoestijnen uitstrekte?

Vergelijken wij de aanleg van Het Loo, zoals door van Staden weergegeven, met die van andere grote nederlandse buitens — het buitenland blijve hierbij natuurlijk buiten beschouwing — dan dient te worden vastgesteld dat één van de hoofdoorzaken van de moeilijkheden bij het uitvoeren der projecten heeft gelegen in de omstandigheid dat de koning-stadhouder voor de aanleg van Het Loo een ongeschikte plaats gekozen heeft. Temidden der vale heide toch was het met zekerheid uitgesloten waterringen aan te leggen. Men was daarom gedwongen, in plaats van grachten gordels, zoals bij „Zeist” en „De Voorst”, de plantage door een hoge muur als coulisse te omgeven. Wel beschreef deze in absidiale sluitingsvorm lopende muur op Het Loo eenzelfde profiel als de omgrachtingen op de bovengenoemde buitens en daarin menen wij Marots hand te mogen herkennen. Een dergelijke muur was de enige mogelijkheid de formele aanleg te begrenzen, want tot een uniforme omsluiting door geschoren hagen leende de grond zich al evenmin. Het ontbreken van waterringen, die zo’n rustig facet in de compositie teweegbrengen, beschouwen wij als een groot gemis. Het koninklijke Loo moge dan niet door grachten omgeven zijn geweest, aan waterpartijen — vooral sinds de laatste grote bouwfasen waarbij wij in het bijzonder die van de „fontaine royale” op het oog hebben — ontbrak het zeker niet. Want in de nadagen van de koning-stadhouder waren kosten noch moeite gespaard om terwille daarvan van heide en verre (zelfs uit Asselt) het water uit diverse sprengen via pijpleidingen tot combinaties te brengen om

tezamen in een sluitend systeem de toestroming overvloedig te verzekeren ⁴⁰.

De onvoltooide conceptie

Men dient echter steeds in het oog te houden dat de koning-stadhouder zich niet zozeer voor de aanleg van zijn buitens interesseerde, als wel dat de jacht op de Veluwe hem bepaaldelijk aantrok. Hieraan herinneren ’s konings brieven o.a. van 27 januari 1680, waarin de koning omtrent Het Loo aan Bentinck schreef: „Vous savez ce lieu me tient au coeur” ⁴¹, en vanuit Hampton Court 11/12 juni 1700 aan Jan van Arnhem: „Ick kan UEd^e niet genoegh seggen hoe seer ick naer de Veluwe verlang, meer als als betaemt” ⁴². Ook Southwell getuigt hiervan en wijst met nadruk op het complex lage gebouwen. Hij is voor het verkrijgen van een inzicht omtrent ontstaan en uitbreiding van Het Loo uit de aanvangsperiode eigenlijk onze enige bron. Met slechts weinig woorden wist hij in zijn reisjournaal van 1696 een duidelijk beeld van de gang van zaken te schetsen wanneer hij schrijft: „*The King at first designed no more than a small hunting seat — it has every yeare increas'd to that Degree, that there is now a vast pile of building. There are noe great apartm^{ts} in It nor are the Roofs high, which must be attributed to their being calculated for a small designe*” ⁴³. Great uniformity has been observed in all additions”.

De koning schepte kennelijk dus geen behagen in uitbreidingen, die zijn hof wenste. Buiten verlangde hij van verplichtingen ontslagen te zijn en geen vreemde gezichten te zien. De jacht was het waar zijn verlangens naar uit ging. „All the gentlemen of the country as well as common people dayly flock in, but his Majesty has hindred any increase of building that soe the company

³⁹ Walter Harris, *Description of the King's Royal Palace and Gardens at Loo*, London 1699, p. 4: „The Gardens of Loo are become so famous and remarkable to all the Provinces near them, that Curious Persons from divers Parts of Germany, as well as out of all the United Provinces, to frequently resort thither, to satisfy their curiosity”, en p. 45: „These gardens in the whole are a Work of wonderful Magnificience most worthy of so Great a Monarch; a work of prodigious expence, infinite variety and curiosity and after nine years labour by abundance of workmen they were some years ago entirely finished and brought to perfection in all respects”.

⁴⁰ J. L. A. Kremer, „Een vergeten waterwerk uit de 17^e eeuw. De vernielde leidingen van Orden en

Assel naar het paleis Het Loo”, Apeldoorn 1932, *passim* (zie bijlage III).

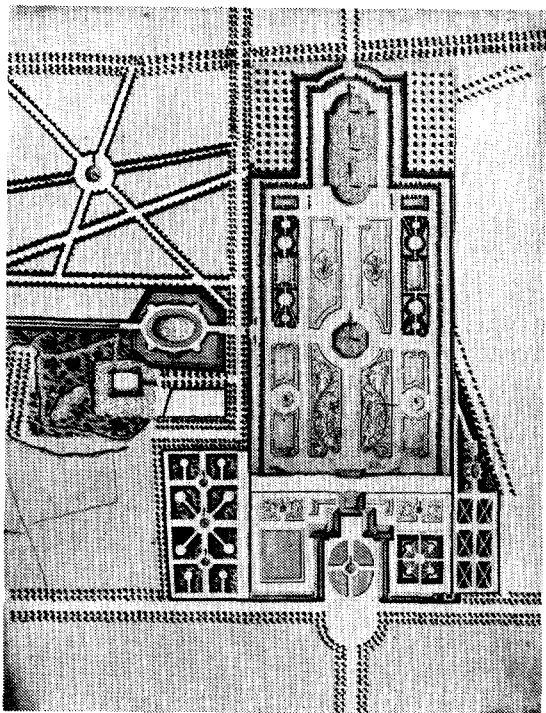
⁴¹ N. Japikse, Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck I, 's Gravenhage 1927, *Rijks Geschiedk. Publicatiën*, kleine serie 23, blz. 82. Kensington 27 jan. 1690 „Je vous prie que parmis vos affaires de plus d'importance n'oubliez pas Loo n'y d'y aller et ordonner ce qui reste à faire, vous savez comme ce lieu me tient au coeur”.

⁴² Rijksarchief in Gelderland, huisarchief Rosendaal inv. 1996, zie mijn dissertatie (noot 1), blz. 167.

⁴³ Het grote bezwaar van de restauratie van 1914 is de rijzigheid, het verhogen van het hoofdgebouw, waardoor een oneigen accent van onevenredigheid aan het paleis werd toegevoegd.

may have noe accomodation or inclination to stay". Geen ongewenste logeergasten dus.

Wanneer wij op de tekening van Van Staden de blokvormige uitbreidingen van het hoofdgebouw als de tweede fase beschouwen, krijgt men de indruk dat de hierop gevolgde bouwactiviteit op 's konings last primair en anders door diens ontijdige dood werd beëindigd. Het was in deze

Afb. 25. Niet uitgevoerd plan van Desgots uit het laatst der 17de eeuw. Coll. Nationaal Museum, Stockholm.

⁴⁴ Aan de hand van een zevental in 1767 door P. W. Schonck gemaakte opmetingen, kunnen wij ons een voorstelling van de laatste bouwfase maken, die in de loop der 18de eeuw maar weinig ingrijpende wijzigingen onderging. De tekeningen geven de verschillende verdiepingen van het paleis en de dienstvleugels weer, gevolgd door een memorie van toelichting betreffende het gebruik der vertrekken. De opmeting der eerste etage beeldt niet slechts op flappen het interieur van de beide uiterste vleugels van het hoofdgebouw af, maar tevens de kelderruimten daaronder. Coll. H.M. de Koningin. Een hierna door A. P. Giraud in 1808 vervaardigd copie van drie bladen: de kelder, eerste etage en grondtekening van de linkervleugel berust in de Archives Nationales, Parijs, Inv. N. III, Bouches de l'Yssel 1. 1-3.

⁴⁵ Dr. Runar Strandberg, „Het Loo, het ontwerp van Claude Desgots voor het park van Het Loo”, *Nieuwsbulletin KNOB* (1973), kolom 77; vgl. mijn

bouwfase dat het huis een grote uitbreiding onderging, waarvan het moeilijk anders kan of zij is onvoltooid gebleven. Het gemis aan rijzigheid is in elk geval karakteristiek voor Het Loo en bovendien een rechtstreeks gevolg van het zich steeds verwijdende en uitbreidende gebouwencomplex ⁴⁴. Bij de verheffing van Willem III tot koning van Engeland zal het paleis grotere allure hebben moeten verkrijgen in overeenstemming met de nieuwe koninklijke waardigheid. Dienovereenkomstig zal uit die periode dan ook het grote tuin-ontwerp van Claude Desgots dateren toentertijd beschouwd als een modern groots harmonisch plan uit Parijs ⁴⁵.

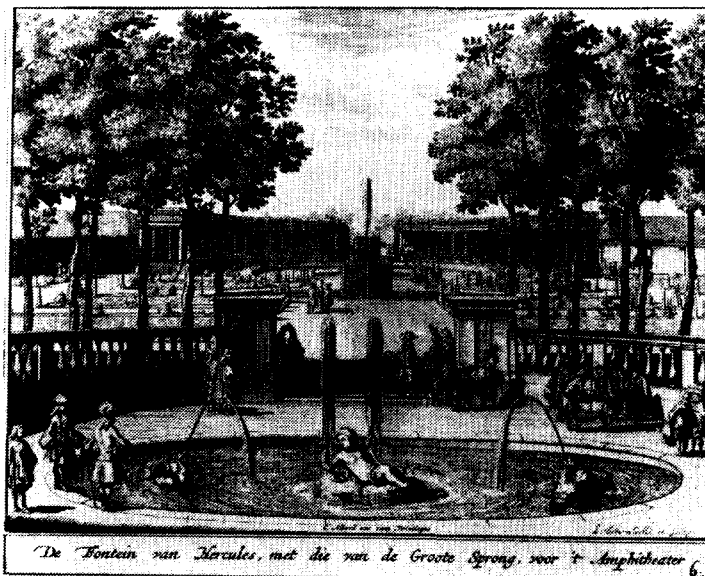
Dit „Parijse” plan, dat Desgots als flap aanbracht op een schets waarop hij de bestaande toestand weergaf, besloeg bij vergelijking een aanmerkelijk groter oppervlak. Kortom: het ontwerp vertoont, zoals ik reeds eerder betoogd heb ⁴⁶, „die royale en soevereine Franse aanpak met visie welke ver uitgaat boven het bekrompen, tevens ouderwets aandoende plan waarin Marot's hand zichtbaar is”.

In Desgots' tijd zal het paleis ook uitgebreid zijn, waardoor het huidige hoefijzervormige complex van het hoofdgebouw ontstond. Bij de naar weerszijden uitspringende vleugels nemen we dan een ongemeen ongelukkige situatie waar, daar haar beide midden-partijen, die door fraaie met jachttrofeeën gevulde tympana bekroond worden, grotendeels schuil gaan achter lage en weinig aanzienlijke dienstvleugels welke het voorplein flankeren.

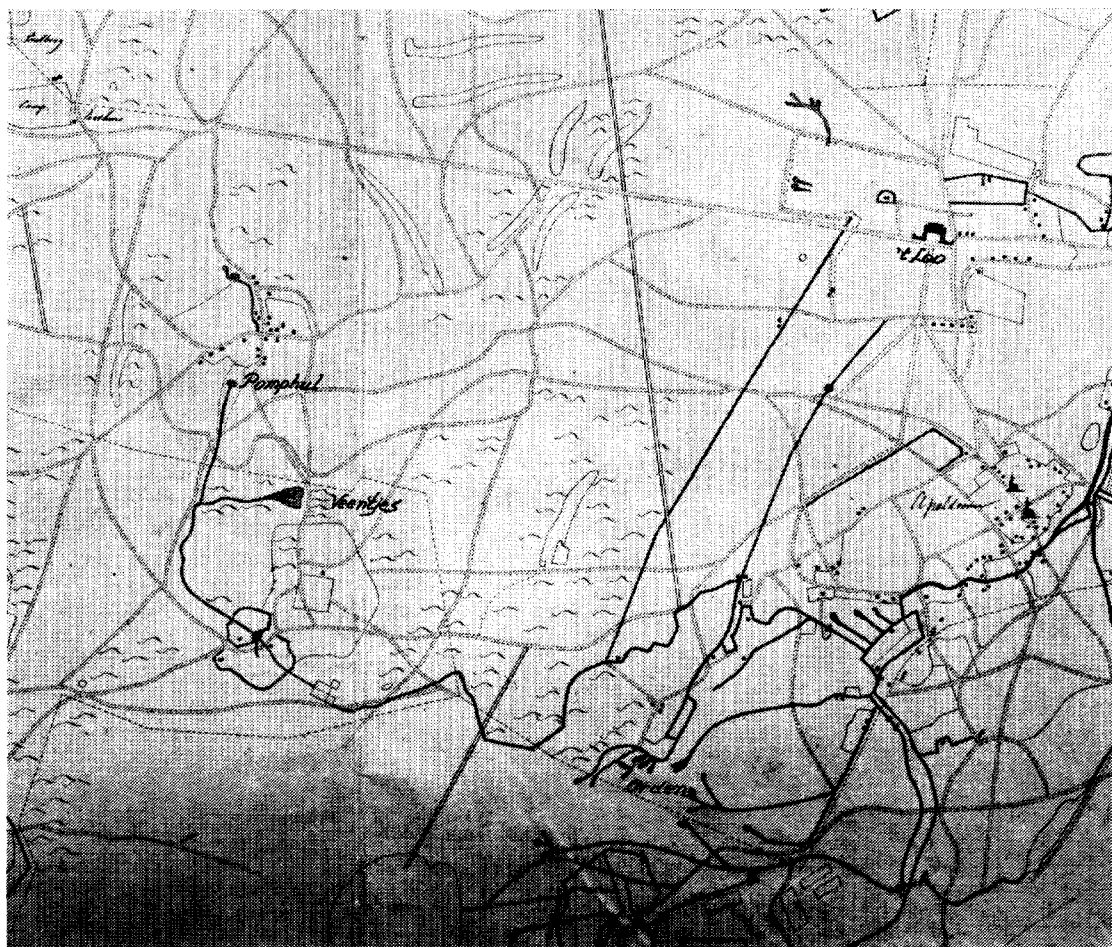
Dit laatste lijkt allerminst een ideale oplossing. Ik meen dan ook te mogen aannemen dat het plan voorzat om deze dienstvleugels, die tegelijk

publicatie „Het Loo. Opmerkingen over Marot's en Desgots' plannen voor het park van Het Loo”, *Bulletin KNOB* 73 (1974), 33-35. Moeilijk kan ik mij verenigen met Runar Strandberg's conclusie, die in zijn behandeling met betrekking tot Het Loo spreekt over twee alternatieve plannen. Want *m.i. heeft Desgots* zijn veel betere plan op een eveneens door hem vervaardigde schets van de bestaande aanleg, die wij van Van Stadens weergave kennen, geprojecteerd. Zouden we Strandbergs visie volgen dan lopen we gevaar de uitgevoerde aanleg niet alleen van Het Loo, maar ook het park van de Voorst en anderen op Desgots naam te stellen. Runar Strandberg, „The French Formal Garden after le Nostre”, *Third Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*, p. 64.

⁴⁶ Zie mijn artikel „Het Loo. Opmerkingen over Marot's en Desgots' plannen voor het park van Het Loo”, *Bulletin KNOB* 73 (1974), 33.

Afb. 26. „Fontaine Royale” op Het Loo, uit de tijd van de koning-stadhouder. Een onovertroffen technisch wonder.

Afb. 27. De waterleidingen met de bronnen te Soeren, Pomphul en Orden in de omgeving van Het Loo. Detail van een schetskaart met wateren en wegen in de Hoge heerlijkheid Het Loo, 18de eeuw. Coll. Bodel Nyenhuis, U.B. Leiden.

met het oorspronkelijke jachthuis uit de eerste bouwtijd dateren, als niet passend in de nieuwe conceptie op te ruimen en meer terzijde door nieuwe te vervangen, waarvan het ontstaan van een meer royale cour het rechtstreeks gevolg zou zijn. Tengevolge van 's Konings dood, of misschien door diens verbod, moet van voortgang met de bouw van deze veranderingen zijn afgezien⁴⁷. Zodoende is de conceptie van de laatste bouwfase eigenlijk halverwege blijven steken en bleef het paleis-complex half voltooid terwijl het grootse moderne plan voor de tuin nimmer van de grond kon komen.

Willem III's opvolgers hebben zich hiermede gedurende de gehele 18de eeuw tevreden gesteld — ja, zij hadden zelfs de handen vol om de waterwerken in stand te houden — al koesterde prins Willem V in de zeventiger jaren wel plannen om het bijna 100 jaar oude park in dier voege te wijzigen dat het een modernere landschappelijke aanleg zou krijgen. Eerst Lodewijk Napoleon, die in 1807 Het Loo tot koninklijk buitenverblijf bestemde, is het geweest, die de aanleg van de koning-stadhouder grondig opruimde, zodat er uit de 17de eeuw weinig meer dan zeer partiële herinneringen bewaard gebleven zijn⁴⁸.

Zoals uit het bovenstaande duidelijk blijkt zijn wij omtrent Willem III's plannen aangaande Het Loo volstrekt onvolledig geïnformeerd. Bij kennisname nu van enige 18de eeuwse inventarissen betreffende de „Caarten van het Loo in Gelderland" valt bovendien vast te stellen dat reeds in het einde dier eeuw belangrijke bescheiden daarover zoekgeraakt waren⁴⁹. Het is daarom bij gebrek aan gegevens ondoenlijk ons een vastom-

lijnd beeld van 's konings plannen te vormen. Wel mag men uit het bovenstaande concluderen dat de koning-stadhouder heel wat minder ambitieuze plannen voor Het Loo koesterde dan zijn hofhouding.

Bij een terugblik op enkele houtsnijdende publicaties die sinds het begin van deze eeuw het licht zagen, die van Krämer⁵⁰ en Ozinga⁵¹, moeten wij vaststellen dat sinds het verschijnen van Ozinga's werk in 1938 een diepe stilte over het project „Het Loo" is gevallen.

Gaf Krämer als toenmalig directeur van het Koninklijk Huisarchief voor het eerst in zijn verhandeling „Het Koninklijk Park Het Loo" een systematisch overzicht van de geschiedenis⁵², waarbij hij aan de hand van de serie prenten van Romeyn de Hooghe lang bleef stil staan bij het feit hoe het park van de koning-stadhouder er wel uitgezien kon hebben — aan Ozinga komt de eer toe ons werkelijk een uitstekend inzicht in de ontwikkeling van Het Loo ten tijde van de koning-stadhouder in zijn studie over Marot te hebben gegeven. Maar dit laatste vond, zoals gezegd, veertig jaar geleden plaats en sedertdien is aan dit inzicht weinig toegevoegd.

Het Loo na de dood van de koning-stadhouder
Na de dood van de koning-stadhouder (1702) berustte het beheer van Het Loo aanvankelijk onder executele van de Staten-Generaal. Pas in 1732 werd tussen de erfgenamen van Albertine Agnes uit de tak der friese stadhouders enerzijds en die van Frederik Hendriks oudste dochter Louise Henriëtte, gehuwd met de keurvorst van Brandenburg anderzijds, een overeenkomst gesloten waarbij aan prins Willem IV Het Loo werd toegekend⁵³. Het Loo bleef nu grosso modo on-

⁴⁷ Dat Willem III de uitbreidingen niet apprecieerde blijkt uit de door Constantijn Huygens 7 april 1692 opgetekende opmerking van de koning: „Seyde, dat het nieuw gebouw, dat terzijde van het huys van 't Loo gemaect wierd, veel gemack daeraen, maar geen welstandt soude geven". *Journal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 october 1688 tot 2 september 1696*, II. Utrecht 1877, blz. 39.

⁴⁸ Van de oude parkaanleg bleef niets bewaard dan enkele tuinoornamenten, die men nog op Het Loo aantreft en enige lanen in het bos, waar ook de sporen der oude hoofdas „de houten torenlaan" zich door greppels nog aftekenen. Zoals bij Zorgvliet het geval is, waar zich aan het einde van Aveelen's uitgave „Het schone park van Sorgvliet" een serie afbeeldingen van de in dat park aanwezige vazen bevindt, kan men ook voor Het Loo aan de hand van een serie gravures van

de vazen kennis nemen, die Marot hiervoor ontwierp. „Vases de la maiso(n) royale de Loo nouvellement inventé per Marot archit. de Sa Majesté Brittanique, ce veut chez Jeremie Wolff a Augspourg". Bovendien bestaat nog een serie van drie gravures.

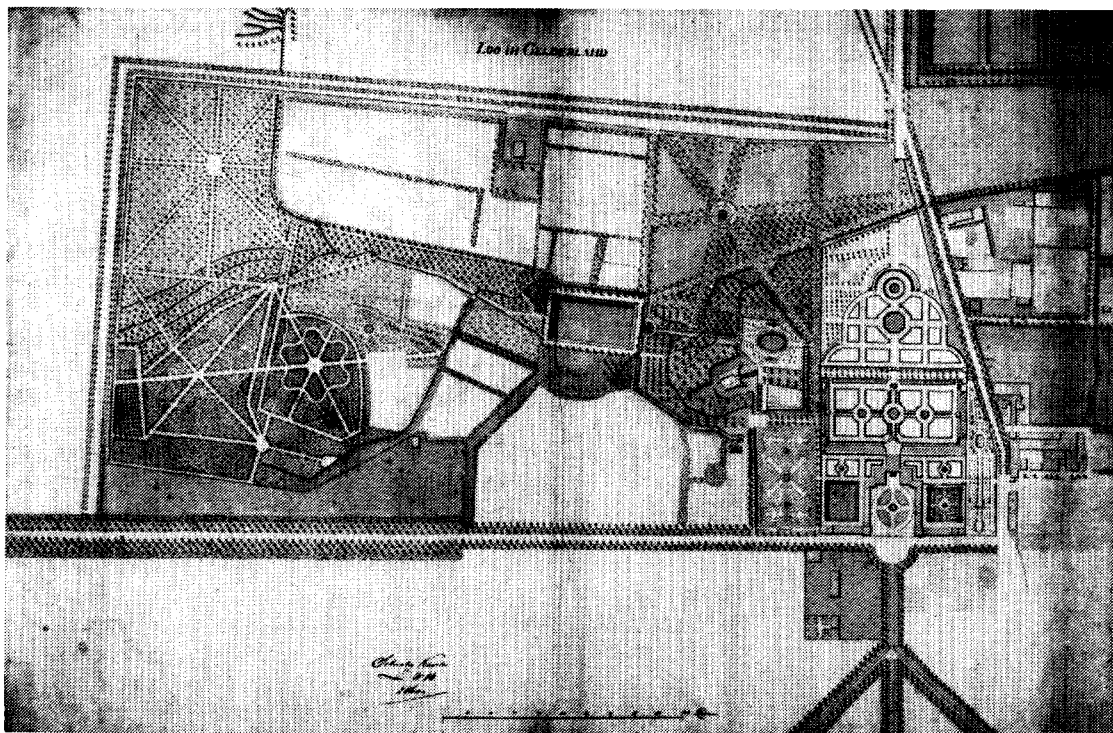
⁴⁹ Zie bijlage IV.

⁵⁰ Zie noot 1.

⁵¹ Zie Ozinga, *Daniël Marot*, noot 1.

⁵² Ds. Craandijk was hem hierin voorgegaan, zie J. Craandijk en P. A. Schipperus, *Wandeling door Nederland*, Haarlem 1879, blz. 281-353. J. Margadant „Onze Koninklijke Paleizen", premie op *De Aarde en haar Volken*, Haarlem z.j. (voor of in 1898), blz. 1-20. C. H. Peters, *Kort geschiedkundig overzicht*, zie noot 32. R. Tepe, „Koninklijk Paleis en Koninklijk Park Het Loo", *Op de Hoogte* 1923.

⁵³ Bij het verdrag van Dieren 16 juni 1732 kwam

Afb. 28. Kaart van de gehele buitenplaats Het Loo, aquarel omstreeks 1766, waarschijnlijk regeneratie plan uit de tijd van Prins Willem V. Coll. A.R.A., 's-Gravenhage.

gewijzigd in de gedaante die het onder de koning-stadhouder had verkregen, totdat de koning van Holland zich ermede bemoeide⁵⁴.

Alvorens nader in te gaan op de veranderingen die het paleis van de koning-stadhouder onder Lodewijk Napoleon onderging — waarbij het huis naar de heersende empire-smaak werd gemoderniseerd en het oude park werd opgeruimd om door een nieuwe landschappelijke aanleg vervangen te worden — willen wij eerst samenvatten van wat zich in de periode die aan de revolutie voorafging, hier heeft afgespeeld.

Hoewel „Het Loo” na het overlijden van de koning-stadhouder de gehele 18de eeuw door

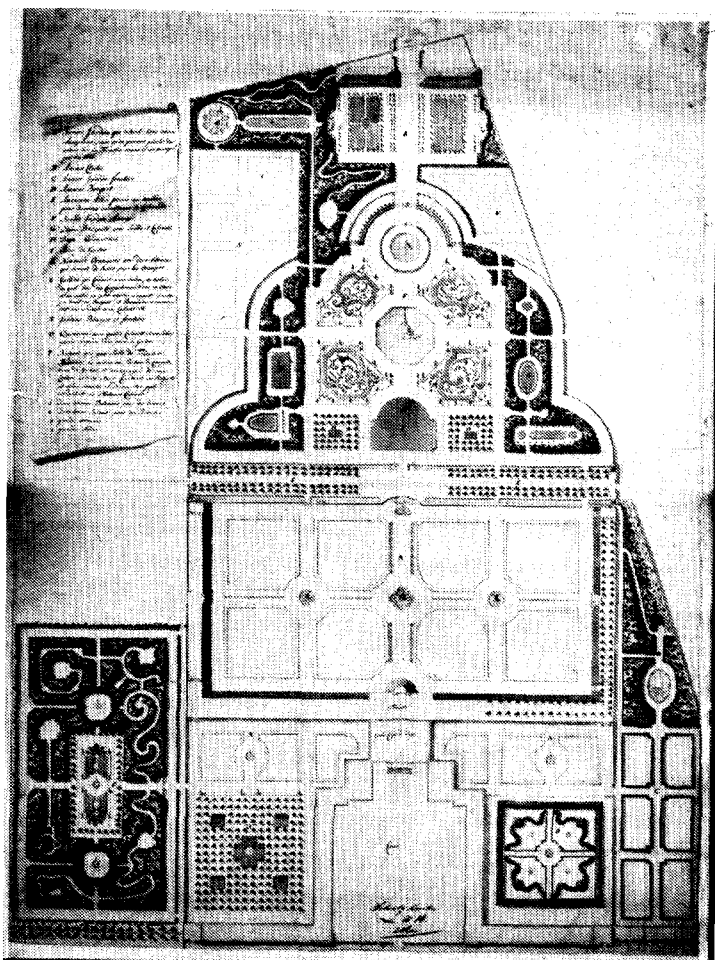
vrijwel onveranderd bleef, houdt dit geenszins in dat er geen plannen tot wijziging en omzetting voor het park in landschapsstijl zouden zijn ontworpen; maar uiteindelijk bleef ondanks mooie plannen alles bij het oude; Willem V heeft volstaan om direct bij de aanvang van zijn bewind over Het Loo in 1766 het park met zijn schromelijk verwaarloosde waterwerken weer in oude glorie te herstellen, welk herstel pas na 10 jaar voltooid was (zie bijlage II). Verder heeft Willem V door grondaankoop Het Loo aanzienlijk uitgebreid, zoals b.v. met de Soerense bossen en Soerense Heeg, die in 1766 werden aangekocht⁵⁵.

Het Loo in handen van Willem Carel Hendrik Friso; tevoren op 14 mei had koning Frederik Willem van Pruisen het verdrag ondertekend. Voor de jachthuizen van de stadhouders in Friesland zie Bijlage V.

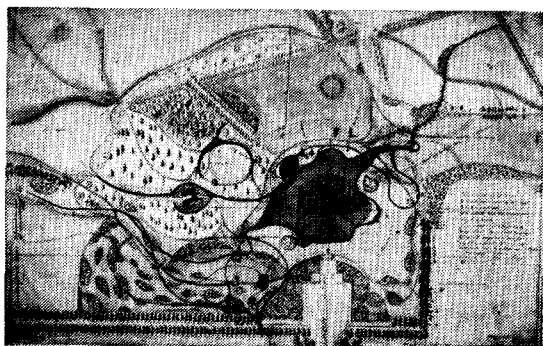
⁵⁴ Zie mijn dissertatie noot 1, blz. 195.

⁵⁵ In de directe omgeving van het paleis bleef het eigendomsrecht van belangrijke percelen grond de koning-stadhouder ontbreken. Deze behoorden meestal de marken toe, maar om de eigengeërfden der marken naar zijn hand te zetten, hiertoe schoot zelfs de macht van de koning te kort. Voor de onder Willem III plaats gegrepen gebiedsuitbreidingen zie noot 18.

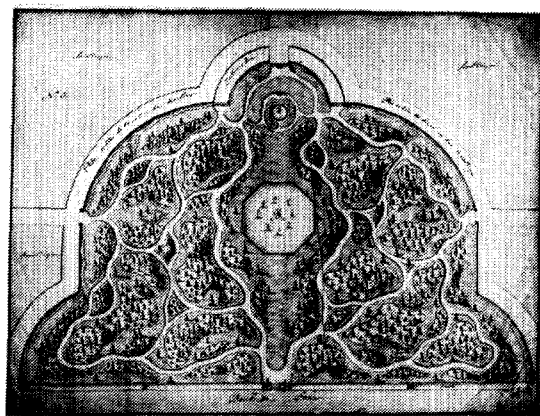
Onder het bewind van Willem V had reeds in het eerste jaar (1766) de grote aankoop van de Soerense bossen plaats; ook in het volgende jaar werd grond van de Wiesselse marke aan weerszijden van de Koningslaan verkregen, maar over de aankoop van de percelen vóór het paleis tussen de allee's kon men met de Noord Apeldoornse- en Ordermark niet tot overeenstemming komen. Eerst Z.M. koning Willem I zou het gelukken deze voor het paleis gelegen terreinen te verwerven. Zie ook *Je Maintiendrai*, Jhr. J. H. Hora Siccama, noot 18.

Afb. 29. Plan tot herstel van de ommuurde tuin uit de tijd van Prins Willem V, 1766, fraaie doch onbelangrijke aquarel door P. de Swart. Coll. A.R.A., 's-Gravenhage.

Afb. 30. Schets van een niet uitgevoerd plan voor een landschappelijke aanleg op Het Loo met grote vijver achter het huis. P. W. Schonck, 1773. Coll. H.M. de Koningin.

Afb. 31. Plan met labyrinthachtige bosaanleg in landschapsstijl voor de binnen de ommuring achter de dwars doorsnijdende beukenlaan gelegen boventuin, P. W. Schonck, 1781. Coll. H.M. de Koningin.

Willem V heeft zeker plannen tot wijziging van het park gekoesterd, gezien het aantal ontwerpen hiervoor, waarbij in de eerste plaats het plan voor een landschappelijke aanleg achter het paleis van de hand van de stadhoudelijke architect P. W. Schonck van 1773⁵⁶. Dit project is met het ontwerp van J. G. Michaël voor Beeckstein bij Velsen, dat mogelijk nog enkele jaren vroeger te dateren valt⁵⁷, als het eerste ontwerp voor een landschapspark in ons land te beschouwen. Het ontwerp van Schonck voor Het Loo is hoogst opmerkelijk en geeft achter het paleis een grote vijver (met grillig oeverbeloop), die gevoed had moeten worden door de „Wittebeek” met water uit de „Hoge vijver”. Ofschoon het lijkt dat we hier met een werktekening te doen hebben, maakt de opbouw van het landschapspark een voortreffelijke indruk⁵⁸. Opgemerkt dient te worden dat de vijver zich tot heel dicht bij het huis uitstreckte — te dicht welhaast — maar over het watervlak zou dan een mooi vergezicht op een achterwaartse weide verkregen

⁵⁶ Prins Willem V gaf ook aan de bekende Duitse landschapsarchitect F. L. von Sckell opdrachten voor het hem toebehorende paleis Oraniëstein bij Diez. In 1789 moest deze de „Schlosgarten” uitbreiden en trouwens hierbij bleef het niet. Dankte de voorzijde van Oraniëstein zijn symmetrisch voorkomen aan Marot, aan de rivierzijde had het zijn onregelmatig burchtachtig aanzien behouden, schreef Hallbaum. Deze pittoreske situatie die zich hoog boven het Lahntal verhief, leende zich voor een landschappelijke aanleg uitstekend. Zo ontstond „die Verschönerung der Environs vom Oraniësteiner Schloz” een plan om Diez door een volkspark met het slot te verbinden. Hiervan gaf von Sckell een mooie beschrijving van de romantische ligging van het slot op de rots boven de Lahn met uitzicht over de met bossen bedekte hellingen op de door burchten bekroonde bergtoppen en Limburgs dom. Aan de hand van deze beschrijving gaf de grote meester zijn plannen voor de parkaanleg weer: „die erhabenen Naturgemähle bildlich zu fassen durch öffnen von Ansichten . . . Es ist also ein Park, den ich aus diesen Wäldern bilden würde, weil die Natur da nicht tändelte, hier keine Kleinigkeiten hinwarf, die man zu Gartenszenen benützen könnte. Hier ist alles grosz, erhaben und wild”. De harmonie tussen het park en omgeving behoorde tot de elementaire eis der Engelse landschapsparktheorie, welke von Sckell voor zijn scheppingen als uitgangspunt erkende. Op het terrein voor het slot wilde hij het geometrisch schema aanhouden, maar aan de rivierkant op de helling moesten „sanfte Gartenszenen” aangelegd worden met groepen buitenlandse houtsoorten en bloeiende heesters als contrast tegen de „Schauervollschrecklichen Felsen”. F. Hallbaum, F. L. von Sckell, *Der Landschaftsgarten*, München 1927, blz. 151–153.

worden, waarbij de in O–W richting dwars lopende laan met daarachter gelegen bos als coulisse de blik zou hebben opgevangen⁵⁹.

Merkwaardig is zelfs dat de in Schoncks ontwerp naar voren tredende constructie van landschappelijke aanleg ook tot leidraad schijnt te hebben gestrekt voor het onder koning Lodewijk tenslotte uitgevoerd geworden landschapspark, dat P. van Broekhoven, de zoon van de tuinbaas, ons op zijn fraaie aquarel kaart van 1812 vertoont⁶⁰. Daarop echter neemt de saai „pelouse” de plaats van de vijver in. Behalve het hier voorgaande bepaald revolutionair aandoende plan maakte Schonck in volgende jaren enige labyrintvormige ontwerpen voor de z.g. „boven”- of „grastuin”⁶¹ waarbij de veranderingen zich tot binnen de gebogen tuinmuren en halfcirkelvormige colonnaden beperkten. Eveneens kennen wij uit deze tijd een alleraardigst neogotisch ontwerp voor de „Willemstempel” (1786), een paviljoen, dat voorzien was als middelpunt van één der sterrebossen in het westelijk parkbos⁶². Maar

⁵⁷ Mijn dissertatie, blz. 194–195.

⁵⁸ C. W. Royaards (zie noot 19) behandelde op blz. 23, 28 en 29 het park van Het Loo aan de hand van mijn vondsten en conclusies, die ik hem op zijn vraag toezond. Het in waterverf uitgevoerd ontwerp voor de landschappelijke aanleg met grote vijver geeft een schetsmatig opgezet plan weer. Gesigneerd „P. W. Schonck 1773”, coll. H.M. de Koningin.

⁵⁹ Deze nog bestaande laan maakte deel uit van het lanenstelsel waarbinnen de formele aanleg met ommurde tuin gelegen was.

⁶⁰ *A.R.A.*, 's Hage, coll. Hingman 2e sppl. 467. „Plan du Loo Impérial d'après la rédaction de P. Broekhoven et fils en 1812”. Een tweede exemplaar met opschrift „Plan du Palais Impérial nommé Le Loo d'après la rédaction de P. Broekhoven” en memorie van toelichting (136 × 109). Archives Nationales Paris NII Zuyderzee 2.

⁶¹ Coll. H.M. de Koningin.

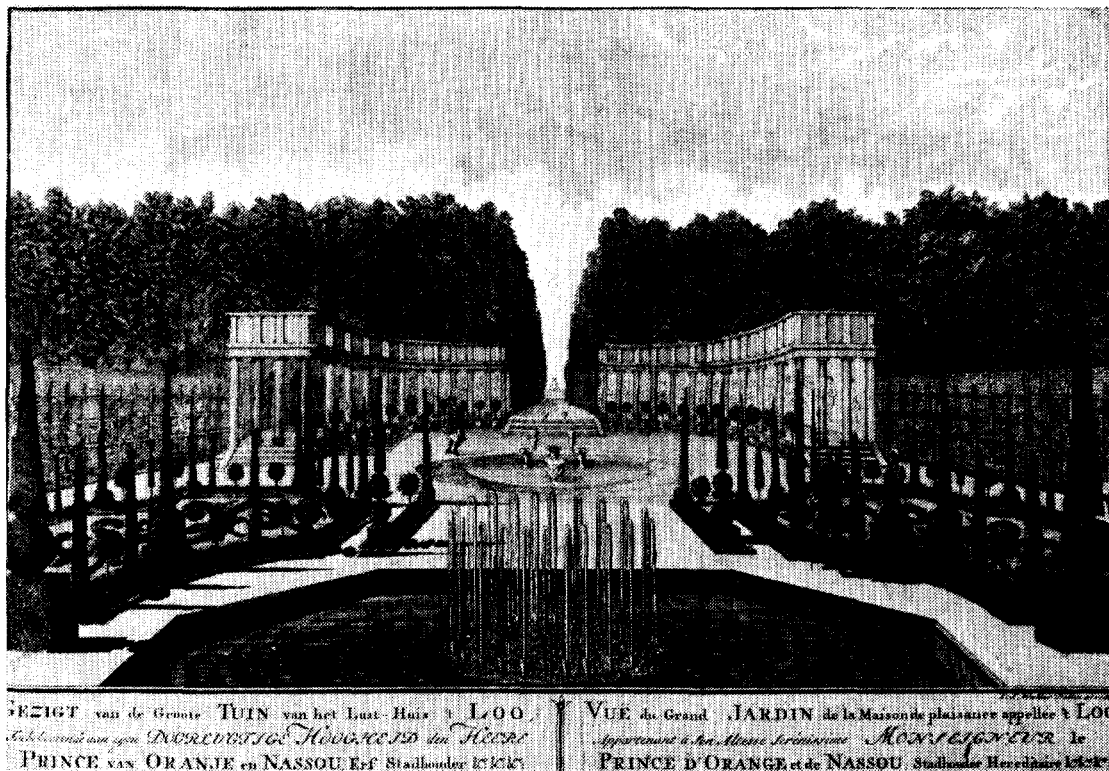
⁶² Coll. Bodel Nyenhuis. Universiteits Bibliotheek Leiden. Hoewel aanvankelijk de vraag rees of de Willemstempel in deze vorm tot stand kwam, wijst toch een brief van de intendant van Het Loo onder Lodewijk Napoleon, gedateerd 25-3-1809, in deze richting, waarin hij aan de Grand Maître de la Maison du Roi schreef: „Sa Majesté, au moment de son départ du Loo étant dans le parc près du Temple gothique m'a fait l'honneur de me dire „je veux que ce pavillon soit retabli comme il a été, avec des bancs” . . . Deze opdracht krijgt Posth dan uit te voeren. *A.R.A.*, 's Hage Kroondomein Lodewijk Napoleon inv. 103.

Deze tekening kan als een mooi vroeg neogotisch ontwerp beschouwd worden. Zij zal wel haar oorsprong uit een Engels voorbeeldenboek vinden. Deze omstandigheid levert tevens het bewijs dat in de 18de eeuw

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

van meer belang zijn een tweetal fraai geaquarelleerde tekeningen ⁶³, die op de praktische werkelijkheid betrekking hebben — want ondanks alle mooie plannen heeft Willem V zich slechts

lijk de illusie deze fontein te herstellen ⁶⁴. De tweede ongesignde kaart is veel belangrijker, deze geeft een overzicht van het gehele park met het aan de westzijde gelegen bos ⁶⁵. In dit laatste

Afb. 32. De boventuin met galrij en topiarie in de tijd van Prins Willem V; de „fontaine royale” gereduceerd tot een lage springbron.

tot herstel van het oude beperkt. De eerste van beide kaarten, gesignd door Pieter de Swart, geeft de formele aanleg binnen de tuinmuren weer, met slechts enkele voorgestelde onbelangrijke wijzigingen achter de colonnaden. Op deze tekening staat de „fontaine royale” in glorie afgebeeld, klaarblijkelijk koesterde men aanvanke-

valt duidelijk het gangbare type van het parkbos op de 18de eeuwse Gelderse buitenplaats te herkennen. Naast een vijftal sterrenbossen zijn hier nu ook weiden, bouwland en boekweitvelden te zien. En aan de noordoostelijke zijde van het Oude Loo bevond zich tenslotte een tuinkabinet met een tweetal Chinese paviljoens ter weerszij-

de neogotische mode reeds tot Gelderland was doorgedrongen. Zie over enige vroege voorbeelden der neogotiek in ons land mijn dissertatie blz. 199–202 en blz. 233.

⁶³ A.R.A., 's Hage, genie situatiekaarten L.14.

⁶⁴ De belangrijkste voorgestelde wijziging bestond hierin, dat een tweetal orangerieën met bijbehorende oranje-tuin aan weerszijden van de hoofdas achter de zuilengalerij werden geprojecteerd.

⁶⁵ Zie noot 63. Deze kaart is de enige weergave die van de aanleg van het park op Het Loo in zijn geheel uit de 18de eeuw bewaard gebleven is; zie de afbeelding in mijn dissertatie op blz. 190. Anoniem en typisch werk van kaartmakers van de genie, zie o.a. het aangeven van akkers en gebouwen. Beide kaarten L 14 afkomstig aankoop „bij den boekhandel Van 't Haaff 1852 voor f 2,—”. Register situatiekaarten, P. Meyboom, A.R.A., 's Hage.

den van een verdiepte ovale kom, die door een pergola omgeven werd, de z.g. menagerie ⁶⁶. Als fontein werd in de kom de groep van marmeren dolfijnen geprojecteerd, waarin wij de fontein van het voorplein herkennen, welke in deze tijd blijkbaar naar hier verplaatst werd. Een langgerekt kanaal zorgde voor de watertoevoer uit de „hoge vijver” en gaf vanaf het terras „met de gevlochte naam” door het bos heen een uitzicht op het kabinet. Tenslotte omgaf één met dubbele rij bomen beplante laan als buitensingel de gehele bijna rechthoekige plaats. Opmerkelijk is het voorts hoe aan de oostzijde de weg naar Harderwijk het park schuin doorsneed. Deze gemene weg, die vlak onder de tuinen muren langs liep en zelfs de hoofdas volkomen willekeurig onderbrak, scheidde bovendien de grote waterpartij die uit een zestal naast elkaar gelegen rechthoekige vijvers bestond, van de rest, alzo een grote hinderpaal opleverende voor de eenheid van het park. Tevens bedreigde hij uiteraard in hoge mate de beslotenheid van het stadhouderlijk verblijf. Eén van de eerste daden van koning Lodewijk Napoleon zou in 1807 dan ook zijn deze weg eenvoudig in oostelijke richting te doen verleggen door hem in een wijde boog om het park en waterpartij heen te leiden ⁶⁷.

De hierboven besproken anonieme kaart vormt, naast een nog te noemen kaart van de Veluwe op naam van M. J. de Man, het enige document aan de hand waarvan wij een duidelijk overzicht van de gehele plaats kunnen krijgen en

⁶⁶ Het ontwerp dat Schonck in 1771 maakte bleef bewaard: „Concept tekening wegens eene nieuwe beplanting tot meerdere wandeling en agrement in de ménagerie op het Loo in Gelderland” met doorsnede en afbeelding van één der schellehuisjes. Het noordelijk gelegen schellehuisje zal mogelijk tot diep in de 19de eeuw zijn blijven bestaan tot dat het moest wijken voor het z.g. „princesse huisje” — het speelhuisje van koningin Wilhelmina. In een schrijven van de intendant van Het Loo, Van Tegnagell, aan de intendant Generaal gedat. 12 september 1808 is er sprake van een „maisonette chinoise . . . dans le magasin afin d'employer si Sa Majesté ordonne, que cette maisonette soit remplacée”. (*A.R.A.*, 's Hage Kr. Dom. 103).

In de fontein sculptuur in het midden der vijver herkennen wij de marmeren dolfijn van het voorplein en twee jaar geleden bij de afbraak van Het Oude Loo van onder een vloer tevoorschijn kwam. Bij nader inzien blijkt dus dit beeldhouwwerk in de nabijheid van zijn laatste standplaats te zijn opgeborgen. Aquarel gesigneerd „P. W. Schonck inv. 1771”, coll. H.M. de Koningin. Zie verder voor het in de menagerie op

nu nog vallen delen van het beloop van deze ringallee het 18de eeuwse parkbos in het huidige landschapspark te herkennen en terug te vinden.

Op de twee zeer grote kaarten die „de Limitten der Hooge en Vrije Heerlijkheid van Het Loo” weergeven, geeft de landmeter Leenen ons een duidelijk beeld van de uitgestrektheid van het rechtsgebied van Het Loo ⁶⁸ en gelijktijdig van het woeste landschap. Temidden van een onafzienbare heuvelige heide met zandverstuivingen lagen ten westen van Het Loo enige verspreide complexen eikenstrubben en tevens de Soerense bossen. Naar het noordoosten en om het dorp Apeldoorn tekenden zich bouw- en weiland af, terwijl kaarsrecht met Het Loo als uitgangspunt een reeks lanen het barre land doorsneden. Daarbij maakte de duidelijk terzijde van het paleis in de richting van Amersfoort lopende Koningslaan de meeste indruk. Voor het laatst komt Het Loo in zijn oude staat voor op de kaarten van de Veluwe van de hand van de lt. kolonel der Genie M. J. de Man in 1806 ⁶⁹. Het was toen hij zijn werk afleverde reeds elf jaar geleden dat de revolutie de oude Republiek der Verenigde Nederlanden met de stadhouder had weggevaagd.

Het Loo in de Franse revolutie

De meergenoemde directeur van het Koninklijk huisarchief prof. dr. F. J. L. Krämer vatte in 1909 in zijn werk over Het Loo deze periode in de volgende hem eigen fraaie frasen samen:

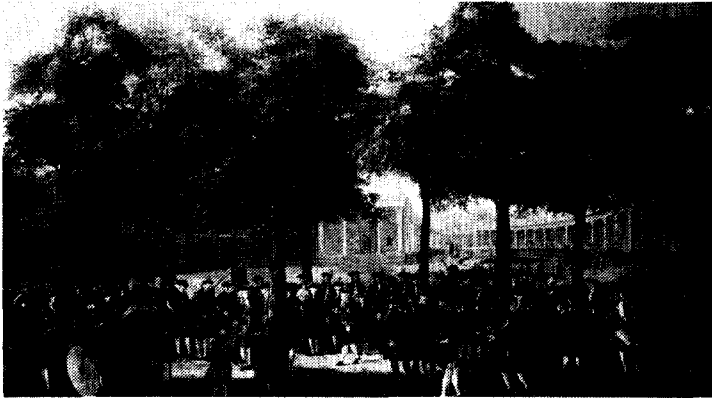
„Toen de vrijheidszwijmel het brein had beneveld werden de vrijheidsmannen bevangen

Het Loo gehouden gedierte en hun verdere lotgevallen: G. A. Evers, „De menagerie van Prins Willem V op het Loo”, *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, XVI (1913), 201–215.

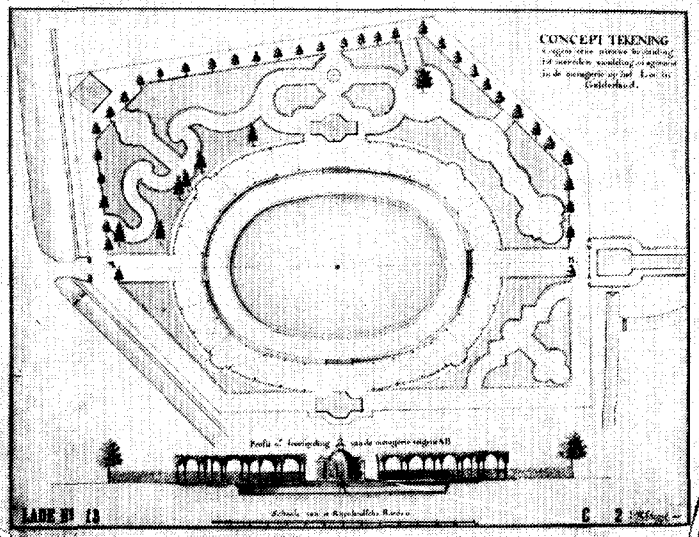
⁶⁷ In de 19de eeuw onder koning Willem I werden deze vijvers tot een grote waterpartij vergraven, de zgn. „nieuwe vijvers”, de „hoge en lage veldvijver”.

⁶⁸ Twee kaarten door W. Leenen, 11 juni 1748, coll. H.M. de Koningin, Het Loo en coll. K.H.A. 's Hage, een copie door Fred. Beyerink 15/29, oktober 1763, (236 × 268) coll. *A.R.A.*, 's Hage, Archief van Oorlog, genie situatiekaarten, L 10. De aanleg van het park wordt hierop niet aangegeven.

⁶⁹ Topografische kaart van de Veluwe en Veluwezoom door M. J. de Man, 1806, schaal 1–14943, coll. *A.R.A.*, 's Hage, Archief van Oorlog, genie, situatiekaarten V 10. Het Loo wordt hier vermeld als „Koninklijk Loo”, vanwege koning Lodewijk. Maximiliaan Jacob de Man, laatstelijk luitenant generaal der Genie, 1765–1838; zie *Nederlands Patriciaat*, XXVI (1940), 243 sub. XIII bis met portret.

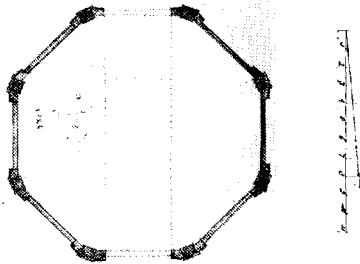
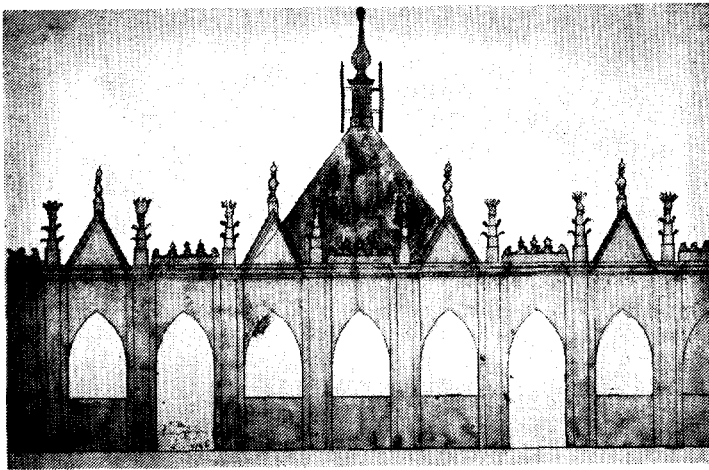
Afb. 33. Prins Willem V met de schutterij in de dwarslaan op Het Loo. Op de achtergrond de boven-tuin en colonnade. Schilderij door T. P. C. Haag. Coll. Stichting Edwina van Heek, Enschede.

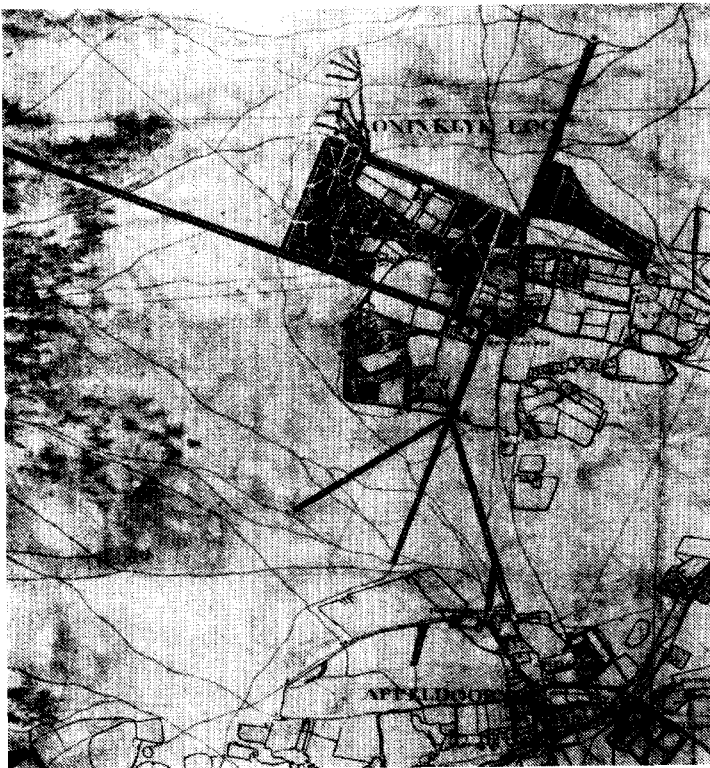
Afb. 34. Menagerie van Prins Willem V met de beide „schellenhuisjes”, in de vijver de dolfijnenfontein afkomstig van het voorplein, plan P. W. Schonck, 1775. Coll. Paleis Het Loo.

Afb. 35. Schellenhuisje van menagerie van Prins Willem V zoals het tot diep in de 19e eeuw bleef staan om uiteindelijk plaats te maken voor het „Princesschuisje”, aquarel Arie Lieman. Coll. Museum Moerman, Apeldoorn.

Afb. 36. „Willemstempel”, neogotisch ontwerp van 1786. Coll. Bodel Nyenhuis U.B., Leiden.

Afb. 37. Detail van de topografische kaart van de Veluwe en Veluwezoom van M. J. de Man, 1806. Het Loo na 12 jaar verval vlak voor de opruiming van het formele park in 1807. Coll. A.R.A., 's-Gravenhage.

door de noodlottige zucht om de gedenktekenen van het gehate verleden te vernielen en het zou inderdaad wel een wonder zijn geweest, zoo Het Loo in den kommervollen tijd tusschen 1795 en 1813 ontkomen was aan het gevaar dat alom de personen en goederen der overwonnen partij bedreigde. Het is wel bekend dat de bezittingen van het Stadhoudelijk Vorstenhuis werden verbeurd verklaard, de roerende goederen zooveel mogelijk werden verkocht of naar Frankrijk gebracht, de onroerende ten algemeenen nutte aangewend. Het Loo werd zodoende in den Franschen tijd o.a. een soldaten-hospitaal . . . Met diepe schaamte alleen kan men het gedenken en nederschrijven. Gelukkig, die vlaag van volksrazernij is ras voorbijgegaan en na het einde van den Franschen tijd heeft men zich beijverd goed te maken en te herstellen wat nog te vergoeden en te herstellen viel" 70.

Op de kaart van De Man zijn de parkconstructies na meer dan tien jaar „volksrazernij" en verwaarlozing nog duidelijk te onderkennen, maar, zoals gezegd, het paleis zelf was volledig leeggehaald. Het stond daar verlaten in een verwilderd park waar slechts nog enkele oud-gedienden, waaronder een oude jager, een „garde chasse", die de stadhouder 42 jaar gediend had, toezicht hielden 71.

Het Loo deelde in die dagen het lot van zo-

70 Zie noot 1. In zijn tekst gaat Prof. Krämer voorbij aan het bewind van de koning van Holland.

71 Blijkens de bij de overname door de „receveur des Domaines de Loo et de Dieren", A. Gelderman afgelegde verantwoording van zijn administratie bleken nog 11 man op beide goederen in functie te zijn, die terstond in dienst van de koning van Holland overgingen. Hieronder bevonden zich de reeds genoemde oude jager, sinds 1796 „employé dans les jardins", enige oudere „fontainiers" w.o. één met 47 dienstjaren, die sinds 1795 tot taak hadden „pour surveiller les eaux". Enige bosarbeiders moesten de „chauffage" verzorgen, terwijl een man in dienst was „pour soigner l'horloge du chateau depuis l'an 1797". Tenslotte waren er ook nog twee „veilleurs de nuit". *A.R.A.*, 's Hage, Kroondomein Lodewijk Napoleon, Het Loo, inv. 103.

72 J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep*, A'dam 1868, III, blz. 235, ontleend aan een brief aan zijn broer Kees. Prof. dr. D. J. van Lennep maakte in de zomer van 1806 in gezelschap van zijn vrouw, zoonje, zijn vrouws zuster en zwager met nog een knecht en een kindermeid een tour langs de Rijn om in Bad Langen Schwalbach te „kühren". De reis werd in een

veel paleizen van de machtigen der aarde, die voor de franse revolutie eveneens tijdelijk het veld hadden moeten ruimen. Hierover schrijft ons prof. van Lennep in één van zijn brieven, die op zijn tour langs de Rijn in de zomer van 1806 dergelijke treurige toestanden op tal van verlaten en uitgeplunderde Duitse paleizen aantrof 72.

„Minder sensatie maakte op mijn geest de verwoesting van zovele oude Ridderkastelen wier geschiedenis zich in de nacht der tijden verliest . . ., dan de ledige paleizen van Bonn, Coblenz en Brühl, in welke nog zoo kort geleden al de luister eener prachtige hofhoudinge, die over het gantsche omliggende land weldadige stralen uitschoot, in welke allerlei vreemde en vermaken heersten, en die thands, na tot hospitalen of magazijnen gediend te hebben, overal bij de misvormde overblijfselen, van hunne voormalige pracht ook de afzichtelijke overblijfselen tonen van hun, die dezelve het laatst bewoond hebben. Een oud uitgeteerd slecht betaald hofbediende, doet het treurige van dit voorbeeld der onstandvastigheid aller menscheijke zaken, nog zooveel levendiger gevoelen".

In overeenkomstige omstandigheden, als van Lennep hierboven beschreef, verkeerde ook Het Loo, toen in de ochtend van de 6de december 1806 baron Tengnagell 73 in naam des konings bezit hiervan nam. „l'An mil huit cent six,

grote koets, bespannen met zes paarden en twee postillions gedaan. Met zijn equipage maakte van Lennep in Duitsland niet weinig indruk, zodat op een gegeven moment de politie aan zijn knecht vroeg, wat diens meester wel deed. „Mijnheer is professor" gaf de knecht tot bescheid. „Professor" herhaalde de politiemann, „ach du lieber Herr Gott! wir haben hier auch Professoren, aber die fahren nicht in Kutschen mit sechs Pferden".

73 Johan Louis Timon Van Tengnagell, 1755-1813 (zie *Ned. Adelsboek*, XLV (1952), 323 sub. XIII) leren wij uit de stukken kennen als een Gelderse boerendorpsjonker. In zijn op nederige toon in slecht Frans gestelde brieven en zijn gekibbel met ondergeschikten, maakt hij een weinig voorname indruk. Ook de wijze waarop hij zich voortbewoog was weinig in overeenstemming met de waardigheid van zijn meester. Zijn rapport dat hij n.a.v. de overname van Het Loo opstelde, beëindigde hij als volgt: „le soussigné avait été obligé de garder sa voiture de louage qui l'avait conduit au chateau, ce qui eut été fort couteux s'il eut encore prolongé son voyage dans ce pays, ou l'on ne trouve pas même un cheval à louer". (*A.R.A.*, 's Hage, Kroondomeinen Lodewijk Napoleon, Het Loo, inv. 103).

le six Décembre avant midi nous Jean Louis Timon de Tengenagell, intendant du Château Royal du Loo chargé par son Excellence le Grand Maître de la Maison du Roi de prendre possession, pour le compte de Sa Majesté le Roi de Hollande du Château de Loo et de ces Dépendances". Bij deze gelegenheid bleek van het roerend bezit niets noemenswaard meer aanwezig te zijn⁷⁴. In een uitvoerig rapport gaf Van Tengenagell een beschrijving van Het Loo aan de hand waarvan men zich een duidelijke voorstelling van de heersende toestanden kan vormen.

„Ce vaste Palais est composé de trente une chambres de maîtres, d'une grande galerie, d'une salle des gardes, d'une chapelle, et de soixante dix neuf chambres destinées aux employes et valets, dans l'aile droite se trouvent des Ecuries pour soixante chevaux environs, la grande cour est fermée du grille enfer. Les poutres, planchers, plafonds et lambris sont généralement en assez bon état, cependant quelques un ont été dégradés . . . Les boiseries tant intérieures qu'extérieures ont besoin d'être peintes. Le bois est en bon état".

Verder wijdt Van Tengenagell uit over de „écurie des gardes du corps" en andere dienstafdelingen voor huisvesting van militairen, knechten en palfreniers, waar zich in de tussentijd een school en enige arme mensen in hadden genesteld. Alles bleek onderhoud nodig te hebben.

Van Tengenagell vervolgt met een beschrijving van het park waarbij men zich niet aan de indruk kan onttrekken dat hij werkelijk een zéér verwilderde toestand aantrof:

⁷⁴ „Frais déboursés par l'intendant du chateau du Loo dans sa mission de la prise de possession des domaines du Loo et de Sousdyk". In het hele paleis waren nog maar 19 stoelen te vinden, — maar die waren allen kapot. Slechts rommel, enige toneeldecoratie en glaswerk voor de verlichting bleek achter te zijn gelaten. „Quelques tables, de vieilles chaises, de l'anciennes tapisseries voila tout ce que reste de l'ameublement qui a été vendue à l'époque de la revolution" schreef Van Tengenagell. Het Oude Loo was helemaal leeg op een „vieille table de cuisine" en een oud bed na. (A.R.A., 's Hage, Kroondomeinen Lodewijk Napoleon Het Loo, inv. 103).

⁷⁵ Zie bijlage VI.

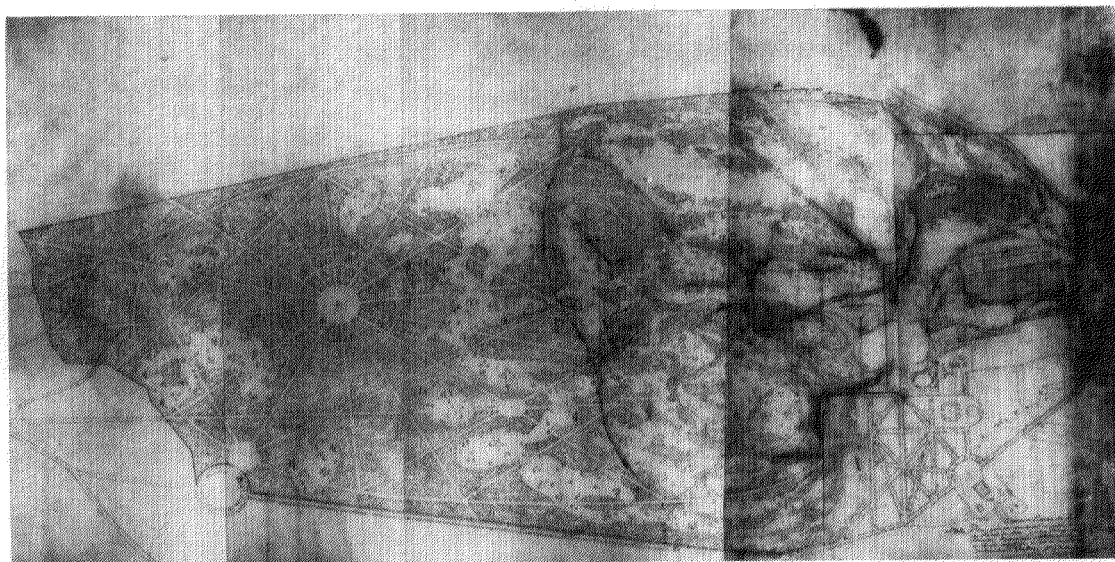
⁷⁶ Helaas is het mij niet mogen gelukken Posth's plan voor Het Loo op te sporen. Hoewel het materiaal overvloedig lijkt, blijken er toch steeds hiaten te zijn waardoor het ook minder gemakkelijk is de plannen te beoordelen. Zowel voor wat het tijdperk van Lodewijk Napoleon betreft, als voor de zo belangrijke plannen voor Soestdijk onder koning Willem I's be-

„La grande avenue du château a été entièrement coupée. On avait négligé de faire préparer le terrain pour recevoir les nouveaux arbres qui aurait dû être mis en terre au mois de Novembre dernier. Le jardin attenant au château est précédé d'un parterre . . . Des fontaines et jets d'eau, ornaient jadis ces jardins mais les conduites ont été enlever, les monuments se sont détériorer faute entretien, les vases et les statues ont été mutilées, les arbres n'ont point été taillés, tout enfin est dans le plus mauvais état" ⁷⁵.

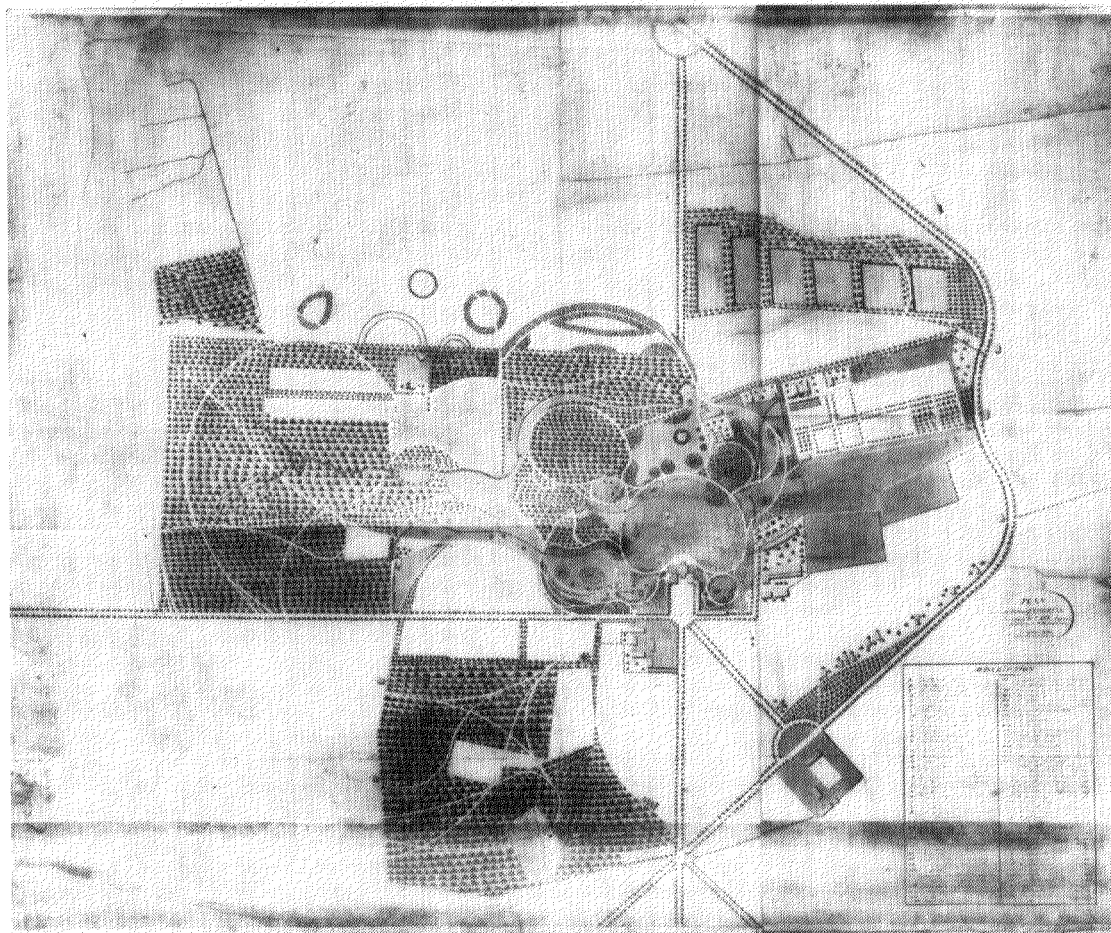
Deze verwaarloosde staat, waarin Het Loo zich blijkens bovengenoemd rapport bevond, was het laatste stadium van „het princelijke Loo" en betekende het definitieve einde van deze periode. Onder koning Lodewijk Napoleon zou het oude paleis van de koning-stadhouder een „new look" krijgen. De nieuwe koning vatte het plan op Het Loo tot zomerverblijf te bestemmen en beval dat op korte termijn maatregelen getroffen moesten worden om het paleis weer bewoonbaar te maken, waarbij het aan moderne eisen en smaken diende te worden aangepast. Alras werd het oude park door een nieuwe landschappelijke aanleg vervangen, welke gedachte trouwens ook prins Willem V reeds was toegedaan. Nadat er ten deze aanvankelijk volgens een plan van Johan Philip Posth (–1831) was gewerkt ⁷⁶, werd evenwel na korte tijd aan een grootser plan van de fransman Alexandre Dufour (1750–1835) de voorkeur gegeven ⁷⁷. Ofschoon dit laatste project tengevolge van de abdicatie van koning Lodewijk nimmer werd voltooid, vormt het land-

wind, het geschenk van het Nederlandse volk aan de kroonprins voor betoonde dapperheid, ontbreken de meeste ontwerpen. Voor Soestdijk ben ik geneigd aan te nemen, dat De Greef gewerkt heeft met een plan, dat uit de tijd van koning Lodewijk dateerde.

⁷⁷ „Plan général des grand et petit parcs du Palais du Loo. Jardin potage, jardin fleuriste, promenade", etc. Voor de omgeving van het paleis zijn twee verschillende versies als flappen op de grote kaart aangebracht. Deze versies vertonen verschillen o.a. in de ligging voor de grote vijvers in het n.o. van het park, die in het ene geval op romantische wijze tot een grillige waterpartij vergraven weergegeven wordt, en op de tweede tekening ten zuiden van de moestuin werd geprojecteerd. Hierbij zou het oostelijk van het paleis gelegen park uitgebreid worden en de voor het paleis langs lopende Koningslaan in oostelijke richting worden doorgetrokken. Beide versies geven bovendien verschillen in opzet voor het uitgestrekte terrein voor het paleis met pleinen en dienstgebouwen weer. Coll. Archives Nationales Parijs N^{II}, Zuyderzee N° 1, 191 X 96.

Afb. 38. Kaart van A. Dufour die slechts zeer gedeeltelijk werd uitgevoerd. Coll. Archives Nationales, Parijs.

Afb. 39. „Plan du Loo Imperial”, aquarel door P. Broekhoven 1812. De basis voor de huidige landschappelijke parkaanleg. Coll. Archives Nationales, Parijs.

schapspark van Dufour, voorzover het gereed kwam, nog steeds de kern van het tegenwoordige park dat uiteindelijk onder koning Willem I zijn huidige gedaante ontvangen heeft. Zoals gezegd kwam Dufours plan slechts gedeeltelijk tot uitvoering. Het terrein achter het paleis, dat voorheen door de formele ommuurde tuin was ingenomen en het westelijk parkbos verkregen een landschappelijke aanleg, maar de plannen, om te komen tot een parade voor het paleis, bestaande uit uitgestrekte pleinen, elkaar kruisende alleëen, stallingen en dienstgebouwen, alsmede de reusachtige uitbreiding van het parkbos in westelijke en noordwestelijke richting kwamen niet tot stand. Dit parkbos had Dufour in de barre heide willen aanleggen. Het zou een groot bos worden, waarin een geweldig plein met lanen, die als stralen uitwaaierden. Die lanen moesten door cirkelvormige dan wel rechte alleëen gesneden worden, welke op hun beurt weer naar een ander bosplein voeren zouden. Het plan is als een droombeeld te beschouwen en heeft op zijn hoogst nog enige inspiratie geleverd voor de plannen onder het latere bewind van koning Willem I.

Tenslotte vormt de geaquarelleerde opmeting door de zoon van baas Van Broekhoven, vervaardigd in 1812, het belangrijkste en meest praktische document dat wij over het park bezitten⁷⁸. Het heeft tot onderwerp het gedeelte achter het paleis met de „pelouse” tesamen

⁷⁸ Zie noot 60. Een schrijven van de inspecteur verificateur der Keizerlijke Kroondomeinen in het Zuiden van Holland aan de Heere Dedel, intendant der Keizerlijke Kroongooederen in Holland, Loo 12 juli 1812, A.R.A., 's Hage, Kroondomein 225 N° 973-1090, leert ons hoe deze kaart tot stand kwam. De inspecteur schreef te hebben gesproken „met de oudste zoon van den tuinman Broekhoven over het maken van eene figuratieve en geometrische kaart van het Keizerlijk Park Loo”; deze zegde toe „dat hij met behulp zijner vader, alle mogelijke vlijt zoude aanwenden om eene volkomene goede en accurate kaart voor U.H.E.D.G. te vervaardigen zonder daarvoor eenige andere belooning te vorderen dan welke door U.H.E.D.G. goedheid en genereusiteit zoude mogen worden toegelegd” ondertekent F. J. van de Wall. 2 nov. 1812 bleek blijkens schrijven (N° 1158), dat de tekening klaar was gekomen, maar de betaling bleef uit. Pas op 27 jan. 1814 schreef Van de Wall dat zoon Broekhoven voor de kaart f 65 wilde ontvangen. Zoals vermeld bestaan van deze kaart twee exemplaren waarvan die op het A.R.A. te s'-Hage berustend, waaraan de legenda ontbreekt, meer voor plaatselijk gebruik zal bedoeld zijn.

met het 18de eeuwse rechthoekige parkbos en de noordoostelijk gelegen serie van 6 vijvers, die — zoals hier duidelijk gemaakt wordt — in het park zijn opgenomen. Dus vormt genoemde tekening als het ware de sleutel voor het huidige statige landschapspark, hetwelk helaas in onze tijd juist met een wisse ondergang wordt bedreigd... Deze tekening toont bovendien ten duidelijkste aan dat koning Lodewijk's bemoeiingen zich niet buiten het oude park hebben uitgestrekt, alle schone plannen ten spijt.

Het herstel van Het Loo onder koning Lodewijk Napoleon

Nadat op 6 december 1806 Het Loo in naam des konings in bezit was genomen, werden nog diezelfde winter maatregelen genomen om het als zomerverblijf in gereedheid te brengen, waarbij men zo praktisch was het belang van de aanwezigheid van een moestuin buiten geenszins over het hoofd te zien!

Op 5 februari 1807 richtte de intendant zich tot de grootmeester van 's konings Huis:

„Votre Excellence m'ayant l'honneur de me dire que Sa Majesté désire passer la belle saison au Loo je prens la liberté d'observer que le jardin potager devrait être mis en état de fournir les légumes nécessaires, pour ne pas être obligé de les faire venir d'Amsterdam, ce qui serait très couteux”⁷⁹.

⁷⁹ A.R.A., 's Hage, Kroondomein 103 N° 65 schrijven gedateerd „au Palais Royal du Loo 5 Febr. 1807”. Na een uitvoerige beschrijving van de voorgenomen plannen voor de moestuin, vervolgt Van Tengenagell: „les canaux qui sont dans le jardin sont ouvert, afin d'y avoir de l'eau vivre. Le long des cloisons il y a de la place vacante pour 130 arbres fruitiers qu'on peut avoir à Boskoop”. Ook in de „jardin de la cour, le long des murs ou les espaliers sont encore bon, on peut placer 150 arbres fruitiers”. Op 2 april d.a.v. werd voor f 800,— aan „arbres fruitiers, les vignes, groseilles, framboisiers et plantes des fruites” uitgegeven. Voor de keuken moest gerekend worden op 80 à 100 000 takkenbossen, die vroeger uit de Soerense bossen kwamen. Om een inzicht inzake de bestemming der kamers aan de grootmeester te geven, zond Van Tengenagell hem een desbetreffende lijst uit de tijd van de „Prins van Nassau”. In de loop van februari kwam het werk op gang. Waren in de aanvang slechts enkele glazenwassers, schilders, timmerlieden en arbeiders aan het werk gezet, na half februari groeit hun aantal gestaag, zodat er eind van die maand 156 man werken.

Gedurende het voorjaar werd hard aan het paleis zowel als aan „l'amélioration du plantage” gewerkt. De intendant ging bij het herstel volgens eigen ideeën te werk ⁸⁰), waarbij hij op 8 mei d.a.v. kon berichten:

„Le chateau du Loo commence a prendre un tout autre aspect, demain au soir les appartements au levant des trois étages particulièrement ceux que Votre Excellence a designé provisoire de L.L.M.M. seront tapissés et meublés. Dans le parc il y a déjà une promenade d'une lieu” ⁸¹.

Maar na het verblijf van de koning in de zomer van 1807 kwamen eerst recht de herstelwerkzaamheden op gang ⁸² en verscheen de architect J. P. Posth ten tonele, met wiens plannen de intendant zich zeer ingenomen toonde:

„J'ai l'honneur de faire rapport à Votre Excellence que les changements proposés pour les jardins et parc du Loo seront magnifiques” ⁸³.

⁸⁰ 10 februari 1807 schrijft Van Tengenagell, dat hij de grote laan met „hêtres et sapins” wil inplanten, waartoe hij gemachtigd wordt.

⁸¹ *A.R.A.*, 's Hage, Kroondomein 103 N° 84 gedateerd „au Loo 8 Mai 1807”. Aanvankelijk had Van Tengenagell plezier in zijn werk. 11 maart 1807 schreef hij „Par la lettre que votre Excellence m'a fait l'honneur de m'écrire de 7 du courant je vois avec grand plaisir que tout le Domaine du Loo est confié à mes soins. Votre Excellence pourra compter sur mon zèle en mon activité”.

⁸² Bij deze gelegenheid vatte de koning het plan op een armhuis te stichten, waarvoor Posth opdracht kreeg plannen te maken.

⁸³ *A.R.A.*, 's Hage, Kroondomein 103, N° 89, gedateerd „22 juillet 1807” een schrijven Van Tengenagell aan de grootmeester, waarbij hij ook nog adviseert van mevrouw Reynst in de Koningsstraat te Arnhem, die haar uitheemse gewassen verkoopt, al haar planten met de warme kas inclusief over te nemen, daar het zo moeilijk is exotische planten te kopen. De kas wilde Van Tengenagell achter de kolonnade zetten. (De verkoopster moet geweest zijn: Susanna Ignatia Radermacher, echtgenoot van P. H. Reynst; vgl. *Nederlands Adelsboek*, XLIII (1950), 285 sub. VIII). Blijkens schrijven van de intendant Van Tengenagell 30 Juillet 1807 leverden de *landmeters Kommers en Mispelblom* voor hun werkzaamheden in het park een rekening in.

⁸⁴ 28 februari 1808 berichtte Van Tengenagell aan de intendant generaal: „dat de Hr. Posth architect zijn werkzaamheden heeft begonnen met het uitbreken van het pavillon ter rechterzijde van het paleis om er de appartementen voor de Grootmaarschalk te vestigen en met „het uitbreken van de kleine stal tot de kamers van de officiers des Koningshuis”; wat de tuin betreft is Posth „met het afbreken van de muur van het terras

Was Het Loo voor de zomer van 1807 slechts provisorisch bewoonbaar gemaakt, in het begin van 1808 werd de modernisering van paleis en park met kracht ter hand genomen ⁸⁴. Over de activiteiten in het park berichtte de intendant op 5 maart in zijn wekelijks rapport aan zijn chef:

„Men is sterk bezig om de muren van den tuin agter het paleis weg te breeken, de groote vijver die agter het paleis staat te komen, is afgestoken, de uitgraving voor dezelve zal eerstdaags aanbesteed worden” ⁸⁵.

In juni was men nog druk met het opruimen bezig; alle obstakels „qui se trouvent dans le jardin derrière le palais seront toute rasées, colonnes, murailles et restes des terrasses tout sera abatu, ce qui rendra la vue hords du palais très étendu. On y travaille tous les jours avec 100 et 125 hommes” ⁸⁶.

Maar in augustus klaagde Van Tengenagell dat het werk toch slecht opschoot ⁸⁷. Weldra bleek

in de tuin ter rechterzijde van het paleis aangevangen”.

⁸⁵ *Idem* 5 maart 1808 schrijven van de intendant Van Tengenagell.

⁸⁶ *Idem* 5 juni 1808, 19 juni d.a.v. kon Van Tengenagell berichten „que les travaux dans le jardin derrière le palais s'écurent actuellement avec plus de vigueur, on a recombé le grand bassin abatu les murailles au couchant et au nord, les colines qu'on avoit formées des terrasses sont a peu près rasées et les colonnades tomberont dans le cours de cette semaine”. De oude kolonnaden achter in de tuin werden eind juni van dat jaar gesloopt en in het eind van december werden de zuilen naar de boerderij „Oldenhof” gesleept. Want 24 december schreef Van Tengenagell: „on profite de la gelée pour transporter les colonnes de l'ancienne colonnade qui sont à terre dans le jardin derrière le palais vers la ferme Oldenhof dans le parc suivant le plan”.

⁸⁷ *Idem* „Aout 1808 la forte pluie que nous avons eu hier n'avance pas beaucoup les travaux dans le jardin de S.M. où on est occupé à combler d'un coté et à creuser un ruisseau d'un autre; derrière le palais la ou il y avait des terrasses le ruisseau est très difficile à former, vu que les fondements des murailles des terrasses y sont encore tous, comme ces murailles sont toutes cimentés. Votre Excellence peut juger que cela retarde encore beaucoup les travaux”. *M.i.* zal Posth's plan hierop en op het feit dat de aanleg van de vijver, die hij mogelijk achter het paleis als pièce de milieu had ontworpen — waarvan we in het schrijven van 5 maart en 19 juni kennis namen — dat bij nader inzien niet uitvoerbaar bleek, gestrand zijn. Intussen werden tegelijkertijd op bevel des Konings de grachten van het Oude Loo gedempt. In dezelfde brief van 12 augustus schreef Van Tengenagell „J'ai l'honneur de faire rapport à Votre Excellence que Sa Majesté a „ordonné à Mr.

zelfs dat Posths plan niet uitvoerbaar was en daarom wendde men zich in arremoeide tot Dufour, die het reeds besproken grootse plan ontwierp. Toen kon Van Tengenagell reeds op 1 september berichten:

„J'ai l'honneur de faire rapport à Votre Excellence que le plan pour les changements du parc et jardins du Loo desiné par l'architecte Dufour vient d'être approuvé par Sa Majesté" 88.

Bijgevolg werd nu het nieuwe ontwerp weldra uitgezet 89 en aan Posth werd opgedragen het plan van Dufour uit te voeren 90.

Gedurende de winter van 1808-1809 werd hard in het park gewerkt 91, waarbij veel bomen

werden gerooid 92, „veel goede aarde van het bouwland moet (naar het park) worden vervoerd", schreef Posth, „die mede ter bevordering van den wasdom der bomen het goed zal doen" 93. Wegen o.a. voor een tour per rijktuig door het park werden aangelegd: „le perron derrière le palais est demouli à la hauteur conferer", beken werden verlegd en de laatste overblijfselen der colonnade opgeruimd.

Uit de correspondentie blijkt dat de koning zich nagenoeg overal mee bemoeide. En in meer dan één rapport waarschuwde de intendant terecht dat bij het concentreren van alle krachten op het herstel van het paleis en park dit niet ten koste van de domeinen diende te gaan 94.

Posth l'architecte de faire combler la fosse du Vieux Loo ouvrage à quel l'architecte commencera de suite". Dit ondoordacht genomen besluit van de koning zou later de grootste moeilijkheden geven. In een brief van 24 september 1812— die vergezeld ging van een schets van de omgeving van Het Oude Loo — klaagde de intendant van het keizerlijk paleis Het Loo, Dedel, aan zijn chef te Fontainebleau dat tengevolge „de la stagnation de l'eau" 140 oude bomen bij het Oude Loo waren doodgegaan, waarvoor hij toestemming vroeg deze te mogen vellen. (Aquarel: „Dessin d'une partie du parc à l'entour du vieux chateau de Loo 1812" (17⁵ X 31), Archives Nationales Paris 02-1093).

88 *Idem* 1 september 1808.

89 *Idem* 10 september 1808: „j'ai l'honneur de faire rapport que Mr. Du Four architecte a été occupé quelques jours à placer des jalous pour tracer les nouvelles plantations qui doivent avoir lieu selon son nouveau Plan".

90 Het ligt voor de hand dat Van Tengenagell een zwaar hoofd had in de samenwerking tussen Posth met Dufour en de bevestiging van deze veronderstelling houdt zijn brief van 17 september in: „J'ai l'honneur de faire rapport ... que Mr. Posth aura bientôt exécuté les travaux que S.M. Majesté lui a ordonné pour le jardin derrière le Palais, pour autant qu'il a pu y faire travailler sans entrer dans le plan de Mr du Four; ainsi que le changements qui ont en lieu ici depuis le départ de S.M. ne sont que la continuation de la peinte derrière le palais, la destruction de la grotte" en het opruimen van fundamenten. „Quand Mr. Posth devra commencer à travaux et à exécuter le plan de Mr. du Four je supplérai Votre Excellence de lui en donner des ordres positifs, car je ne crois pas que l'on fera quelques choses sur la simple recommandation de l'architecte Français. Quoi je dois dire à l'honneur de Mr. Posth, il a aidé ces matiens à lever une partie du plain, mais pour travailler ensemble aux dessins ... comme Sa Majesté avait ordonné, cela n'a pas en lieu".

91 Blijkens schrijven van 24 december 1808 werd met 158 arbeiders, zeven wagens voor twee paarden en vier karren in het park gewerkt. Gedurende de werkzaam-

heden aan het park bleven deze aantallen vrijwel constant.

92 Op 26 november 1808 schreef Van Tengenagell: „les arbres qui ont été marqués dans le jardin de S.M. près du pavillon sont tous coupés et une partie est déjà transporté hors du dit jardin. l'Ancien aquaduct est demouli ... la terre en est transporté dans le fosse du vieux Loo". 14 januari 1809: „in 't jaar 1808 zijn veel bomen in de tuin achter het paleis op order van Z.M. gehakt ... er zullen er waarschijnlijk nog meer worden geveld als het plan van den Hr. Du Four exact naar gekomen wordt". *A.R.A.*, Kroondom. Lodewijk Napoleon 103).

Zeer ontevreden was de koning toen hij vernam dat alle grote bomen om de „Hooge Vijver" gevallen waren. De arme Van Tengenagell schreef doodsbenuwd 16 februari 1809 hierover aan de intendant generaal, opdat deze zich er toch van bewust zou zijn dat dit buiten zijn toedoen was gebeurd, ja hij draaide het zelfs zo door te schijven: „Ik heb het tegengehouden zolang ik konde en geen boomen van consideratie laten vallen, ook zal ik zonder absolute noodzaak geen struik meer laten hakken".

Toen de koning in maart op Het Loo was en met Posth de werkzaamheden inspecteerde, merkte de koning onder het voortgaan in de moestuin op „dat het goed was de economie in 't oog te houden". (!) (schrijven van Posth 24 maart 1809). Koning Lodewijk bleek zeer bezorgd voor zijn oude bomen te zijn. Om een groot aantal te sparen werd aan Posth opgedragen van Du Four's plan af te wijken en de richting van de beek te wijzigen (schrijven van 25 februari 1809: „S.M. a ordonné à Mr. Posth une autre direction").

93 *A.R.A.*, 's Hage, Kroondom. Lodewijk Napoleon inv. no. 34, schrijven van de architect der Koninklijke gebouwen op Het Loo (Posth) aan „Zijne Excellentie de Heer Intendant van 's Koningshuis", 19 januari 1809.

94 Reeds op 6 mei 1807 schreef de intendant dat voor het onderhoud van de bossen van Het Loo „la Maison d'Orange emploiait ordinairement 3 à 4 mille florins par an" (Kroondom. 103 N° 83). Op 9 september 1808

Naast de werkzaamheden i.v.m. de parkaanleg kwam in de aanvang van 1809 ook de modernisering en bepleistering van het paleis op gang. Posth had hierover ook de leiding⁹⁵. Op 19 januari 1809 bleken de bestekken en condities voor de aanbesteding van de restauratie van het huis te zijn goedgekeurd en lagen er tevens de modellen voor kozijnen en ramen gereed. Bezorgd toonde Posth zich over de wijze van aanbrengen van het pleisterwerk. Hij wees er n.l. zijne exc. op „dat er nog geen compositie uitgevonden is die op den duur voldoet” en verwachtte dat „de beste bereidingen het aan weerszijden van het paleis niet lang zouden houden, en over het geheel aan geduurig reparatie blootgesteld zullen zijn. Ik heb verkozen de bereiding aan de hr. Dufour te vragen alsmede de compositie om de „couleur St Leu” voort te brengen”.

Tegelijk ving men in het voorjaar met de bouw van een nieuwe herberg, kerken en pastoriehuizen aan⁹⁶. Steen en been klaagde Posth over de voortgang van het werk „de traagheid en slegten

voortgang van de aannemers met haar werk is voor mijn niet om uit te houden, geen eene kooft op zijn tijd klaar”⁹⁷. In mei werden de nieuwe ramen ingezet en de bepleistering afge maakt. Ook wat het interieur betreft naderde het paleis zijn voltooiing⁹⁸, zodat de koning in de zomer van dat jaar nog zijn intrek in het gemoderniseerde wit-empire Loo kon nemen.

Van korte duur was voor koning Lodewijk zowel zijn nieuwe koninkrijk als het genot van zijn met veel ambitie verbouwde buitenverblijf op de Veluwe, want reeds in 1810 volgde zijn abdicatie waarna hij „Holland” aanstonds en voorgoed verliet.

Op de voorgaande bladzijden is uitvoerig ingegaan op de modernisering, die huis en park in de eerste decade der 19de eeuw ondergingen. Dit is met opzet geschied, ook met vermelding van talrijke details, teneinde hierdoor duidelijk te maken dat Het Loo zijn tegenwoordig aanzien hoofdzakelijk dankt aan de herstelwerkzaamheden uit het tijdvak 1808/9, waarbij de onge-

klaagde Van Tengenagell dat de domeingoederen behorende tot Het Loo slecht werden onderhouden, geen geld was voor het jaar 1808 voor de meest nodige reparatie uitgetrokken. Hij stelde thans voor alsnog 25 000 gulden, gelijk aan de som van het jaar daarvoor, ter beschikking te stellen. O.a. lag in de Soerense bossen een vlakte van acht morgen braak, die nodig ingeplant moest worden. Heidebranden vormden ieder voorjaar weer een grote bedreiging voor de bossen op Het Loo. Deze werden door de herders aangestoken. Was daar in het voorjaar van 1807 meerdere malen sprake van, in maart 1808 woedde een grote brand in het „Zoerense woud”. Van Tengenagell schreef hierover in zijn brief van 27 maart, hoe na een paar uur een man te voet om hulp kwam vragen, waarna hij de klok op het paleis had laten luiden en 140 man naar de brand zond; na afloop werden de arbeiders op jenever getraceerd en kregen zij een beloning toegezegd. De totale kosten bedroegen f 42,— (Kroondom. 103).

⁹⁵ J. P. Posth, „Architect der Koninklijke gebouwen op het Loo”, 19 januari 1809 zodanig in de correspondentie genoemd. *A.R.A.*, 's-Hage Kroondomein 52 N° 12.

⁹⁶ Schrijven van J. P. Posth aan de intendant generaal 24 februari 1809. *A.R.A.*, 's-Hage, Kroondomein 54.

⁹⁷ *Idem* 18 april 1809. Dringend zat Posth om geld verlegen en verzocht geld te sturen om rekeningen te voldoen en zoals hij 21 mei d.a.v. schreef „om het werk aan de gang te houden en niet genoodzaakt te zijn veel volk af te danken wegens het geld dat de vijver en het kanaal absorberen. Drie dagen later komt opnieuw een noodkreet om geld: „nogmaals smeeke ik

U Excellentie mij niet om geld verlegen te laten wij ik dagelijks ondervinde dat het crediet zeer gering is, zonder wel de reede daarvan te kunnen doorgronden”. Uit dezelfde brief blijkt dat men op Het Loo niet in mei wil werken omdat dan op het eigen bedrijf te veel te doen is. „De boeren willen tegen alle belofte in geen stenen varen, daar ze meest allen aan het boekwijn zaaien zijn” (24 mei 1809).

⁹⁸ 24 mei 1809 schreef Posth verder: „Ik heb de eer U Excellentie te berigten dat de stoep af is, dat ik dezelfde door steenhouders nog wat netter gegreind wilde hebben, maar die zulk geweigerd (hebben) zeggende de Heer Thibault het zoo goed keuren zoude. De schoorsteenmantel in de audiëntiezaal is gesteld, maar de spiegel was nog niet hier. Op de blinde bovenramen na zijn de ruiten ingezet, de ramen schuifbaar en afgetimmerd zullen vandaag klaar zijn en de eene vleugel gemeubileerd worden; met het weinige papier dat er nog bij te plakken is zullen de behangers schielijk klaar zijn. Uiterlijk morgen zal het pleisterwerk onder de gerepareerde goot af zijn en de steigers weggeruimd; het overige gedeelte van het pleisteren van de wagt tot aan het huis van de Heer Intendant is reeds gevorderd en zal ook in kort klaar zijn. In 's-Konings slaapkamer zijn de ververs ijverig aan het werk, toch zal Zijne Majesteit nog geen gebruik daarvan maaken kunnen, het glad slijpen veel tijds vereischende. Mijn grootste verdriet is thans geen boeren te kunnen krijgen om grond te rijden, wat ik ook doe om ze te persuaderen”. De 28ste mei 1809 berichtte Posth: „De steigers van de Pleisterers zijn op het Paleis weggeruimd, de vleugels overal glasdigt, de kamers kunnen bewoond worden, de blinden zijn nog onder ververshanden”.

lukkige misgreep van 1914, t.w. de grote verbouwing na de geboorte van Prinses Juliana uit den aard der zaak buiten beschouwing gelaten is.

In grote haast had Lodewijk Napoleon Het Loo evenals zijn andere residenties gemoderniseerd. Hierboven werd reeds gememoreerd hoe dit herstel ten koste van het onderhoud der domeinen was uitgevoerd. Bij de inlijving van het koninkrijk Holland in het franse keizerrijk werd Het Loo onder de keizerlijke paleizen gerangschikt en het was op zijn doortocht dat de keizer zelf voor twee nachten hier zijn intrek genomen heeft ⁹⁹.

Koning Willem I

Onder het nieuwe bewind van de soevereine vorst, aanstonds koning Willem I, werd Het Loo weldra tot zomerverblijf bestemd ¹⁰⁰. Het in gereedheid brengen van het paleis vorderde evenwel nog tal van jaren. Want alras bleek de ware toestand waarin Het Loo verkeerde. Men kan zich immers niet aan de indruk onttrekken dat tijdens het vorige bewind grotendeels van een schijnherstel sprake is geweest en dat bij die onderneming met „de franse slag” te werk was gegaan.

Het is koning Willem I geweest die uiteindelijk orde op zaken heeft gesteld, waarbij Lodewijk Napoleon's plannen weer tot uitgangspunten dienden.

Hoe was het nu met Het Loo gesteld ten tijde van de ineenstorting van het franse keizerrijk? Wij worden hierover ingelicht door een rapport gedateerd 6 december 1813 afkomstig van de dienstdoende intendant aan de „provisioneerende adjudant der palysen in Holland”. Daaruit bleek dat alles op Het Loo in goede welstand verkeer-

de: „ik heb de Eer ter kennis van U Hoog Ed. Gestr. te brengen dat de conchierge van het Palijs op 't Loo mij bericht heeft dat den 2 dezer alles op het Palijs nog in volkomenste order was, het detachment der Veteranen aldaar is door de Kozakken krijgsgevangen gemaakt..., het is mij bijzonder aangenaam U Hoog Ed. Gestr. zulks te kunnen berichten wijl allen de meubels in het palijs nog gebleven waaren als ten tijde des Konings; de Huizen van Haarlem, Utrecht en Soestdijk zijn insgelijks in goede staat” ¹⁰¹. In de bijgaande „Staat en Situatiën der Palijsen in Holland” heet dit: „'t Loo gemeubileerd behalve de meubels van de groote zaal, welke op order naar Mentz ¹⁰² verzonden zijn”.

... „De Loo je ne vous dirai pas grand chose, n'ayant d'ailleurs pas eu le temps de tout voir. Mon opinion est que la maison est en bon état, quant aux jardins, ils sont été entièrement gatés, et lors qu'on a le souvenir des anciens, il est impossible de se consoler de leur état actuel!” schreef de soevereine vorst naar aanleiding van zijn eerste bezoek aan Het Loo op 7 oktober 1814 aan zijn moeder ¹⁰³. Inderdaad is een landschapspark in zijn beginstadium steeds weinig aantrekkelijk om te zien. Op Het Loo deed zich dit nog erger gevoelen doordat binnen de ommuring van de symmetrische tuin geen hoog geboomte stond waarmede men zich zoals elders het geval was, had kunnen behelpen. „Maar”, zo schreef ik ¹⁰⁴, „wat zou koning Willem I, de schepper van de huidige gedaante van Het Loo, zich over de tegenwoordige toestand verheugd hebben nu zijn bomen zo prachtig uitgegroeid zijn”.

In de aanvang van 1816 werden plannen tot herstel van Het Loo ondernomen:

⁹⁹ 27-30 oct. 1811.

¹⁰⁰ Zie bijlage VII.

¹⁰¹ Amsterdam 6 december 1813. „De Provisioneerende Adjudant der Palijsen in Holland C. Hoyck van Papendrecht aan den Hoog Edele Gestrenghe Heer Twent van Kortzenbosch, Directeur-Generaal der Domeinen van Enregistratiën der Verenigde Nederlanden”. *A.R.A., 's-Hage (Grote portefeuille) Kroongoederen, dienst v. d. grootmaarschalk, Financiën Domeinen A 13*. Zie bijlage VIII.

¹⁰² Mainz, waarheen koning Lodewijk zijn goed had laten sturen.

¹⁰³ Gedeeltelijk werd deze brief gepubliceerd door J. W. A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie*. Uitgaven vanwege het Kon. Huisarchief, 's-Hage V, blz. 258. De brief berust in het Kon. Huisarchief, 's-Hage. 25 februari 1814 schreef de erfprins

over zijn bezoek aan Het Loo aan de soevereine vorst: „Le Loo est en très bon état mais très froit et le Parc est assez négligé”. (Kon. Huisarchief, 's-Hage). Op 13 augustus 1816 schreef de koning aan zijn moeder nadat zij van haar eerste bezoek aan Het Loo ter gelegenheid van de ontvangst van de pas gehuwde erfprins en grootvorstin Anna Paulowna naar Den Haag was teruggekeerd: „Je me flatte que le tems vous favorise maintenant et que vous aurez été à même de visiter toutes les promenades du Parc de Loo, ou vous aurez trouvé beaucoup de point reconnaissable mais dont l'ensemble est si extrêmement changé”. (Kon. Huisarchief, 's-Hage).

¹⁰⁴ Schrijver dezes: „Enkele opmerkingen over het herstel van Het Loo”, *Nieuwsbulletin KNOB*, september 1973, 79.

„Bij verscheyden gelegenheden geïnformeerd zijnde geworden van den onaanzienlijken en gedelaboreerden toestand van het Paleis op Het Loo, — En tevens in het oog houdende dat zeer waarschijnlijk in den loop van den aanstaanden zomer aldaar Eenig Verblijf zoude kunnen plaatshebben bij gelegenheid van de terugkomst van Z.K.H. den Heere Prince van Oranje; met Hoogstdezelfs Gemalinne na het voltrekken Zijner Hoge Echtverbindtenis” heeft de Opperhofmaarschalk zich van de toestand van het paleis op de hoogte gesteld en kan de hofcommissie thans hierover uitvoerig inlichten. Tengevolge van „eene langjarige verwaarlozing” worden de kosten van „ontzettende reparatie’s” geraamd op meer dan f 36 000,—¹⁰⁵. Bij nadere beschouwing werden deze kosten tot f 21 000,— teruggebracht waarbij o.a. het herstel van het Oude Loo naar 1819 werd verschoven. Maar ook werd hierbij op de kleintjes gelet en werd bij nader inzien de aankoop van „eene Pendule en twee girandoles” overbodig geacht „vermits men bij eventueel verblijf op Het Loo, die ornamenten uit 's-Gravenhage daar naar toe zoude kunnen zenden bij aldien zulks noodzakelijk wierd bevonden”¹⁰⁶.

Inwendig werd Het Loo gewit, geverfd en behangen, terwijl in het park ondermeer sprake is

van het witten der „achtkante koepel” en „Chineesche Koepel”¹⁰⁷.

Het was des konings wens dat ook de bevolking uit het herstel voordeel zou putten; de volgende kanttekening komt van zijn hand dienaangaande op een voordracht van de hofcommissie voor¹⁰⁸: „En dat ook ten agteren geraakte Bazen op Het Loo en de Leveranciers in de naburige steden Eenige voordeelen uit deze werkzaamheden zullen kunnen genieten, en eenige meerdere circulatie van penningen in die verarmde strecken zal bevorderd worden”.

De regering van koning Willem I was zo ingericht, dat overeenkomstig de grondwet het hof, de regering en de Staten-Generaal afwisselend een jaar in de Zuidelijke Nederlanden en vervolgens in de Noordelijke vertoefden, de zomermaanden werden dan in het noorden op Het Loo¹⁰⁹ doorgebracht. Dit duurde tot de belgische opstand van augustus 1830, waarna in de volgende jaren het zuidelijk zomerverblijf Laeken weg viel en Het Loo daarvoor in de plaats kwam. Nadat evenwel in oktober 1837 koningin Wilhelmina overleden was, bleef de koning de daaropvolgende zomermaanden op het Huis ten Bosch¹¹⁰.

Na de dood van de koningin had de koning nauwelijks meer op Het Loo geresideerd; begin

¹⁰⁵ „Voordracht aan Zijne Majesteit den Koning door Hoogst-deszelfs Hofcommissie wegens de noodzakelijke reparatiën aan het Paleis Het Loo”, 's-Hage 14 februari 1816, bijlage 18-2-1816 N° 31 S.S. 197. „Dat den spoed welke de zaak vereischt, en het gewigt derzelve, niet gedoogde een oogenblik te verzuimen om dit een en ander onder het oog van Uwe Majesteit te brengen; teneinde een spoedige autorisatie van Uwe Majesteit des goed vindende te bekomen. . . . dat wanneer niet dadelijk de hand aan het werk wordt geslagen, het volstrekt ondoenlijk zal zijn in deze zomer op Het Loo eenig verblijf te houden, veel minder dat Paleis tot Eerste plaats te bestemmen tot ontvangen van H.H.K.K.Heden, wanneer zij door Uwe Majesteit aldaar tegemoed gegaan zullen worden”. Ondertekend H. W. van Aylva, C. V. van Boetzelaer, W. J. van Reede. Reeds in 1815 werden plannen beraamd om de vleugels van Het Loo te wijzigen in verband met uitbreiding van logement, ook overwoog men het bouwen van een nieuwe kapel. Deze plannen hebben echter geen gevolg gehad.

¹⁰⁶ A.R.A., 's-Hage, Vervolg 4 januari 1818 N° 54 S.S. 197. Ook voor de moestuin, waar broeikribben en bakken gerepareerd moesten worden en enige nieuwe tobben voor oranjebomen werden aangeschaft, komen uitgaven voor. Voor de reparatie aan de gebouwen: zie bijlagen IX.

¹⁰⁷ Waarschijnlijk wordt met de achtkante koepel de „Willemstempel” bedoeld. De „Chineesche koepel” maakte zoals vroeger vermeld, ten tijde van Prins Willem V — met een dito exemplaar er tegenover gelegen — deel uit van de menagerie en lag aan een ovale vijver nabij het Oude Loo, zoals het ontwerp van Schonck laat zien. Tot diep in de 19de eeuw bleef dit tempeltje intact totdat hiervoor het „chalet” het spreekhuisje dat koning Willem III zijn dochter schonk, in de plaats kwam.

¹⁰⁸ A.R.A., 's-Hage, 8 maart 1816 (11 maart 1816 N° 33/547) S.S. 206.

¹⁰⁹ In het zuiden stond Laeken als zomerresidentie ter beschikking.

¹¹⁰ In verband hiermede kocht de kroonprins „Zorgvliet” aan om in de nabijheid van zijn vader te kunnen zijn, terwijl prins Frederik zich op de Pauw vestigde. Deze aankopen waren mogelijk gemaakt door de mooie moederlijke erfenis. Prinses Marianne, die met haar man prins Albrecht in Berlijn woonde, liet daar naar ontwerp van Schinkel een schoon paleis inrichten (Wilhelmstrasse 102), terwijl zij in Silezië onder leiding van dezelfde architect het enorme Camenz tot stand bracht, waarbij de gedachte voorzat, dat de door haar gestichte „Albrecht Linie” zich door deze prachtige residenties van de rest van het Pruisische koningshuis zou onderscheiden.

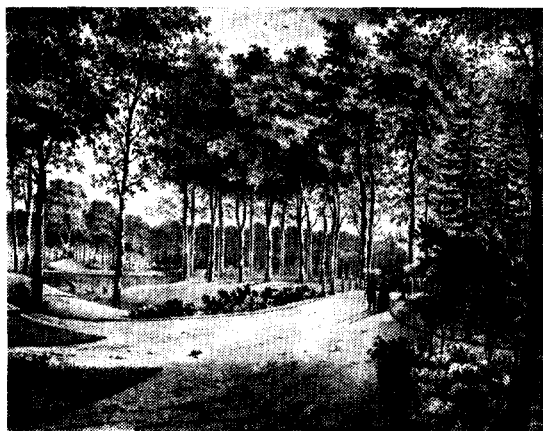
Afb. 40. Voorzijde van Het Loo ten tijde van Koning Willem III, aquarel door C. van Borselen omstreeks 1860, behorende tot de serie aquarellen van Het Loo en omgeving die Koning Willem III zijn nicht, prinses Marie, dochter van Prins Frederik bij haar huwelijk aanbood.

Afb. 41. Achterzijde van Het Loo. Schilderij door A. Schelfhout. Tegenhanger vormt een schilderij voorstellend Het Oude Loo met historiserende figuren. Ook de voorstudie voor beide schilderijen werden teruggevonden. (Foto A. Dingjan, 's-Gravenhage).

Afb. 42. Het Loo thans, na de weinig gelukkige verbouwing van 1914. (Foto J. Koeman).

Afb. 43. De Hooge Vijver op Het Loo, behorende tot een serie van 12 litho's, gezichten in het park Het Loo door de „plantagie meester" F. Textor, Apeldoorn, 1837.

Afb. 44. De Nieuwe Vijver, litho F. Textor, 1837.

oktober 1840 trok de koning zich tot verbazing van velen op Het Loo terug, alwaar hij op 7 oktober 's middags na 12 uur in de grote zaal afstand deed van de regering, zowel over die van het koninkrijk als over zijn groothertogdom Luxemburg. Reeds hiervoor was hij met zijn zoon en opvolger overeengekomen dat hij zich, van nu af noemende koning Willem Frederik Graaf van Nassau, het gebruik zowel van het paleis Noordeinde als het paleis Het Loo voorbehold ¹¹¹. In verband met zijn huwelijksplannen met de vroegere hofdame der koningin gravin Henriette d'Oultremont, vertrok koning Willem Frederik in november d.a.v. vanuit Den Haag naar Berlijn, waar hij als winterwoning het hem toebehorende „Niederländische Palais" „Unter den Linden" betrok ¹¹².

Nog enige malen bezocht koning Willem Frederik met zijn gemalin de gravin van Nassau Het

Loo ¹¹³, voor het laatst in de herfst van 1843. Nadat hij hier te lande een aantal geldelijke zaken met de regering had afgewikkeld keerde hij in november naar Berlijn terug, waar hij op 12 december d.a.v. plotseling overleed.

Zoals gezegd heeft de koning de landschappelijke aanleg van het park, die door Lodewijk Napoleon was aangevangen, voltooid, daarbij heeft hij door vergraving van de oude rechthoekige trapsgewijs gelegen visvijvers, een waterpartij geschapen („de hoge en lage veldvijver"), die nog heden één van de mooiste punten in het park vormt ¹¹⁴.

Voor prinses Marianne werd in de nabijheid van deze vijvers aan de oostzijde van het park, daar, waar later in de tachtiger jaren onder koning Willem III de bloemisterij zou worden aangelegd, een boerderijtje gebouwd.

Dominee Craandijk zegt hierover op zijn wan-

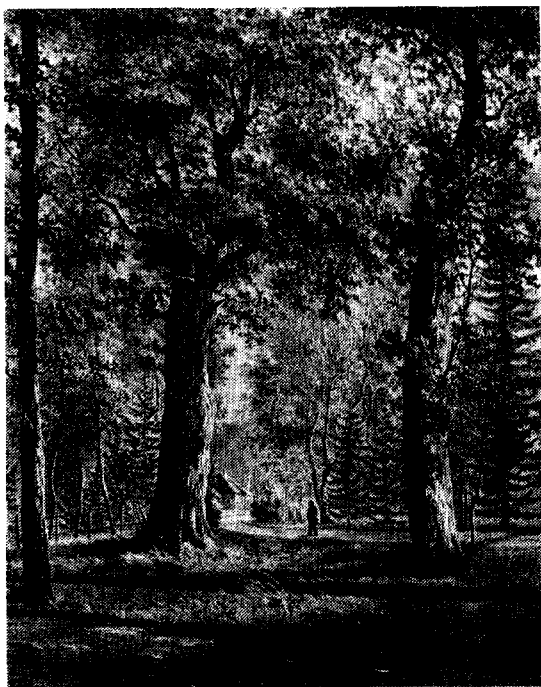
¹¹¹ Enkele weken later keerde de koning naar Den Haag terug om daar de doopplechtigheid bij te wonen van zijn enige achterkleinzoon — veel later kroonprins Willem (1840-79), welke plechtigheid in de Kloosterkerk plaatsgreep en waarbij vier generaties Oranje-Nassau aanwezig waren te weten: koning Willem Frederik, koning Willem II, de prins van Oranje (later koning Willem III) en de dopeling, Ds. van den Broek, die de dienst leidde, sprak bij deze gelegenheid in zijn leerrede over „een viertal vorsten, die de koninklijke kroon gedragen hebben, nog dragen of eenmaal zullen dragen". Zie E. van Beusekom, A. W. J. Mulder, H. H. P. Rijperman, J. Steur, *Moeders uit ons Vorstenhuis*, A'dam 1938, blz. 252.

¹¹² In prinses Marianne's paleis werd op 17 februari 1841 in stilte 's-konings tweede huwelijk voltrok-

ken, waarna het pasgehuwde paar zich 's-avonds naar hun paleis „Unter den Linden" begaf.

¹¹³ In oktober 1841 bracht de koning met zijn gemalin een bezoek aan Het Loo vanwaar zij eind november naar Berlijn terugkeerden zonder koning Willem II te hebben ontmoet. In mei 1842 treffen we de koning en zijn vrouw opnieuw aan op Het Loo waarna zij in juli d.a.v. een bezoek aan Den Haag brengen en hun intrek op Buitenrust nemen.

¹¹⁴ In de nabijheid van de „hoge veldvijver" tekent zich thans nog duidelijk de omtrek van een deel der oude rechthoekige visvijver uit de tijd van prins Willem V in het terrein af en toont aan hoeveel dieper de tegenwoordige vijvers — althans hier waar vroeger de hoogste vijver lag — liggen.

Afb. 45. Boerderijtje van Prinses Marianne, litho F. Textor, 1837.

deling door Het Loo in de zeventiger jaren het volgende: „Een fraaye laan van accacia's leidt naar het eerste rustpunt: de boerderij van Prinses Marianne, een lief huisje met klimop en convolvulus begroeid en door een prachtige berk overschaduwde. 't Inwendige is in denzelfden toestand gebleven als in de dagen toen de jonge vorstin hier de boter voor 't ontbijt van haar Koninklijke Vader en landheer bereidde. Digt bij het huisje ligt de schoone „rozenberg" en aan de andere zijde de bloemtuin, met de rijk gevulde serre en broeikassen" ¹¹⁵.

's Konings moeder, prinses Wilhelmina, de weduwe van stadhouder Willem V, die steeds zo gaarne op Het Loo vertoefd had, kwam onder het koningschap ook herhaaldelijk met haar dochter prinses Louise hertogin douairière van Brunswijk op Het Loo gedurende de zomermaanden logeren. Nadat prinses Louise in oktober 1819 in Den Haag overleden was, kwam de prinses nog

¹¹⁵ J. Craandijk en P. A. Schipperus, *Wandelingen door Nederland*, Haarlem 1879 IV, blz. 336 e.v.

¹¹⁶ Prinses Wilhelmina zou bewusteloos op de bank aan het einde der „hoge vijver" zijn gevonden, zie o.m. noot 115, blz. 347. Reeds de 17de juni d.a.v. werd zij

Afb. 46. Boerderijtje van Prinses Marianne met vrouwtje van Loenen op de voorgrond. „De wandelkaart door Apeldoorn en het Kon. Paleis en Domein Het Loo en Het Park met alle aanwijzingen die den vreemdeling van nut kunnen zijn" geeft hierover de volgende beschrijving: „Onze geleider brengt ons het eerst naar de zoo romanesk aan een murelende beekje gelegen „Boerderij van Prinses Marianne". De vriendelijke, oude boerin vergunt ons een kijkje daarin te nemen en verhaalt ons hoe nog alles in denzelfden toestand gebleven is als ten tijde toen de Prinses als jong meisje elken morgen hare koeien kwam melken, boter karnen en andere werkzaamheden verrichten, na afloop waarvan zij vroolijk en al zingende zich met de versche boter en eieren in een mandje aan den arm naar het Paleis spoedde, om die aan haren Koninklijken vader bij zijn ontbijt aan te bieden". Wandelkaart omstreeks 1880, uitgeg. H. J. ter Gunne, Deventer, blz. 4. (Foto M. Bosse, Loo-Album, Kon. Huisarchief, 's-Gravenhage).

eenmaal in juni 1820 naar Het Loo alwaar zij 9 juni d.a.v. betrekkelijk plotseling overleed ¹¹⁶.

Koning Willem II gaf de voorkeur aan het zuiden boven Het Loo en Soestdijk. Mocht hij dan een enkele maal op Het Loo moeten zijn, dan nam hij zijn intrek op het Oude Loo.

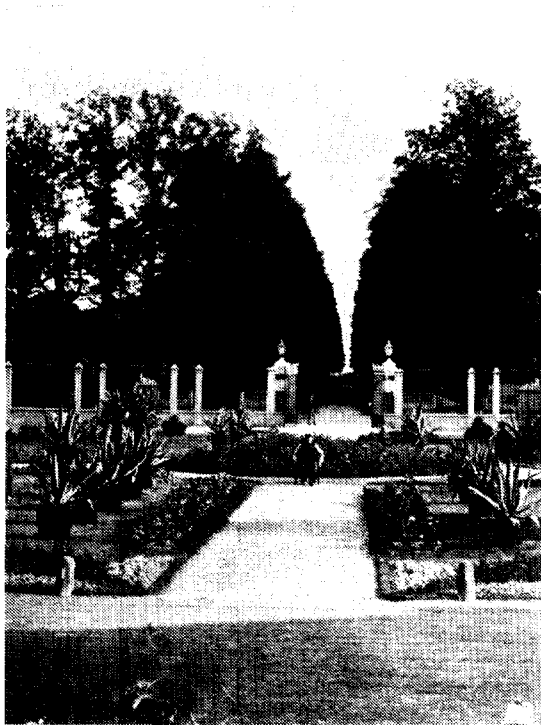
Koning Willem III

Het was koning Willem III die bij voorkeur op Het Loo verblijf hield, hierin gevolgd door koningin Wilhelmina. Reeds in zijn jonge jaren als kroonprins had Willem III samen met zijn broeder prins Alexander op Het Loo de valkenjacht

voorlopig in de dorpskerk van Apeldoorn begraven totdat haar stoffelijk overschot in november 1822 overgebracht werd naar de inmiddels gerestaureerde grafkelder in de Delftse Nieuwe Kerk.

Afb. 47. Paleis voorplein met door bloemen omzoomd rond, vroegste foto omstreeks 1875. Kon. Huisarchief, 's-Gravenhage.

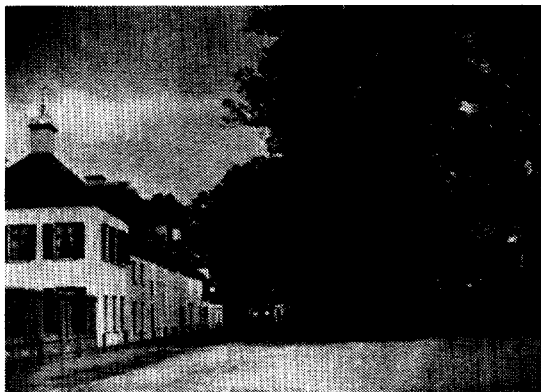
Afb. 50. Gezicht vanuit het paleis op het voorplein, foto omstreeks 1875. (Foto M. Bosse, Loo-Album, Kon. Huisarchief, 's-Gravenhage).

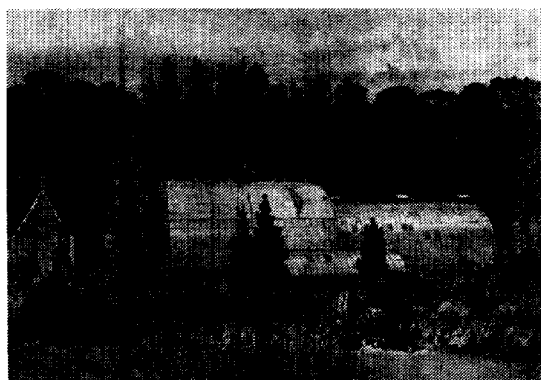
Afb. 48. Westelijke zijvleugel aan de Koningslaan, foto omstreeks 1875, Loo-Album, verzameling der schoonste Natuurtafereelen en Kunstvoorwerpen van het vorstelijk Lustslot Het Loo, vervaardigd op last van Z.M. den Koning door M. Bosse, hof-fotograaf te Deventer en Apeldoorn, uitg. 's-Gravenhage, z.j. Coll. Kon. Huisarchief, 's-Gravenhage.

Afb. 51. Achterzijde van het paleis vóór de bouw der beide ondiepe vleugels door Koning Willem III, foto omstreeks 1875. (Foto M. Bosse, Loo-Album, Kon. Huisarchief, 's-Gravenhage).

Afb. 49. Oostelijke zijvleugel aan de Koningslaan, de schoorsteen op het paviljoen door smeedwerk en windwijzer bekroond, foto omstreeks 1875. (Foto M. Bosse, Loo-Album, Kon. Huisarchief 's-Gravenhage).

Afb. 52. Bloemisterij met „Emmakas” en zaadhuis, aquarel door C. Rochussen omstreeks 1880. Coll. Kon. Huisarchief, 's-Gravenhage.

beoefend. Van 1839 tot 1855 werden hier telkenjare de jachten van de „Royal Loo Hawkingclub” gehouden, in de jaren van haar grootste luister onder voorzitterschap van prins Alexander.

De valkenjacht, die op instigatie van enige engelse heren vanuit Engeland naar Nederland was overgebracht en met toestemming van koning Willem I vanaf 1839 in de omgeving van Het Loo werd gehouden¹¹⁷, betekende in feite de voortzetting van de valkerij, die onder de prinsen van Oranje, laatstelijk onder prins Willem V, sinds de 17de eeuw, werd beoefend en met een onderbreking zelfs door Lodewijk Napoleon weer was opgevat.

Het Loo werd 's konings meest geliefde residentie waar hij als landedelman leefde. Naast de jacht zette de koning zich sterk voor de ontwik-

keling van de landbouw in, zoals Willem III dit niet alleen voor zijn kroondomein, maar voor zijn gehele rijk heeft willen doen¹¹⁸.

Liet Lodewijk Napoleon op Het Loo comedie spelen in de oranjerie, onder koning Willem III legden pensionaires van de koning, hier, in deze „smaakvol gerestaureerde zaal”, zoals een 19de eeuws schrijver ons mededeelt¹¹⁹ proeven van talent op dramatisch en muzikaal gebied af. Trouwens de koning zelf was zeer muzikaal en componeerde bovendien¹²⁰.

Naast de comedie werd tevens nog een kunstzaal gebouwd en ingericht tot museum van eigentijdse schilder- en beeldhouwkunst. De architect Eberson stond bij Z.M. zeer in de gunst.

Behalve het stichten van een tweetal buitenverblijven Oranje Nassauoord bij Renkum¹²¹,

¹¹⁷ In 1838 begaven baron A. d'Offémont en de honorable C. Stuart Worthley zich naar Het Loo om Z.M. koning Willem I toestemming te vragen in de omtrek der Soerense bossen op reigers te mogen vliegen. Met de dood van Lord Berners was de „Hawkingclub of Didlington” in 1838 ontbonden. Voor de valkenjacht werden de omstandigheden op de Veluwe in de omgeving van Het Loo uitstekend geacht.

Nadat de Engelsen van de koning toestemming hadden verkregen het vluchtbedrijf op Het Loo uit te oefenen, sloten weldra de prinsen Willem en Alexander zich bij dit jachtgezelschap aan, waarbij het voorzitterschap aan laatstgenoemde opgedragen werd. Het was een internationaal gezelschap en het lidmaatschap kostbaar. Na de dood van prins Alexander werden in de vijftiger jaren de koning deze jachten te machtig, ook de markenverdeling en aangevangen ontginningen brachten verandering. Na 1855 werden geen valkenjachten meer gehouden en de reigerkolonie opgeruimd. Naast de portretten van de leden van de club van Pieneman's hand, die vroeger de vertrekken sierden, die de koning het gezelschap op het Oude Loo ter beschikking gesteld had, houden reeksen prachtige aquarellen en tekeningen van J. B. Sonderland en P. L. Dubourq deze luxueuze partijen, waar uitbundige vrolijkheid heerste, levend. Craandijk schreef (zie noot 115, blz. 349) „Eigenaardig zijn er de portretten in de dagen der valkenjachten en der Engelse mannen van den „turf”, door J. W. Pieneman getekend”. Enige mappen met aquarellen door J. B. Sonderland bevatten o.a. de fraaie voorstudies van de leden der Royal Hawking Club met hun valken en personeel bestemd voor een tweetal grote schilderijen, die wij slechts in litho kennen. Het eerste schilderij stelt prins Alexander te paard voor bij de aanvang der jacht te midden van zijn vrienden, terwijl het tweede stuk kroonprins Willem (Willem III) weer geeft, die op het hoogtepunt van het vluchtbedrijf aan het hoofd van de stoet de door een valk geslagen reiger bereikt. Juli 1843, (coll. Kon. Huis Archief, Den Haag). Verder een serie van tien zwartkrijt tekeningen

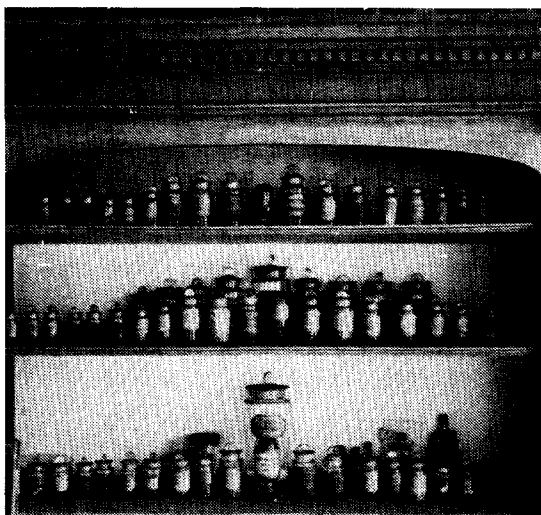
van jachtepisoden „Croquis de la chasse au faucon faite au Loo par les membres du Falconclub dessinés en 1842 d'après l'ordre de Son Altesse Royale le Prince Alexandre par son très humble serviteur P. L. Dubourq”. Zie behalve het zeldzame 19de eeuwse boek van de Leidse ornitholoog prof. H. Schlegel en A. H. Verster van Wulverhorst, houtvester van het 1ste jachtdistrict van Z. Holland; *Traité de Fauconnerie*, Leiden-Dusseldorf 1853; N. J. A. P. H. van Es, *De Valkerij in Europa sinds de vroegste tijden tot op heden*, met ill. van Hoyneck van Papendrecht, Krabbe en van Es, Arnhem z.j. (1913).

¹¹⁸ Z.M. ondernam ontginningen op de terreinen van zijn kroondomein, maar ook als koning wilde hij de landbouw in zijn rijk tot grotere bloei brengen door de oprichting der Algemene Kon. Landbouw Vereniging waarvan het doel was de werkzaamheden van de provinciale landbouwmaatschappijen te coördineren en het landbouwonderwijs te bevorderen. De eigenlijke leiding was opgedragen aan 's-konings vertrouweling jhr. mr. Daniël Theodoor Gevers van Endegeest (1793-1877). Voor landbouwaangelegenheden had de koning een aparte particuliere secretaris.

¹¹⁹ J. Margadant, *Onze koninklijke paleizen*, Haarlem j.z (vóór 1898). Het enige belang van dit boekje ligt hierin dat het afbeeldingen van interieuren uit de tijd van koning Willem III geeft, die sindsdien zijn gewijzigd.

¹²⁰ H. E. Enthoven, *Trouw aan Oranje*, 1934. Over koning Willem III vermeldt de schrijver hoe op programma's van „soirées musicales” ten hove de opera air de Lambert Sénéel door „musique de Sa Majesté le Roi des Pays Bas” opgeluisterd werd. De befaamde pianist van der Does was behalve mentor van de pensionaires tevens leermeester van de koning.

¹²¹ Op Oranje-Nassauoord verbleef de koning in de tachtiger jaren af en toe met zijn gezin, gezien een aantal K.B.'n die van hier werden uitgevaardigd. Willem III had het buiten in de zomer van 1881 door koop van mr. G. W. Graaf van Rechteren Appeltern ver-

Afb. 53. Kast met flessen met zaden, herinnering aan de plantliefhebberij van Koning Willem III in het zaadhuis op Het Loo. (Foto K. A. Berendsen).

worven, die het op zijn beurt tien jaar tevoren onder de naam „Kortenburg” na de dood van mr. R. Crommelin had gekocht en het zijn oude naam Grunsfoort had teruggegeven. De koning herdoopte het in Oranje Nassauoord en breidde het bestaande huis met een verdieping uit. Zie H. M. Werner, *Geldersche Kasteelen*, Arnhem 1906, blz. 72.

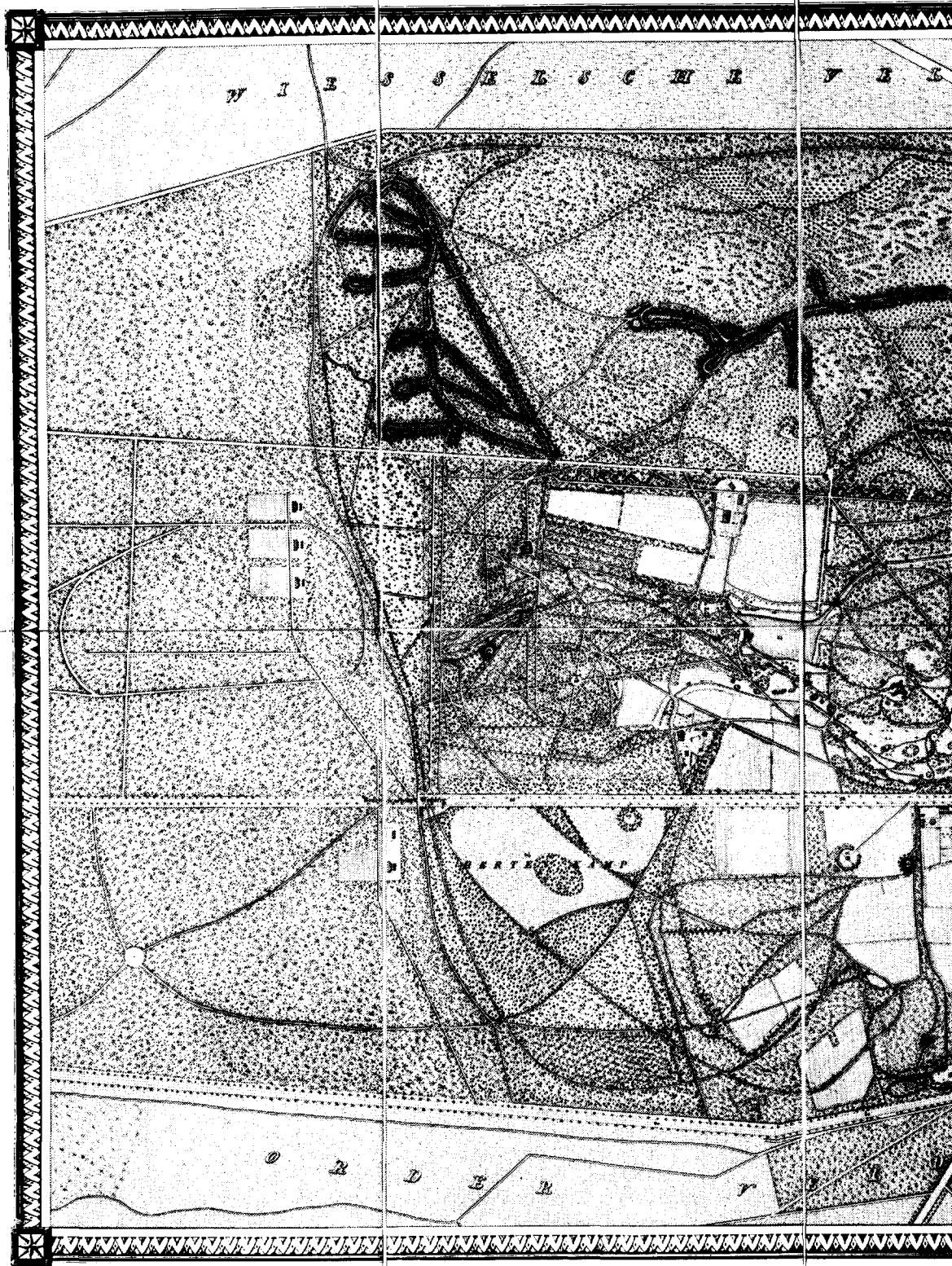
¹²² In 1847 kocht de uit Indië gerepatrieerde heer Verkouteren de herberg Bronbeek met omliggend terrein, die haar naam ontleend aan de bron die haar oorsprong op het landgoed vindt. In 1853 verwierf koning Willem III het landgoed met de bedoeling dit ter beschikking te stellen van de koningin-moeder Anna Paulowna, die gaarne in de omgeving van Arnhem vertoefde en dan een vleugel van hotel Bellevue aan de Utrechtsestraatweg bewoonde. Ook had H.M. een zomer Biljoen bij Velp gehuurd. Nooit heeft de koningin-moeder Bronbeek echter betrokken. Z.M. liet het landhuis met de lage zijvleugels uitbreiden en bewoonde het zelf in oktober 1854 bij zijn bezoek aan de landbouwtentoonstelling te Arnhem. Bij kabinetsschrijven van 13 juni 1859 N° 17 deelde de directeur van het kabinet des konings de minister van Koloniën mede dat Z.M. „als een nieuw blijk Zijner belangstelling in de Koloniale landmacht het landgoed Bronbeek aan het Rijk ten geschenke aanbod tot het oprichten van een Invalidenhuis voor Oud-Militairen van het Kon. Ned. Indische leger”. J. C. J. Smits, *Bronbeek*, 1886 schrijft, dat het huidige paviljoen in 1853 door de architect H. F. G. N. Camp werd gebouwd, hier zal bedoeld zijn uitgebreid. Zie ook lt. generaal C. A. Rynders, *Gelderland, propaganda-uitgave prov. Gelderland* 1940, blz. 72 e.v.

¹²³ Over het Aardhuis bij Hoog Soeren schreef Martyn ontbreekt 1912: „een smaakvol gemeubileerd vorstelijk ch  let of paviljoen dat in 1861 op last van koning Willem III is gebouwd. Het schoonste plekje op Soeren —   n der hoogste heuvelen — is er voor uitge-

dat de koning voor koningin Emma als weduwe-verblijf bestemde, en Bronbeek bij Arnhem ¹²², bestemd voor Z.M.s moeder grootvorstin Anna Paulowna, die dit geschenk echter niet aanvaardde, bouwde de koning in de bossen van Het Loo onder Hoog Soeren in 1861 het Aardhuis, een chalet dat als jachthuis dienst deed ¹²³. Boven-

kozen. Aan alle zijden met balkons omgeven, biedt dit allervriendelijkst gelegen landhuis een verrukkelijk vergezicht over de heide, het kamp te Milligen en de achter Meerveld gelegen heuvelrug. Inwendig beschikt de koningin beneden over een ontvangsalon en een lief klein boudoir, dat toegang geeft tot een vertrek van den Prins (Prins Hendrik). Op de eerste verdieping van 't ch  let is, achter een fraaie vestibule, de eet- of conversatiezaal gelegen, plaats biedend voor \pm 150 personen. Deze zaal bevat ook vele kostbare kunstvoorwerpen en schilderijen... Naast de eetzaal bevindt zich het rooksalon, welks lichtkroon, tafel en stoelen grotendeels uit hertengewei en zijn samengesteld. Het Aardhuis heeft men na 's Konings dood nagenoeg onveranderd gelaten; alle oude meubelen en versieringen, tot zelfs het geel papieren behangsel, zijn daar nog aanwezig, zodat het paviljoen een eerbiedwaardig, echt voornamen indruk maakt. Slechts weinigen is het bekend, dat het Koninklijk Echtpaar zich des zomers herhaaldelijk langs den kortsten weg door het park naar het Aardhuis begeeft, om daar met enkele leden van het gevolg intiem te dineren”. J. J. H. Martyn, ridder in de kroonorde van Roemeni  , met medewerking van een oud-hofdignitaris, *ten Paleize, Koningin Wilhelmina in haar particulier leven*, A'dam z.j. (\pm 1913), blz. 69. Het Aardhuis werd onder leiding van de architect H. F. G. N. Camp gebouwd. Op de beletage strekt een grote eetzaal zich over de gehele breedte van het huis uit. De schoorsteen was gesierd door een ruiterportret van koning Willem III als lid van de Royal Hawkingclub door N. Pieneman 1852, met om de schouder hangend een groene aaszak waarop geborduurd een valk omgeven door het oude franse devies „Espoir en Pennes”. (Dit schilderij had als tegenhanger H.M. koningin Sophie te paard gezeten houdende in de linkerhand een gehuifde valk, van de hand van Charles de Montpezat).

KAART VAN HET PAU

In Smulders & Co Lith des Konings - Hage.

Afb. 56. Kaart van het landschapspark van Het Loo zoals het in grote lijnen tot heden bewaard gebleven is.
A. J. Smulders.

3 EN PARK HET LOO.

Opgedragen aan ZIJNE MAJESTEIT DE NEDERLANDSCHE KONING 1863.

BENVOEL.

(Voor het Park.)

N^o Namen der Gebouwen.

1. het Paleis en Bassin-Cour.
2. het Oude Loo.
3. Willem's Tempel.
4. Louisa's Tempel.
5. de Kappel.
6. de Chinese Tempel.
7. de Bouwrij van Prinses Mariaanna.
8. de Broekrij.
9. de Woning van den Intendant.
10. de Stalren.
11. de Manuree.
12. de Orangerie.
13. de Tuinier-Loods.
14. het Brandspuiten huis.
15. de Dakelder.
16. de Jaden Tempel.
17. de Valkenbergh.
18. het Oude Hof.
19. het Achter Loo.
20. Blandit Rust.
21. de Paraph.
22. de Hout Loods.
23. de Ravijn Boss.
24. de Buit Tuin.
25. het Schuilen Huisje.
26. de Beide Hut.
27. het Jagt Huis.
28. het Tuinman's Huis.
29. de Papier Molen.

Namen der Eilanden, Vijvers en Waterloop.

30. het Koningsze Eiland.
31. het groote Eiland.
32. het Scher Eiland.
33. het Eilandje.
34. de heuge Vijver.
35. de Waterwal.
36. de kleine Waterwal.
37. de moene Vijver.
38. de groote Waterwal.
39. de Waterwal.
40. het Eende Vijverje.

Namen der Kanalen en Beeken.

41. het Kanaal.
42. het Kanaal bij de nieuwe Vijvers.
43. het Uilbosch Kanaal.
44. de Moeder Beek.
45. de Elst Beek.
46. de Witte Beek.
47. de Witte Spring.
48. de lage Beek.
49. de vade Springen.
50. de kleine Springen.
51. de Springen.
52. de Eerste Arm.

53. de Tweede Arm.
54. de Noede .
55. de Noede .
56. de Nigte .
57. de Eerde .
58. de Zevende .
59. de Schapen Det.
60. de moene Springen.
61. de groote Wisselsteke Arm.
62. de Scher Dak.
63. de Arm op den Vogel's Staak.
64. de kleine Arm.
65. de Uilwatering. Sleuten bij hoogem Waterstand.
66. de Waterboom.
67. de Spool Kolk.

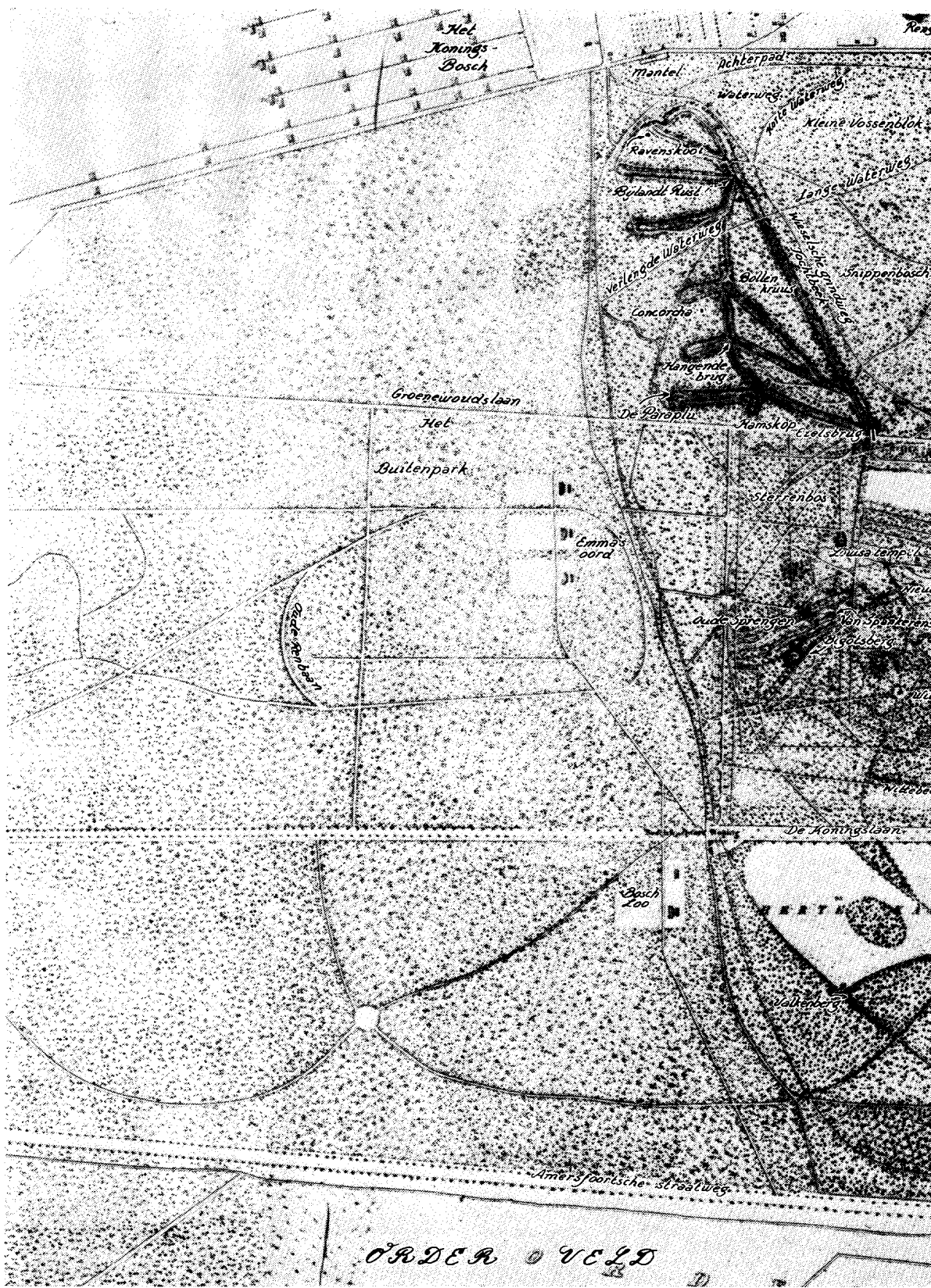
Namen der Laanen, Bruggen en Wegen.

68. 's Konings Laanen.
69. de Graecobaudische en Bèke Laan.
70. de Houten Terensche Laan.
71. de heuge Brug.
72. de Scherle Brug.
73. de Kanaalsche Brug.
74. de groote Brug.
75. Brug over het uitlossend Kanaal.
76. de hangende Brug.
77. de Steene Bruggen.
78. de Bèke Brug.
79. de Harte Bruggen.
80. Straatweg van Amersfoort naar Deventer.
81. Apeldoorn naar Zevolle.
82. Gumbweg naar het Wisselsteke Bosch.
83. Weg van Harderwijk naar Apeldoorn.

Kanwijzing der Eigennamen van Perceelen en Bijzonderheden.

84. 's Konings Tuin.
85. 's Konings Kerkstein.
86. 's Konings Kraan.
87. Frederike Bosch.
88. Princesse Bosch.
89. de Doelhof.
90. het Eiland.
91. het Siebre Bosch.
92. Van Spankerens Kerkhof.
93. Diggos Berg.
94. Concordia.
95. de Hertin Kamp.
96. de lage Winkel.
97. de lange Vogel's Staak.
98. de kleine Vogel's Staak en Schietvat.
99. den Tuin Boom.
100. de Wabren Boom.
101. het Vlier.
102. de Kaap.
103. de Noeder Berg.
104. Padiosering tot afsluiting van het Park.

Schaal van 1:5000.

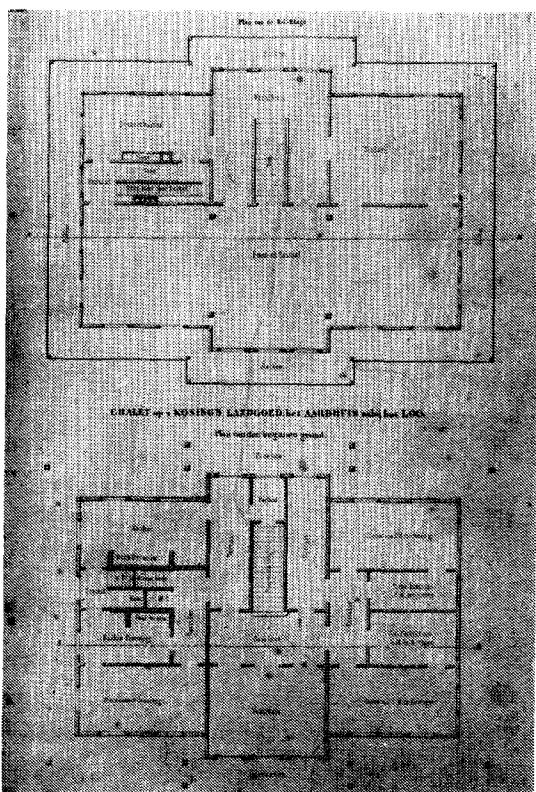
Afb. 57. Detail kaart van Het Loo, A. J. Smulders, met ingetekend oude namen van wegen en percelen.

Het Koninklijk Paleis en Park
HET LOO

Afb. 54. Het chalet „Het Aardhuis” bij Hoog-Soeren, in 1861 door koning Willem III gebouwd, gekleurde gravure. Coll. A.R.A., 's-Gravenhage.

Afb. 55. Het Aardhuis, begane grond en belétage.

¹²⁴ Zolang prins Alexander, de prins van Oranje leefde († 1884), moest voor verblijven voor de koningin en haar dochter na 's konings dood gezorgd worden.

¹²⁵ Tevens herinneren tal van prachtig uitgegroeide bomen in de bloemisterij aan koning Willem III; ondermeer vallen hier op: een drietal *Segoia's* van meer dan 30 m hoogte, enkele *Taxodia's* met kniewortels en de eerste uit Canada ingevoerde *Douglas*, die door prins

dien liet Willem III Ebersson ontwerpen maken voor een nieuw te bouwen paleis in de Scheveningse bosjes, dat ook tot weduweverblijf voor koningin Emma bedoeld scheen ¹²⁴.

Maar de grootste liefhebberij had Z.M. in zijn bomen, bloemen en planten, daarvan kon hij niet genoeg krijgen. Vele uren bracht Willem III door met zijn chef-bloemist Kraayenbrink in het zaadhuis, waar in een enorme kast de met zaden gevulde stopflessen, die na 's konings dood onaangetoerd bleven, nu nog van zijn liefhebberij getuigen. Voor openluchtdiners leende zich in de zomer de rozenberceau bij de bloemisterij uitstekend, terwijl de koning het park op geregelde tijden voor het Apeldoornse publiek opende voor concerten door de kapel van zijn lijfkorps der Grenadiers en Jagers ¹²⁵.

Krämer vatte aan het slot van zijn betoog ¹²⁶ het herstel van Het Loo in de 19de eeuw als volgt samen:

„In korte jaren moet het domein reeds het aanzien hebben verkregen dat het thans heeft. Bekend is het dat Z.M. koning Willem III evenals zijn grootvader veel van Het Loo hield en veel er voor gedaan heeft; maar het karakter van het landgoed is niet veranderd; de uitbreiding, verbetering, verfraaiing in de tweede helft der 19e eeuw zijn slechts de voortzetting geweest van dien in hare eerste helft”.

Alexander in 1876 geplant werden. Mededelingen van bevriende zijde waarvoor ik zeer verplicht ben; J. J. H. Martyn, zie noot 123, blz. 109. Behalve evenementen m.b.t. de valkenjacht en harddraverij hoofdzakelijk door Sonderland en Dubourq geven tal van aquarellen door Schelfhout, Rochussen, Jongkind en van Borssele het park weer.

¹²⁶ Zie noot 1.

De laatste jaren van zijn leven bracht de koning op Het Loo door waar hij op 23 november 1890 overleed.

Koningin Wilhelmina

Koningin Wilhelmina heeft tesamen met prins Hendrik het landgoed enorm uitgebreid. Het was prins Hendrik, met zijn grote interesse voor bosbouw en jacht — wat ook in zijn Mecklenburger land hoog geschat werd — die Het Loo een nieuw aanzien heeft gegeven. Op zijn instigatie werden de nieuwe stallen gebouwd en werden ter vervanging van het volkomen gedegeneerde Veluwe hert, herten en wilde zwijnen uit Duitsland ingevoerd. „Door zijn liefde voor het bosch en de jacht”, schreef de opperhoutvester Brantsma¹²⁷, „zag de Prins dat het mogelijk was de toenmaals uitgestrekte heidevelden te ontginnen en deze productief te maken, terwijl dit tevens de gelegenheid bood om een grofwildstand in het leven te roepen van een beter gehalte dan tot dat ogenblik op de Veluwe bekend was”. Een net van verharde wegen door prins Hendrik gepropageerd is gebleken van groot nut te zijn, zowel voor de jacht als de houtvesterij¹²⁸.

Omstreeks 1912 toen na de geboorte van prinses Juliana de dynastie verzekerd scheen, werd het besluit genomen Het Loo uit te breiden, daar de regering van mening was dat het paleis voor de ontvangst van vorstelijke gasten met groot gevolg te klein zou zijn. Dit geschiedde zeer tegen de zin van koningin Wilhelmina, die in haar boek *Eenzaam maar niet alleen* getuigde: „Deze verbouwing helaas bracht geen verbetering van stijl, wat kan ik soms naar de oude ver-

houding in de afmetingen van het gebouw en de indeling zoals die in de tijd van mijn jeugd was terugverlangen”¹²⁹.

Zij beschouwde het als haar levenswerk het domein van Het Loo in de toestand te bewaren waarin zij het van haar vader had ontvangen. Daarom bestemde toenmaals prinses Wilhelmina haar privé-domeinen die tot Het Loo behoorden, 6700 ha, in 1959 tot een schenking aan het rijk om onder voorwaarden bij het kroondomein te worden gevoegd opdat Het Loo als één landgoed zou worden beheerd, waarbij de wens voorzat Het Loo voor erfdeling te behoeden en het voortbestaan van het werk van prins Hendrik te verzekeren¹³⁰. Koningin Wilhelmina heeft tegen aantasting van het park en domein gewaakt en zéér in het bijzonder heeft zij het oude hout in hoge ere gehouden. Door deze visie op het beheer van een historische buitenplaats heeft H.M. getoond haar tijd verre vooruit te zijn geweest.

Zolang koningin Wilhelmina leefde heeft zij de oude bomen tegen de bijl beschermd: „*Zij zijn mijn vrienden, net als ik zijn ze met pensioen en willen nog wat van hun oude dag genieten*”.

Nabeschouwing

Na de hier gegeven uitvoerige, aan tot dusverre meestal onbenutte bronnen ontleende beschouwingen, zal men er ongetwijfeld naar uitzien wat in re constituendo met Het Loo in de naaste toekomst naar schrijvers mening dient te gebeuren.

Vooropgesteld moeten worden dat mag worden verwacht, dat voor en tegen van alle factoren

¹²⁷ W. Brantsma, „De Kon. Houtvesterijen te Het Loo”, concept voor een samenvatting van omstreeks 1947, coll. Kon. Huisarchief, Den Haag J. XVII j. 311.

¹²⁸ Dr. E. B. F. F. Baron Wittert van Hoogland, *Jachtherinneringen*, z.j. of plaats, blz. 39 e.v., 30 Sept. 1914 dineerde ik met Prins Hendrik bij Baron van Pallandt op Kasteel Rosendaal en 's avonds vertrokken wij met de auto naar Het Loo. Den volgenden dag 1 October, ging ik 's middags tegen 4 uur met den Prins op den jachtwagen met twee schimmels de bosschen in naar de hei . . . Den daarop volgenden dag 2 October, werd ik 's-morgens om 4 uur gewekt en om half vijf kreeg ik een kop koffie bij den Prins in zijn kamer. Daarna vertrokken wij weer met den jachtwagen naar de heide. Het was pikdonker toen wij door de bosschen reden, en koud zaten de Prins en ik naast elkander op het rijtuig in dikke jassen en achter ons de houtvesters Tutein Nolthenius en Beyer. De witte paarden droegen groote bruine dekken, om ze op de heide niet te zichtbaar te doen zijn. Zoo reden wij drie

kwartier en kwamen toen bij het Aardhuis en daar lag de heide voor ons, ontwakende in de prachtigste kleuren in de eerste stralen van de opkomende zon. Een uitgestrekte heide met heuvels begroeid met coniferen en in de rondte omringd door bosschen. En overall langs de rand van de bosschen stonden herten, die 's nachts uit de bosschen naar de heide waren gekomen en nu tegen zonsopgang terugkeerden naar hun schuilplaatsen. Met het bloote oog zag men ze staan op verre afstanden en met den kijker kon men ze goed onderscheiden. Ze stonden in groepjes van 4 of 5, soms tien hinden met een majestueus hert erbij. Door onze kijkers bleven wij ze bespieden en zagen wij de herten jagen achter de hinden; wij konden een achttiender, zestiender en veertiender onderscheiden. En van alle kanten klonk het forsche geschreeuw van de herten over de heide en weerkaatste tegen de bosranden”.

¹²⁹ Wilhelmina: *Eenzaam maar niet alleen*, A'dam 1961, 4e druk, blz. 129. Zie verder bijlage X.

¹³⁰ Zie bijlage XI *Het Kroondomein*.

Afb. 58. Het landschapspark achter het paleis dat zou worden gerooid. (Foto J. Koeman).

zorgvuldig zullen worden overwogen. Hierbij is van belang:

- a) Wat de nieuwste onderzoeken over Het Loo hebben geleerd en dit opgesplitst primair naar het gebouw en secundair naar het omgevende park;
- b) Welke de financiële gevolgen kunnen zijn bij reeds gemaakte en gewijzigde of opnieuw te ontwerpen projecten van restauratie.

Het zal onmisbaar zijn om, alvorens ten deze tot enige beslissing te geraken, na te gaan welke de resultaten zijn geweest van de in moderne tijd in het bijzonder hier te lande uitgevoerde herstelwerkzaamheden aan complexen van gebouwen annex hun parken, waterwerken, bossen en dergelijke omdat op dit gebied duidelijk verschillen in kwaliteit aan te wijzen zijn.

In dit verband moet enerzijds worden gewezen op b.v. de gunstig uitgevallen restauraties van Broekhuizen (1907), Wychen (1908), de Voorst (1960) en Renswoude (1972) en anderzijds (helaas!) op het droevige effect van de herstellingen aan Wisch (1961), Beeckestein (1962), Duivenvoorde (1964) en den Ulenpas (1974) om maar enkele voorbeelden uit de tijd, die nog kort achter ons ligt, te noemen.

Veertig jaar geleden reeds schreef Ozinga ¹³¹:

¹³¹ M. D. Ozinga, „Spaar oude kleuren”, *Oudheidkundig Jaarboek* 1935, 105.

¹³² M. L. A. C. A. F. van Ryckevorsel-van Fürstenberg, *Petrus Judocus van Oosthuysse en Margaretha de Jongh*, z. pl. en jaar.

¹³³ Het betreffen de decoratie van een 17de-eeuwse zaal door Pieter Post afkomstig uit het huis Prinsesse-

„Elk verkeerd voorbeeld van restauratie doet bovendien, naar de ondervinding uitwijst, verkeerd volgen”. Dit wordt dan wel in het bijzonder waarheid in de opeenvolgende restauraties van Sparrendael en Zeist; zulks met een bedenkelijke dreiging t.o.v. paleis en park van Het Loo.

Op Sparrendael bij Driebergen werd de gedaante van het huis, dat het aan een verbouwing uit 1809 onder P. J. van Oosthuysse (1763-1838) dankte ¹³², willekeurig gewijzigd, resulterende in een quasi 18e eeuws aanzien, dus in een voorkomen dat het nimmer heeft gehad. Onnodig kostbare materialen werden verwerkt, waardoor het herstel nog onevenredig duur werd.

Het foutieve herstel van Sparrendael was maar een kleinigheid vergeleken bij Zeist, waar op het slot bij ontstentenis van historisch interieur er een werd gemaakt. Twee zeldzame specimina van belangrijke Nederlandse zaaldecoratie gingen hier te loor ¹³³. In het park met zijn 5 km lange hoofdas vormen waterringen en singels hoogtepunten van eigen tuinkunst. Maar daar is thans door een hek in de as aan „Het Rond”, in het dorp, een kunstmatig obstakel geschapen. En het ene in 1972 verbrande Hernhutter gebouw kwam „gerestaureerd”, met een vleugel verrijkt, terug tot schade van de eenheid op het Broederplein. Het kostenvraagstuk werd hier op over-

gracht/hoek Korte Voorhout te 's-Gravenhage (zie mijn artikelen: „Een Pieter Postzaal”, *Nieuwsbulletin KNOB*, afl. 6, 1968 en „Een Pieter Postzaal ter ere van de Oranje's”, *Bulletin KNOB* 67, (1968), afl. 4, 83-89) en de regence betimmering uit het huis van Voorst-de Moor aan het Janskerkhof te Utrecht.

eenkomstige wijze als in het eerste geval „opgelost”.

Met deze mislukkingen voor ogen vraagt menigeen zich af wat voor lot Het Loo beschoren zal zijn.

Bij herstel van buitenplaatsen werd de organische samenhang van huis en park, die *re vera* een onverbreekelijk verband moet vormen tot dusverre nimmer erkend en is daardoor ook onbeschermd gebleven. Hetgeen gemakkelijk tot bedenkelijke anomalieën kan leiden aangezien men zich tot dusverre geen inzicht placht te verschaffen in de historische ontwikkeling der buitenplaats. Noodzakelijk is het in de eerste plaats met een doeltreffende registratie aan te vangen¹³⁴.

De Wet draagt aan Staatsbosbeheer de controle over de bossen op o.a. door verlening van kapvergunningen en het opleggen van inplantplichten, maar deze beheersvorm is gericht op een zuiver modern economische bosbouw. Geen wonder dus, dat van deze zijde geen enkel soort hulp te verwachten valt die het handhaven of herstellen van oude park- of tuinaanleg ten goede komt. Van die zijde dus geen genade voor het eerwaardige en oude hout! Men kan nu menen dat de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten met haar dochters, die zorg hebben voor belangrijke natuurgebieden, de helpende hand zouden kunnen bieden, maar hoewel deze Vereniging sedert haar stichting in 1906 aanstonds mede haar aandacht richtte op de buitenplaatsen, is dit in het beginstadium blijven steken.

Het ligt voor de hand dat bij gebrek aan bescherming het oude hout, dat bij de historische buitenplaats doorgaans de ruggegraat vormt en waaruit veelal de vroegere constructie van het plan valt af te lezen, met gemak aan de ondergang kan worden prijsgegeven; immers daarvan bestaat noch registratieplicht, noch verlangen naar behoud.

Illustratie in deze zijn zeker de willekeurig verleende kapvergunningen op Zuylestein, waar een aanleg uit de tijd van prins Frederik Hendrik verloren ging, terwijl men ook de chaotische toestanden op Groeneveld bij Baarn, Eerde bij Ommen, de Nyenburg onder Heilo, de Klencke bij Oosterhesselen, het Haagse Bos en de Haarlemmerhout in gedachte moet nemen. Maar ook de

Kon. Oudheidkundige Bond, door welk orgaan zo vaak reeds (b.v. in de periode van prof. ter Kuile) een commissie werd aangewezen om in bepaalde, zich als moeilijk voordoende vraagstukken van advies te dienen, kon evenmin ten aanzien van de bescherming van historische buitenplaatsen na drie jaren vergaderen tot een oplossing komen.

De algemene opinie schijnt thans te zijn dat gebrek aan kennis met betrekking tot bescherming der buitenplaatsen tot deze treurige toestanden leidt.

Kritiek op de plannen voor de restauratie van het „Koninklijk Paleis en Domeinen Het Loo”

1. De uitvoering van de restauratie werd opgedragen aan een commissie (1956!), die in die jaren tot de conclusie kwam dat Het Loo teruggerestaureerd diende te worden in zijn oorspronkelijke gedaante zoals deze tot stand was gekomen onder de koning-stadhouder. Het is dit uitgangspunt dat wij thans, in de zeventiger jaren in hoge mate noodlottig achten.

2. Het valt verder op dat de commissie een belangrijke bron betreffende het ontstaan van Het Loo dreigt te negeren, te weten het journal van Southwell van 1696 uit het British Museum, waarover ik reeds in het Kunsthistorisch Jaarboek het navolgende in 1971 gepubliceerd heb: „The King at first design'd noe more than a small hunting seat, but it has every year increas'd to that degree, that there is now a vast pile of building. There are noe great apartm^{ts} in it nor are the roofs high, which must be attributed to their being calculated for a small design . . . all the gentlemen of the country, as well as common people daylay flock in, but his Ma^{ty} has hindered any increase of building, that soe the company may have noe accomodation or inclination to stay”.

Ons inzicht omtrent Het Loo in de jaren van ontstaan onder de koning-stadhouder is grotendeels hierop gebaseerd. Het aanvankelijk kleine jachthuis werd enige malen achtereen vergroot waardoor het paleis rijzigheid mist. Aan een waarlijk grootse aanleg is men nooit toegekomen, daar het werk plotseling werd gestaakt. We hebben uit dien hoofde met een onvoltooide con-

¹³⁴ Uit een antwoord van de Minister van C.R.M. op vragen uit de Tweede Kamer blijkt (19 nov. '75-antwoord 50) dat „de registratie van de buitenplaatsen o.a. zal geschieden conform de bepalingen daaromtrent van de Monumenten Wet. De voorbereidende werk-

zaamheden hiertoe zullen onder verantwoordelijkheid van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en in overleg met het Staatsbosbeheer gedeeltelijk worden uitbesteed aan niet ambtelijke deskundigen”.

ceptie te maken. Daar reeds in het einde der 18de eeuw tien belangrijke ontwerptekeningen van Het Loo waren zoek geraakt, tasten wij omtrent de eindfase bovendien volkomen in het duister. Wanneer men Het Loo nu wil terugbrengen in de gedaante die het onder de koning-stadhouder had aangenomen, dient men bedacht te blijven op dat wat bekend is en zich niet in fantasieën te begeven. Daarenboven kan van een restauratie van het park geen sprake zijn, omdat de oorspronkelijke aanleg van de koning-stadhouder — die door prins Willem V in 1765 weliswaar hersteld was — door koning Lodewijk Napoleon is opgeruimd: van de oorspronkelijke aanleg bleef (althans bovengronds) niets bewaard.

Over de merites van de oorspronkelijke aanleg schreef ik in 1970¹³⁵: „Wel bevond zich achter het huis een verdiepte tuin, waarop men vanuit het huis en omringende paden neerzag¹³⁶, zodat de broderies goed tot hun recht kwamen en spuitende fonteinen een ongemene levendigheid teweeg brachten. Dit alles nam niet weg dat de hoofdas achter het huis, het belangrijkste element waaromheen zich iedere formele aanleg concentreert door de oprijlaan van het Oude Loo werd onderbroken. Deze ongelukkige beukenallee, waarschijnlijk op uitdrukkelijke last van de koning-stadhouder in stand gehouden, bedierf de gehele aanleg. Bovendien accentueerde de verdiepte tuin nog de ongunstige werking van deze dwarsas, die als het ware een dam vormde waarachter de verdere aanleg schuilging¹³⁷. Maken de „sunkengarden” op zichzelf en vooral de watertrappen tweezijden van de trap achter het huis een geslaagde indruk, de aanleg als geheel moet als een misbaksel uit het hoogtepunt der nederlandse tuinkunst beschouwd worden”. De ons onbekende ontwerper, die zich in een drietal tekeningen voor andere bezittingen van Willem III in een Franstalig handschrift manifesteert, kan blijkens zijn kleinschalige indeling voor het park op Het Loo — waarin wij ook Marot's hand waarnemen — als ouderwets beschouwd worden. Trouwens ook het paleis zelf heeft in zijn eerste fase van ontstaan tal van archaische elementen. Het door dr. Runar Strandberg uit Stockholm, meer dan tien jaar geleden gevonden

plan, geeft zoals ik vroeger betoogde: „die royale Franse aanpak weer, die ver uitgaat boven het bekrompen plan uit Marot's tijd”¹³⁸. Maar dit plan behoort tot de laatste bouwfase, die wat het gebouw betreft onvoltooid bleef en aan de veranderingen in de tuin is men nooit toegekomen.

Het wekt grote bevreemding dat de commissie aan deze bronnen stilzwijgend voorbijgaat.

3. De overdreven vergelijkingen met andere „lusthoven” en paleizen in Europa, die de commissie breed uit meet, hebben met deze zaken niets te maken. Immers Het Gelderse Loo te vergelijken met Versailles ofwel het citaat: „Het Loo wordt het Versailles van de Veluwe”, geeft weliswaar overduidelijk weer welke gedachten de commissie thans bezielen, maar doen geen recht aan de geschiedenis.

4. Evenmin gaan vergelijkingen op met grote restauraties elders in Europa van na de oorlog, waarbij te denken valt aan Peterhof bij Leningrad en Herrenhausen bij Hannover, omdat bij beide geen belangrijke scheppingen uit later tijd de plaats van oudere hebben ingenomen.

Zoals reeds eerder is uiteengezet maakte in de beginjaren der 19de eeuw de formele aanleg op Het Loo plaats voor een landschapspark, waarvan het plan weliswaar niet van zo excellente hoedanigheid was, doch thans wel dankzij het prachtig uitgegroeide hout, dat zich in volle rijpheid aan ons voordoet, een magnifieke eenheid met het witte paleis vormt.

5. Het Loo vormt één complex, is eerlijk en echt en niets is er mooier gemaakt dan het is. Hiervoor heeft H.M. koningin Wilhelmina principieel en terdege gewaakt. Voor de Nederlanders van nu en later is het een paleis en domein waar de Oranje's gedurende de 19de en 20ste eeuw hebben geleefd.

Zo'n sentiment ten aanzien van de geschiedenis van het Nederlandse Vorstenhuis past volkomen in het brede kader van de algemene aandacht die de jonge generatie voor de 19de eeuw demonstreert. Zowel bij de geschiedwetenschap als bij de kunstgeschiedenis en bij de sociale geografie is juist de 19de eeuw het favoriete tijdperk waarmee de generatie van thans nog enige affiniteit voelt.

Geen wonder dan ook dat het congres „Jar-

ringen, deze indruk wekken.

¹³⁷ De aanleg achter het paleis is „aus einem Gusz”, het is onmogelijk hier twee fasen in te zien.

¹³⁸ *Bulletin KNOB* (1974), 33 (zie noot 1).

¹³⁵ „Het Loo, enkele opmerkingen over het herstel van Het Loo”, *Nieuwsbulletin KNOB* (1973), 78-80 en mijn *Nederlandse Buitenplaats*, 184. (zie noot 1).

¹³⁶ Eigenlijk is hier meer in schijn van een „sunkengarden” sprake, daar de dijken die deze tuin in-

dins historiques" hetwelk in de herfst van 1975 in Zeist bijeen was, het vernietigen van een mooie historische aanleg uit de 19de eeuw ten bate van een gewilde „reconstructie" uit de 17de eeuw, als een onoverkomelijk bezwaar heeft gevoeld!¹³⁹

Ook de eenvoud zo eigen aan ons Vorstenhuis mag bij de ten onrechte zo geheten restauratieplannen niet over het hoofd gezien worden. Onder Lodewijk Napoleon en koning Willem I werd Het Loo aan het „Empire" aangepast en verkreeg het feitelijk zijn huidig aanzien. Het is tegenwoordig een totaal verlaten standpunt om bij moderne restauraties belangrijke culturele periodes uit te wissen. Reeds werden in de afgelopen jaren het paleis Noordeinde en het Paleis op de Dam van hun monarchaal karakter ontdaan en Het Loo is thans het enige paleis dat ons aan koning Willem I en zijn 19de eeuwse opvolgers vermag te herinneren.

Wanneer men bij het beraden over de plannen tot herstel ook nu eens wilde stilstaan, niet alleen bij de eisen van realiteit (ook de preferentie van de 19de eeuw als object van geschiedschrijving is een realiteit), maar ook bij de mogelijkheid om Het Loo slechts in zijn oude proporties van vóór de verbouwing in 1914 terug te brengen, dan zou H.M. de koningin thans de beschikking verkrijgen over een klein en zelfs voor de tegenwoordige begrippen beslist bewoonbaar paleis: het onvervormde, geliefde huis van H.M.'s moeder met een prachtig park vol herinneringen en bovendien een plek met de zo zeer gegunde „privacy". Ook daarom dient Het Loo met rust te worden gelaten, zulks inplaats van met gebouw en park te experimenteren. Voor de restauratie van een belangrijk object als Het Loo bestaat

maar één aanpak, namelijk die gebaseerd is op de eenheid van huis en park. Een door de minister van C.R.M. verkondigde mening dat bij de reconstructie van de Franse tuin slechts 1% van het bestaande park vervangen zal worden berust op een misverstand, omdat men het woord „park" in de plaats van het woord „landgoed" heeft gesteld.

In het landschapspark achter het paleis dient vooral met het oog op de aan weerszijden gelegen residenties van H.M. de koningin en H.K.H. prinses Margriet — die prachtig in het park opgaan en hiermede als het ware verweven één geheel vormen — rust te heersen en toch zeker zal men hier geen massa's mensen concentreren. Over de paden, die de landschappelijke aanleg zo fraai doorsnijden zullen de bezoekers zich naar de achter het park uitgestrekte bossen begeven om van de natuur te genieten.

Maar ook van het interieur zal na de geplande restauratie niets meer aan de tijd van koningin Wilhelmina herinneren. Zo bestaat het voorneemen de vestibule van koningin Wilhelmina te verwijderen om deze n.b. in één der zijvleugels een nieuwe plaats te geven.

Op het resultaat van een dergelijke aanpak zou het bijbelwoord van toepassing zijn: „Al het oude is voorbijgegaan, ziet alles is nieuw geworden".

De restauratie van een kapitaal monument als het onderhavige vordert veel tijd en dit kan haar goede zijde hebben, in het bijzonder wanneer men gaandeweg zich er van bewust wordt, dat ten gevolge van recent historisch onderzoek de basis aan het wankelen gebracht is, ja zelfs geacht moet worden daaraan geheel en al te zijn ontvallen.

¹³⁹ „Bei der Diskussion über die Restaurierung von historischen Gärten ging es vor allem um die künftige Gestalt von Het Loo. Im Kongressraum war ein sehr anschauliches Modell der geplanten Restaurierung ausgestellt und es wurde von den Teilnehmern des Symposiums sehr bedauert, dass sie nach einem ausgedehnten Besichtigungsprogramm und Empfang von Prinzessin Margriet erst beim Anbruch der Dunkelheit vor diesem Schlos ankommen und sich deshalb kein eigenes Urteil über die geplante Restaurierung bilden konnten". Gerda Gollwitzer, „Gartenkunst in Holland, 3. Internationales Symposium über Erhaltung und Restaurierung historische Gärten in Zeist/Holland vom 8-13 September 1975", *Garten und Landschaft* 1976, 1, 28-31. Daarmede was het doel, waarvoor het congres in Nederland gehouden werd, — de instemming van het congres met de voorgenomen restauratieplannen te

verwerven —, mislukt. Intussen onderscheidden zich twee groepen, zij die meenden Het Loo te laten zoals het is en zij, die de voorkeur gaven aan de toestand vóór de verbouwing van 1914. Terecht voelden de deelnemers er weinig voor alleen op de maquette van de architect hun oordeel te baseren, zij hebben evenwel het park van Het Loo niet te zien kunnen krijgen. Hoe de architect zijn restauratieplan verdedigde, blijkt uit het volgende: „Die Hauptquelle für die Restaurierung von Schlosz und Garten bildet die genaue reich illustrierte(!) Beschreibung des Königlichen Palasts und der Gärten von Walter Harris, dem Leibartz des „Koning-Stadhouder" ... Van dit boekje van mevr. L. R. M. van Everdingen-Meyer die de Engelse beschrijving van Het Loo uit 1699 in het Nederlands vertaalde (Stadsdrukkerij 1974), gaat dus de architect uit bij de duurste, ooit in Nederland uitgevoerde restauratie!

Het is dan ook beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald ¹⁴⁰.

Resumerend zal het onder de gegeven omstandigheden — gelet op de geschiedenis die paleis en park in de loop der tijden hebben doorgemaakt — ten hoogste onverantwoordelijk zijn, wanneer hier, zonder profijt te trekken, zelfs van gewijzigd inzicht (daargelaten de exceptioneel hoge kosten van vervorming van het park tezamen met een permanent te verwachten duur onderhoud), teruggegrepen zou worden op een ten enenmale ongefundeerd en nimmer in werkelijkheid ten volle aanvaard bouw- en aanlegplan!

Bij deze hele problematiek denk ik gaarne aan Plato's woorden voorkomende in zijn *Phaedo* (XL 2, 91; naar de vertaling van P. C. Boutens): „Dezen toch wanneer zij over enig ding redetwisten bekommeren zich niet hoe het werkelijk staat met de dingen, waarover de redenering gaat, maar dat hunne eigen stellingen door de aanwezigen zullen worden aangenomen, daarvoor doen zij hun best”.

Gelukkig dat alles nu een keer genomen heeft, het paleis blijft wit en het park blijft bestaan.

BIJLAGE I

Willem II verwierf in 1647 Dieren, dat hij in de volgende jaren uitbreidde. Zo kocht hij van Reinier van Raesfelt van Middachten, terreinen onder Asselt, het Onzalige Bos en de Rouwenberg. Er werd een wildbaan aangelegd; de oppervlakte van het Dierense goed bedroeg 1200 ha en omvatte zeven oude bossen (Josina J. Hacke-Oudemans, *Bijdrage tot de Geschiedenis van de Veluwe*, Nijkerk 1969, 158 en 167). Op de Rouwenberg moet de koning het paviljoen-achtige jacht-

¹⁴⁰ Dat de overheid nog dwaalt bewijst wel het schriftelijk antwoord van de Minister van C.R.M. op vragen uit de Tweede Kamer voor en op 19 nov. 1975. „Mevrouw Kappeyne van de Coppello en de heer van Leyenhorst hebben gevraagd naar de restauratie van Het Loo. Voor het kostenaspect mag ik misschien verwijzen naar mijn collega van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Ik kan wel zeggen dat terugrestauratie naar het 17e eeuwse plan niet noodzakelijk duurder zou hoeven uit te vallen dan wat men zou moeten noemen consolidatie van de huidige toestand. Restauratie naar de 17e eeuwse grondvormen zal overigens de toekomstige exploitatie van het paleismuseum uit verschillende overwegingen in gunstige zin beïnvloeden. Men zou meer mensen in contact kunnen brengen met een zo belangrijk monument en omgeving. Daarnaast is ook van financiële betekenis door de opzet die ons voor ogen staat voor degenen die het willen bezoeken.

Wat het terugbrengen van de paleistuin bij Het Loo naar de oorspronkelijke formele tuin betreft, wil ik

huis hebben laten bouwen, waarvan het dak door een centrale schoorsteen bekrond werd. (Zie gravure n° 19 uit de serie *Verscheyde Schoone en Vermaakelyke gesichte van 't Oudt Adellyk Huis Middagten* door A. van der Laan en H. de Leth, z. pl. en j.). Aanvankelijk tekende dit jachthuis gelegen op een door bomen begroeide heuvel zich eenzaam in de heuvelachtige heide aan de Veluwerand af, maar reeds in de dertiger jaren der 18de eeuw kwam hierin verandering toen Brantsen tegen de helling Rheederoord met fraaie plantage had gesticht.

Thans ontwaart men nog met enige moeite de fundamenten van genoemd jachthuis op de afgevlakte heuveltop, maar de situatie van weleer is geheel gewijzigd en het uitzicht bedorven. Waar vroeger het jachthuis door bomen beschaduwde lag, vanwaar men kon genieten van vergezichten over het IJsseldal op Elten of over de Veluwe, waar de Onzalige bossen zich donker tegen de heide aftekenden, bevindt zich thans een beukenbos waarin welhaast geen plantpatroon meer te herkennen valt! De heide werd met moderne bossen volgeplant, terwijl de hellingen thans bedekt zijn met doorgeschoten akkermaalshout of moderne douglas beplantingen. Van enig uitzicht is geen sprake meer. Nog met moeite valt de oude toegangsweg „de Burmania Allee”, die de Rouwenberg met de plantage van Dieren, met zijn sterrenbossen van de Willems- en Carolinberg verbond, die voorheen aan weerszijden met een dubbele bomenrij beplant door de heide liep, in de tegenwoordige bossen te herkennen. Zie: „Kaart van de Onsaligenbosch, Essop en den Rouwenberg”; aquarel door P. van Dieren 1772-74, coll. A.R.A. den Haag, Hingman 1877, afgeb. in *Nederlandse buitenplaatsen. Aspecten van ontwikkeling*, 262-263 (vgl. noot 1) en de „Figuratieve Caart van het Frontier des Yssels” door J. H. Hottinger e.a. Kaart V, A.R.A. Den Haag, Genie Situatie kaarten Y11. Topografische kaart van de Veluwe en Veluwezoom door M. J. de Man 1806

zeggen, dat ik daarover nog in overleg ben. Men zou zich niet ongerust moeten maken. Er wordt naar een oplossing gestreefd, die kan inhouden, dat er aan kostbare natuur zo weinig mogelijk zal worden verwijderd. Van belang is dat het monument met directe omgeving zoveel mogelijk wordt teruggebracht naar de situatie van toen.

De kosten van restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo, welke plannen in oktober 1974 door de Ministerraad zijn goedgekeurd, bedragen op prijspeil 1973 ruim f 50.000.000,—.

Uitspraken als de bovenstaande spreken voor zichzelf. In de materie heeft men zich volstrekt niet ingeleefd, wellicht zelfs heeft men zich van de aan de restauratie ten grondslag liggende problemen, door gebrek aan kennis van de feiten, niet eens een voorstelling kunnen maken. In mijn interview in *Trouw*, 4 nov. 1975 „Terugrestaureren van Het Loo is onwijs” door Fred Lammers, noemde ik reeds een bedrag van tachtig miljoen.

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

schaal 1-14943, A.R.A. den Haag, Genie Situatie kaarten V 10. Kadastrale kaart van Rouwenberg, opgemeten door de Ingenieur Verificateur van het Kadaster in Gelderland W. Kuyk Jsz. Kadaster sectie B, C, D, S.V. begin 19de eeuw, A.R.A. den Haag 1876 vgl. ook de kadastr. kaarten van de nieuwe plantage Prins Willemsberg en Carolineberg, A.R.A. den Haag, Hingman 1873.

BIJLAGE II

Op 27 november 1684 kocht prins Willem III het Loo van Johan Carsels van Ulft, genaamd van Doornick en diens minderjarige broeders en zusters:

- „1. Die adelycke havesate off huys 't Loo, bestaende int'olde adelycke huys ende alle nieuwe ende olde daertoe gehorende getimmerten, graghten, hoven, boomgaerden, bouw- ende weylanden, holtgewasen, plantagiën, wateren;
2. Neffens een halfdeel off twee vierendeelen holts uit Hooghsoerderbosch . . .
3. Oock van de leengerechtigheyt over twee lhenen, als namentlyck over het erff Westenengh ende het huys, eermaels toebehoort hebbende aen Dr. Bernard Steenhouwer, staende binnen Arnhem aent lant van de merckt . . .
4. Item vier erven off goederen, daerbij gelegen, met haere hooghte ende leegte, heyde ende weyde, rechten ende gerechtigheyt van schaepsdriften als anders . . .
5. Item de coornwatermolen achter 't welgemelte adelycke huys gelegen . . .
6. Noch de gront- ende watergerechtigheyden ende pachten van drie papiermolens ende de hoven en de landeryen . . .
7. Item de gerechtigheyt van de lijfpacht van 12 gul. jaerl. opte lyven alleen van Jan Meeusen ende Geesken, siin huysvrou voor het lijfgebruyck van den gront van de herberge en brouwerye, sampt hoff by off voor 't Loo . . .
8. Geliick oock de tienden, tot Het Loo gehorende, ende pantgerechtigheyt ende pantpenningen van den thient int Apeldoornse broeck . . .
9. Item negen vierdel in de Noortapeldoornse merckt ende 't recht ende permissie om 't water te mogen stouwen en leyden door de selve merckt;
10. Item de conynenwarande, eygendomlyck by 't Loo gehorende, ende pantrecht in de coninwarande in Apeldoorn en de Order . . .
11. Nogh de coornmolen tot Apeldoorn;
12. Neffens die twee papiermolens, daerbij liggende, ende alle wateren, die deselve aldaer mogen hebben;
13. Geliick oock en vierdel in Orderwerckt ende
14. Een particulier veen, door die geërfden van Order aen welgem. huys 't Loo verkoft, ende voorts alle d'andere goederen, die de welgem. erffgenamen in den ganschen scholtampte van Apeldoorn eenighsints soude mogen hebben, uytgesondert alleen de kelder of graffstede ende gerechtigheyt

van dien op 't choor in de kercke tot Apeldoorn . . .”

A.R.A., 's Hage Inv. Nassause domeinen portef. 6320, zie F. A. Hoefer, *Mededelingen omtrent het oude Loo en den Cannenburgh*, werken uitgeg. door Gelre, N° 7, Arnhem 1908, 67 e.v.

Benevens het huis Het Loo is er sprake in de overdracht van twee vierendelen hout in het Hoog-Soerense bos en twee lenen: het erf Westenengh, later „ter Meulen” genaamd in de buurschap Wenum, en het huis dat aan dr. Bernhard Steenhouwer toebehoort heeft, staande binnen Arnhem aan 't Land van de Markt”, ende by 't adelyck huys gebruyckt”. Dit stadshuis was van de Bentinck's afkomstig en reeds in bezit van Alard Bentinck „de Leste” (zoon van Hendrik († 1502) en Margareta van Dam). Verder worden vier erven bij het huis Het Loo genoemd met hoogten en laagten, heide en weide en gerechtigheden, de korenwatermolen achter het huis met land, en grond, watergerechtigheden en pachten van drie papiermolens. Bovendien worden vermeld de grond van de herberg en brouwerij, benevens de hof bij of vóór Het Loo gelegen, waarvan het volle eigendom na de dood van de tegenwoordige bezitter aan de eigenaar van Het Loo toekomt. De tienden tot Het Loo behorende en de pandgerechtigheid en pandpenningen van den tiend in het Apeldoornse broek. Een vierendeel in de Noordapeldoornse mark en het recht water te stuwen en te leiden door de markt. De konijnenwaranden, de korenmolen te Apeldoorn benevens twee papiermolens „daerbij liggende met alle wateren die deselve aldaer mogen hebben”.

Tenslotte een vierendeel in de Ordermarkt en een particulier veen in Orden.

De koopsom bedroeg 90 000 Caroli gld. (F. A. Hoefer, *Mededelingen omtrent Het oude Loo*, blz. 26 e.v.

De hoge heerlijkheid Het Loo: op 10 december 1694 droegen de Staten van het vorstendom Gelre en de graafschap Zutphen de prins als erfstadhouder van dit gewest en zijn afstammelingen de hoge en lage jurisdictie van Het Loo op. Tevens werd besloten de grenzen der heerlijkheid te bepalen, die blijkens landdagsreces van 27 september 1695 behalve de buurschap Noord-Apeldoorn — waarin Het Loo gelegen was — ook het dorp Apeldoorn met de Ordermark, de buurschappen Wenum en Wyssel, het goed Asselt en de omtrek van de de Prins toebehorende Vogelkooi omvatte. Na Willem III's overlijden werd de hoge heerlijkheid opgeheven en het gebied wederom bij het drostambt van de Veluwe gevoegd (landdagsreces 4 april 1703).

Opnieuw werd op 13 januari 1748 aan prins Willem IV en zijn zowel manlijke als vrouwelijke nakomelingen de hoge en lage jurisdictie opgedragen zoals de koning-stadhouder die bezeten had. „En sal hiervan het diploma sooals voor desen worden vervaardigt en aan Hoogst gedagte siin Hoogheyd, wanneer aan Deselve de commissie van het erfstadhouderschap met den aankele van dien, in de goude doos werd overgebracht, aan Deselve mede worden overgegeven in hoope en in vertrouwen, dat sulx aan Siin Hoogheyd niet onaangenaam sal wesen”.

Bij deze gelegenheid werden door de provinciale landmeter Willem Lenen een tweetal kaarten vervaardigd (zie noot 68). Tot 16 mei 1795 bleef de hoge heerlijkheid Het Loo bestaan, tengevolge van de revolutie opgeheven werd haar grondgebied onder het rechtsgebied van de Veluwe gesteld (F. A. Hoefer *op. cit.*, 37 e.v.).

Hoe Het Loo onder de koning-stadhouder uitgebreid werd, leert ons de „Inventaris van den boedel en goederen van wylen Zyne Majesteit Willem de 3de”.

„t Loo. Dese adelycke havesaet, huys, nevens een halfdeel holts in 't Hoogsoerder bos, leengerechtigheden, erven, molens, thienden, marckrechten en andere gerechtigheden heeft Zyne Mayt, Glor. Mem., in de jaere 1685 en 1686 doen aenkopen, gelijk nogh op den 11 Febr. 1692 het goed Asselt voor 8000 gld.; den 16 Julii 1698 door de Staaten van Gelderland Ziin Mayt. gegeven het erff en goet aent Uddeler meer met de visserye en op den . . . 1700 is nogh van Siin Mayt. gedaen inkoop met goet Hoogbuyrlo voor de somme van 15.000 guld. Voorts is nogh by Zyne Mayt. aengekoght in de Veluwe seekere havesaet, Coldenhave genaemt, geliick mede de Fraterweerden aen de Yssel gelegen”. (F. A. Hoefer, *op. cit.* 4).

BIJLAGE III *Waterwerken*

Reeds bij de aankoop van het Oude Loo had Willem III belangrijke watergerechtigheden verworven die onontbeerlijk waren voor zijn aan te leggen park: artikel 5 van het koopcontract „de coornwatermolen achter 't welgemelte adelycke huys”, art. 6 „gront- ende watergerechtigheyden en de pachten van drie papiermolens”, art. 11 en 12 „nogh de coornmolen tot Apeldoorn neffens die twee papiermolens en de alle wateren, die deselve aldaer mogen hebben” en tenslotte nog de sprenge in een veen in Orden.

De Zweedse architect Tessin merkte in zijn beschrijving, die hij in 1687 over zijn bezoek aan Het Loo gaf¹⁴¹ — waar hij het nieuwe paleis in aanbouw zag, terwijl men bezig was de tuin aan te leggen en zelfs de klosbaan, oranjerie en priëltuin ten zuiden van de oprit naar het Oude Loo reeds voltooid waren — wat betreft de fonteinen op, dat zij niet hoog zouden kunnen spuiten aangezien het water van de hoge vijver hiervoor moest dienen. Om beter aan zijn bestemming als waterreservoir te kunnen beantwoorden werden de oevers van deze vijver twee meter hoger opgetrokken. Met het water hieruit konden de fonteinen met stralen van twee meter hoogte springen. Het water uit de bron bij Orden, waar een verval van tien meter was, zal zo meent kapitein Kremer¹⁴² waterstralen van niet veel hoger dan vier meter hebben voortgebracht.

Tijdens de tweede bouwfase rijpte het plan tot een veel stoutere onderneming: „de fontaine royale”. Daar

de bron van Pomphul bij Hoog Soeren niet voldoende capaciteit scheen te hebben werd in 1692 door de prins het goed Assel verworven dat „de twee gedesidereerde sources” bevatte.

Kremer schreef terecht dat de door deze bronnen gevoede grote spuit van de „fontaine royale”, die in de achtkanten vijver achter de dwarsas in de achtertuin bij de colonnade lag, spoot, „alles overtrof, wat op het gebied van lustwaterwerken was tot stand gebracht” en hij vervolgt „het valt te betwijfelen of ook in later dagen een arbeid van dergelijke omvang ooit is ondernomen met het uitsluitend doel zich te kunnen verheugen in het bezit en den aanblik van een buitengewoon hooge fontein. Deze machtige straal, die 14 meter hoog spoot en voor zijn tijd een technisch wonder betekende en zijns gelijke niet had — zelfs op Versailles niet, waar men trouwens steeds klachten had dat het water zo stonk — werd nog omgeven door een waar woud van 32 lagere stralen.

Harris beschrijft deze „most Remarkable Fountain” in zijn gidsje van Het Loo van 1699 (zie noot 39) op p. 22 als volgt:

„The Basin of it is Octangular, and there are sixteen Paces distance between each of the eight Angles. In the whole it is a hundred and twenty eight Paces round. 'T is bordered with a bread raised Stone-work, and paved with Pebbles, like many of the other Fountains, in divers forts of uniform Figures. In the middle of This Great Basin there is a Spout that throws up the water forty four, or forty five foot high perpendicular. And round about this Spout there are placed two ranks of other Spouts, each of the ranks containing sixteen, which do all at a small distance encompass that High one in the middle. The inmost of these two ranks do throw up the water twelve foot high, and the outmost rank six foot. This Noble Fountain containing no less than three and thirty Spouts, does make an agreeable shower of them together, and must abundantly please and divert the most curious spectator. The water of that Spout which throws it up so many foot high, is brought from a Hill two Leagues distant from Loo, and called Asselt. But the sixteen Spouts which do immediately encompass that High Spout, are brought from another Source, called Orden, about a League off. And the rest of them are supplied from The Viver”.

De pret was maar van korte duur, want de Duitse architect Sturm¹⁴³, die Het Loo vóór 1716 bezocht vermeldde reeds dat de grote middenstraal al sedert jaren niet meer spoot.

Terwijl Het Loo na de dood van de koning-stadhouder gedurende meer dan 30 jaar als ongeklaard eigendom beheerd werd, werd het kostbaar onderhoud van de waterwerken verwaarloosd en ook na de inbezitname van Willem IV bleef herstel uit. Pas toen Willem V

aan Het Loo niet voor ± 1693 heeft plaatsgevonden. De schelpengrot bleek bij zijn bezoek in uitvoering, de tuinen waren overigens gereed (Ozinga, *D. Marot*, blz. 51).

¹⁴¹ Zie noot 31.

¹⁴² Zie noot 40.

¹⁴³ L. C. Sturm, *Architectonische Reise-Anmerkungen*, Augspurg 1719. Ozinga meent dat Sturm's bezoek

in 1765 aan het bewind kwam, werden maatregelen getroffen de waterwerken te herstellen, wat dan ook de hoogste tijd was geworden, daar zelfs de cascaden niet meer goed functioneerden.

Bij onderzoek bleek toen dat in het park zelf negen bronnen lagen, waarschijnlijk, zo meende professor Krämer, werden hiermede „de oude sprengen” bedoeld.

In de heide achter het paleis behorende tot de Noord Apeldoornse- en Wieselse Mark lagen nog 13 bronnen, waarin bovendien 15 kleine sprinten of „rameaux” uitwaterden.

Een deel van deze bronnen bleken al sedert 25 jaar onder het zand geraakt en te zijn „toegetrapt” door de schapen die deze sprengen tot drinkplaats gebruikten. Ook de bron in het Asseltse veld werkte niet meer.

Wat de Asseltse bron betreft, die het water voor de grote fontein leverde, zag men tegen „de excessive kosten, die wegens de verre distantie (8 km) hierop zouden loopen om het water van daar door buizen of pijpen naar 't Loo te brengen” op. Zodoende heeft Willem V weliswaar het park weer in zijn oude glorie hersteld, waarvan de voltooiing omstreeks 1775 plaats vond, maar van de restauratie van het eigenlijke pièce de milieu de „fontaine royale” zag hij af. Wel werden de cascaden en waterwerken weer tot leven gebracht, maar de fonteinen konden voortaan slechts met tamme straaltjes spuiten. Ook al willen Romeyn de Hooghe's vogelvlucht, Schenck's lelijke gravures van het park en Van Asbeck's restauratie-rapport ons anders doen geloven, van de waterwerken op Het Loo behoeft men zich, zowel in de tijd van het Van Staden plan als na het spoedig wegvallen van de „fontaine royale” sinds het begin der 18de eeuw, een niet te grote voorstelling te maken.

BIJLAGE IV

A.R.A., 's Hage, Nassause Domeinen 355, I, „Inventaris van de Caarten N° 33”, 18^e eeuws h.s. onder „Caarten van Het Loo in Gelderland” worden elf nummers vermeld:

Gedrukte kaart van de Veluw door F. de Wit te Amsterdam N° 1.

Alle de Teekeningen geprojecteerd voor het Huys en Tuynen op het Loo, 11 stuks N° 2.

Calculatie van de vleugels, stallen en Orangerie op het Loo N° 3.

Plan van het terrein der Tuynen en het park etc. op het Loo waerop mede zijn aangeduyd de wellen, beeken en pypen behorende tot de Fonteynen door Hendrik van Berken N° 4.

Grond Teekeninge van het Huys, Tuynen en het park op 't Loo N° 5.

Plan of Teekeninge van het Uddelermeer en annexe plantagiën N° 6.

Terrain of Teekeninge van de Vischvijvers op 't Loo N° 7.

Caerte der Limiten van de hooge en vrije Heerlykheid van het Loo door W. Leenen N° 8.

Zeeven differente afteekeningen der plattegronden van

het huys 't Loo in Gelderland, door den opzichter van Sijne Hoogheids gebouwen te Breda P. W. Schonk, opgemeeten in den jaare 1767 met eene daer in leggende memorie dienende tot verklaringe der nummers of gem. plan geteekent N° 9.

Plan tot beplantinge van het Heydevelt tusschen 't Loo en Apeldoorn, behoorende tot het verbaal van den Griffier Ardesch van den jare 1767 N° 10.

Plan van het Hoog Soerderbosch en Heege zoals deselve in haar limiten en brandtraa . . . gelegen zijn, gemeetten en opgenoomen door A. H. Schaffner Lieut. 1767 N° 11”.

Drie ongeveer gelijkuidende inventarissen allen ongedateerd, doch uit het laatst der 18de eeuw, bleven bewaard. Bij de vroegste, waarvan de inhoud hierboven werd weergegeven, treffen we onder N° 2 nog elf teekeningen voor het huis en de tuinen op Het Loo aan, maar reeds in de volgende inventaris wordt vermeld dat van de elf stuks tien teekeningen ontbreken.

Thans herkennen wij uit de inventarissen nog maar enkele kaarten. In de „Inventaris van de Caarten gehorende tot de Domeinen en Goederen van Syne Doorlugtigste Hoogheid den Heere Prince van Orange en Nassau”, daterend uit het laatst der 18de eeuw staat bij N° 2 met latere hand geschreven: „hier mankeren 10 stuks”. In de „Catalogus van Plans en Caarten” met op de rug „N° 436” staat onder N° 2 geschreven: „een van de geprojecteerde teekeningen voor huis en tuin op Het Loo”.

BIJLAGE V

Jachthuizen van de Friese stadhouders

In de noordelijke provinciën bezaten de Friese stadhouders enige jachthuizen waarvan het oudste waarschijnlijk het „Hooghuis” was ook wel „Bergumberbosch” genaamd, een half uur ten Oosten van Bergum in de buurt Noordermeer gelegen, dat Hendrik Casimir I had gesticht. (Na in het begin van de 18de eeuw van de hand te zijn gedaan werd het in 1750 gesloopt). „Bergum”, schrijft Six, „op zandigen boschrijken grond gelegen en omgeven door schoone wei- en bouwlanden, onderscheidene venen, de Bergumerheide en het vischrijke Bergumermeer, bood ongetwijfeld de Nassaus een ruime gelegenheid tot beoefening der jacht”.

Een ander jachthuis lag even ten Noorden van St. Annaparochie in het Bildt. Het jachtgebied strekte zich hier uit ten Zuiden langs de oude zeedijk, ten Oosten tot aan de grenzen van Ferwerderadeel en Leeuwarderadeel. Oranjewoud was in 1664 door de weduwe van Willem Frederik, Vorst van Nassau-Diez (eerst graaf, later in 1652 door de Keizer van het Heilige Roomsche Rijk „gefürstet” d.w.z. van de grafelijke tot de vorstelijke waardigheid verheven), Albertine Agnes aangelegd. Het jachtveld aldaar werd door het Heerenveen, Katlyk, de Kuinder en de Compagnonsvaart begrensd. Johan Willem Friso en prins Willem IV zullen in hun jeugd ongetwijfeld op het Oranjewoud gejaagd hebben maar na de verheffing tot stadhouder van alle Nederlandse gewesten resideerde prins Willem IV in den Haag of op Het Loo en ook prins Willem V heeft

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

niet meer op het Oranjewoud verbleven (zie jhr. R. C. Six, *De Vorsten van Oranje-Nassau en de jacht*, Deventer 1898 en M. D. Ozinga, *Daniël Marot*...).

BIJLAGE VI

Na de toestand van paleis en park te hebben behandeld, geeft Van Tengenagell bovendien een beschrijving van de in park en domein aanwezige opstallen:

„Aubout du jardin on entre dans un Parc d'environ 150 arpents il est entourré de palissades mais sa clôtre a besoin de beaucoup de reparations.

Ce Parc s'enferme quelques terres labourables forment deux fermes...

Le vieux Loo est une ancienne habitation située aubout du jardin. L'interieur est en mauvais état mais les gros murs et les fondations sont on ne peut plus solides. Ce batiment composé de 28 chambres servait à loger les officiers de la cour et leur suites.

Le Magasin des Pompes est un petit batiment... encore en assez bon état.

Il ne reste plus de la Glasière que les murs, le toit a été enlevé.

La Laverie est une petite maison" — en wordt gerepareerd.

„La maison qu'occupait l'inspecteur des Domaines est composée de quatre chambres...

La maison des fontainiers composée de quatre chambres occupée par deux menages a besoin de reparations.

La maison des chasseurs est en assez bon état elle est composée de seize chambres, il n'y a qu'un chasseur marié, qui l'habite.

Le chenil est un assez vaste bâtiment qui servait a loger les chiens de chasse en les valets attacher a cet équipage. L'Ecurie de chasse logeait dix chevaux mais elle est entièrement dégradée.

La ménagerie est un petit bâtiment près du vieux Loo. Elle pourrait être mise en état de recevoir encore des animaux.

La canarderie est une petite habitation ou est logée la veuve d'un ancien chasseur.

A deux Lieues de Loo se trouve encore une petite habitation", waar gratis de weduwe van een boswachter woont.

„Près du Lac dans lequel la pêche est assez bonne se trouve aussi un petite bâtiment qui paraît avoir servit de rendez-vous de pêche, attendu que le Lac est a trois lieues de Loo, mais ce bâtiment est abandonné et en fort mauvais état".

Verder merkt Van Tengenagell op dat een drietal lanen, die in het park gehakt zijn, ingeplant moeten worden: Het grote bos van Hoog (Soeren) zal in het voorjaar 1808 moeten worden ingeplant, in 1795 was het bij ongeluk verbrand en het ligt nog steeds braak. De bomen van het bos „het hofje" genaamd, moeten deze winter worden gesnoeid. Het bos van Hoog Buurlo dreigt te verbranden wanneer men de brandgangen niet herstelt.

¹⁴⁴ K.B. 24 december 1970 houdende aanwijzing van kon. paleizen bedoeld in art. 23 de Grondwet, af-

„La ferme d'Asselt a une lieue environ du chateau est sur un assez mauvais terrain doit être renouveler... (C'est sur ce terrain qu'on a découvert la source qui alimentait les fontaines).

La Maison de la petite ferme Orden à une lieue du chateau a besoin d'être recouverte a neuf.

Le droit de chasse de ce domaine s'entendait dans une circonference d'environ 22 lieues. La plupart des anciens poteaux sont encore sur les limites. On trouverait du sanglier, des biches, des cerfs, des fièvres, du lapin... (en wat nog meer in deze streken te vinden was). La pêche est abondante des brochets, perches et anquilles. Un vivier renferme quelques brutes, il servait facile de remettre l'eau dans les six viviers qui avoisinent la maison de chasse, et qu'on a mis a sec pour augmenter le volume d'eau qui fait aller le moulin d'une papetrie".

De memorie voor de in 1807 te herstellen dienstgebouwen en erven vult de opsomming der opstallen van bovenstaande rapport hier en daar nog aan: „Memorie... reparatiën welke in den jare 1807 aan de bouwhoeven, molens en verdere gebouwen van 't Loo ten laste van 't Domein zullen behooren gedaan te worden", gedateerd „au Loo, 11 Juillet 1807".

Het Spyker op 't Uddelermeer

De stal op het Uddelermeer

Het washuis

De jachtstal

Fonteiniers woningen

Het huis op de Eendekooy

Het ordinaris op 't Loo

De papiermolen te Apeldoorn

De papiermolen op 't Loo

De Koornmolen op 't Loo

Het erf de Laatste Stuiver

Het erf Achter Loo

Het erf Asseld".

(A.R.A. s'Hage Kroondomeinen Lod. Napoleon inv. 103 N° 186).

BIJLAGE VII

Het Loo als buitenverblijf sinds koning Willem I
Krachtens Koninklijk Besluit van 24 dec. 1970¹⁴⁴ hielden de paleizen Het Loo en het Noordeinde op te dienen tot koninklijk zomer- en winterverblijf. De considerans daarvan luidde:

„Overwegende dat door de Staat het Paleis Soestdijk is aangekocht teneinde ingevolge art. 23 van de Grondwet aan de Koning ter beschikking te worden gesteld tot deszelfs gebruik, dat het Paleis op de Dam te Amsterdam en het Paleis Huis ten Bosch te 's-Gravenhage hun bestemming dienen te behouden, terwijl in verband met het voorgaande geen behoefte meer bestaat aan het gebruik van het Paleis Het Loo te Apeldoorn en het Paleis het Oude Hof te 's-Gravenhage".

En na deze overwegingen volgde daarom als conclusie:

gedrukt in het Staatsblad 629 van 1970.

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

„1. De Zomer- en Winterverblijven bedoeld in artikel 23 van de Grondwet zijn:

a het Paleis Soestdijk;

b het Paleis op de Dam te Amsterdam;

c het Paleis Huis ten Bosch te 's-Gravenhage;

2. De Koninklijke Besluiten van 31 Oct. 1815 N° 12 en van 24 Februari 1842 N° 70 worden ingetrokken”¹⁴⁵.

Met dit K.B., dat per 1 Januari 1971 in werking trad, was een einde gekomen aan de natuurlijke bestemming van het koninklijk paleis en domein Het Loo sinds de instelling der monarchie, nl. te fungeren als buitenverblijf voor de koning.

Reeds kort na zijn terugkeer in de late herfst van 1813 had de soevereine vorst — weldra koning Willem I — maatregelen getroffen in verband met de huisvesting voor zich en zijn opvolgers, en „de gerechtigheid tot het wederom in bezit nemen der paleizen en vaste goederen, welke voor de revolutie zijn vader prins Willem V hadden toebehoord”, onder ogen gezien.

Sprak de Grondwet van 1814 zich over de verblijven van de soevereine vorst nog in enkelvoudige zin uit¹⁴⁶, artikel 32 der grondwet van 1815 bepaalde kort en bondig:

„Den Koning worden tot deszelfs gebruik zomer- en winterverblijven in gereedheid gebracht, voor welke onderhoud echter niet meer dan f 100.000,— jaarlijks ten laste van den lande kunnen worden gebracht” de gelijkwaardige Franse versie luidt: „Des palais d'été et d'hiver convenablement meublés sont affectés à l'habitation au Roi, avec une somme annuelle qui n'excèdera pas 100.000 florins pour l'entretien de ces palais”.

Op 10 maart 1814 nam de Hofcommissie ingevolge het besluit van de soevereine vorst het beheer over de v.m. kroongoederen van het koninkrijk Holland op zich.

Op de talrijke voorstellen die de Hofcommissie tot de koning richtte ontving zij aanvankelijk geen bescheid. Maar op 19 september 1815 droeg de koning zijn Hofcommissie in Brussel en Den Haag, alsmede de ministers van Binnenlandse Zaken en Financiën op te onderzoeken welke bepalingen tot inwerkingstelling van art. 32 der Grondwet vereist waren. Op 26 oktober d.a.v. rapporteerden zij de koning: „dat het hun gepast is voorgekomen in de eerste plaats: dat het getal Uwer Majesteits Paleizen wierde bepaald op vier: als twee in de noordelijke en twee in de zuidelijke Provinciën, waarvan zouden moeten bestemd zijn één voor een zomer-verblijf en één voor een winterverblijf”.

In de tweede plaats: „dat voor een zomerverblijf in de Noordelijke Provinciën het meest in aanmerking is

gekomen het Loo als wegens zijn meerdere ruimte van alle paleizen van dien aard in gezegde Provinciën het meest of wel bijna het enigst geschikte gebouw voor het verblijf van Uwe Majesteit en zonder zodanige bestemming om zoo te spreken wegens deszelfs ligging voor elk ander doeleinde onbruikbaar, door Uw Majesteit geoccupeerd wordende een bron van welvaart en voorspoed voor alle in deszelfs nabijheid wonende opgezetenen, dat voorts in de Zuidelijke Provinciën het kasteel van Laeken nabij Brussel en hoewel dan ook niet zeer spatieus, echter niet onbevallig aanleg reeds met Uwer Majesteits welgevallen vereerd, als een niet geheel ongepast zomerverblijf zoude kunnen beschouwd worden”. (Cursivering van de auteur).

Ten derden: „dat de residentie van Uwe Majesteit in 's-Gravenhage en Brussel gevestigd zijnde, er geene genoegzame redenen bestaan waarom van die schikking af te gaan en Brussel en 's-Gravenhage niet de plaatsen van Hoogstderzelver winterverblijven zouden uitmaken in welk geval een met de door Haar bekleed wordende Koninklijke waardigheid overeenstemmend Paleis in beide steden voor een winterverblijf behoorde te worden geappropriëerd. Dat wat Brussel betreft het Paleis door Uwe Majesteit tot dusver geoccupeerd door een tussengebouw met het paleis waar tot dusverre de staatssecretary is geweest behoorde vereenigd, en alzo tot een geheel gebracht te worden, in dien effecte dat hetzelfde door zijn uit- en inwendig voorkomen eenigermate beantwoordde aan het billijk verlangen der Natie, dat het verblijf van haren Koning zich kennelijk boven dat van alle deszelfs Onderdanen in aanzien onderscheidde” . . . En ten opzichte van 's-Gravenhage: „de verklaarde voorkeur die Uwe Majesteit aan het Oude Hof scheen gegeven te hebben voor Hoogstderzelver winterverblijf aldaar Uwer Majesteits gecommitteerden van zelve leidden tot het advies om de reeds begonnen vertimmering van dat Paleis met de meeste spoed te doen voortzetten . . ., dat echter voorzoverre Uwe Majesteit bij nadere overweging vooral van de situatie van het Oude of, die welligt zoude kunnen schijnen aan de Koninklijke Waardigheid niet geheel te beantwoorden, op Hoogstderzelver vroegere keuze mogt goed vinden terug te komen, het jongste verblijf van Uwer Majesteits Voorvaderen, wat de situatie betreft, hen is voorgekomen met die waardigheid beter te stroken, in welk geval het gehele voormalige stadhoudelijk kwartier voor een gepast winterverblijf zoo uit als inwendig zoude dienen te worden ingerigt, waartegen huns inziens de reeds besteede kosten aan het Oude Hof geen bedenking aanbieden . . .”¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Het K.B. van 31 oktober 1815 betrof de aanwijzing der kon. paleizen, het K.B. van 24 februari 1842 het onderhoud van het Huis ten Bosch.

¹⁴⁶ Artikel 12 van de Grondwet van 1814 bepaalt: „De Soevereine Vorst geniet een jaarlijks inkomen van 15 × 100 000 gulden, op de wijze bij de twee volgende artikelen bepaald, en er worden wijders een behoorlijk zomer- en winterverblijf voor Hem in gereedheid gebracht en onderhouden”.

¹⁴⁷ Daar pas 1/3 percentage der kosten aan het Oude Hof besteed was, behoefde dit geenszins als verloren te worden beschouwd „vermits hetzelfde Oude Hof in dat geval zoude kunnen geappropriëerd worden voor de vergadering der Staten Generaal”. Rapport in het H.S. van Van Aylva, 's-Gravenhage 26 oktober 1815 N° 1 (31 oktober 1815 N° 12) naar aanleiding van de vergadering van de Directeur Generaal Appellius Van Aylva voor de Hofcommissie in Den Haag en Van

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

Met dit voorstel ging de koning akkoord. In potlood voegde hij eigenhandig de volgende wreevelige opmerking aan de bovenrand van het document toe, die als uitgangspunt betreffende de toewijzing der koninklijke paleizen beschouwd kan worden.

„Bij de Grondwet is niet bepaald het getal der gebouwen, dus is zulks ad libitum¹⁴⁸, dienvolgens komt in de eerste plaats het Paleis te Amsterdam hetwelk op s'Landskosten te onderhouden is; vervolgens conformer ik mij aan de gemaakte voorstellen omtrent de zomer en winterverblijven en verdere propositiën in zoverre dat de 100.000 fls niet voor stad en lande bepaald zijnde alleen maar niet tot dat einde kunnende worden overschreden deze somme niet globaal kan ter dispositie gesteld worden, maar alleen strekken om de uitgaven te bestrijden die werkelijke gedaan zijn”.

Hierop volgde het K.B. van 31 oct. 1815 N° 12: „Wij Willem bij de Gratie Gods Koning der Nederlanden etc. Gezien het rapport op den 26sten dezes sub. N. 1 uitgebracht door Onzen Hofcommissie te Brussel en in 's-Gravenhage en door Onze Ministers van Binnenlandse Zaken en van Financiën aan welken Wij op den 19den September j.l. hadden opgedragen te onderzoeken welke bepalingen tot het inwerkingstellen van Art. 32 der Grondwet zouden vereischt worden:

Hebben besloten en besluiten

Art. 1 De Zomer- en Winterverblijven welke Ons tot Ons gebruik krachtens art. 32 der Grondwet moeten worden ingereedheid gebracht en voortaan uit de som van f 100.000 door het land te besteeden, onderhouden, zijn:
het Paleis te Amsterdam
het Loo
het zoogenaamde Oude Hof in 's-Gravenhage
het Kasteel van Laeken en het tegenwoordig Paleis te Brussel”¹⁴⁹.

Met dit K.B. werden constitutioneel de verblijven des konings geregeld door paleizen uit staatsbezit als woonplaats toe te wijzen.

BIJLAGE VIII

Staat en Situatiën der Palijsen in Holland

Amsterdam gemeubileerd als ten tijde des Koning bevindt zich alhier op het Palijs

Zilver	57893 . 5 . 12
Linnen	34058 . 9 . 8
Gereedschappen der keuken en office	12790 . 12 . 12
Porcelein en glaswerk	10004 . 8
In het magazijn	7302 .
	<hr/>
	122049 . 15 .

Merode-Westerlo voor de Hofcommissie in Brussel, die op 1 oktober had plaats gehad. *Algemeen Rijks Archief*, 's-Gravenhage S.S. 151, bijlage van het K.B.

't Loo gemeubileerd behalven de meubels van de groote zaal welk op order na Mentz verzonden zijn.

Haarlem gemeubileerd dog eenige meubels op order na Antwerpen verzonden.

Utrecht gedemeubileerd, de meubels na Antwerpen en Mentz verzonden.

Soestdijk als 't palijs van Utrecht.

In de twee laatste palijsen zijn slegts eenige kaamers gemeubeleerd gebleven.

Linnen Porceleinen Glaswerk en Keukengereedschappen van de Palijsen 't Loo Haarlem Utrecht en Soestdijk is in het Palijs van Amsterdam geconsentreed of op order na Antwerpen en Mentz verzonden.

Amsterdam 6 December 1813

C. Hoynk van Papendrecht”

BIJLAGE IX

Begroting herstel van Het Loo 1818

s'-Hage den 12 Januari 1818 N 782 SS 197

Recapitulatie

ten 1ste Binnen in het Paleis	4851
2de Linker Hoek Paviljoen	97
3de Buitenwerk, onderhoud daken-platten, goten, glaz	4107
4 Koepels	63
5 Ijskelder	28
6 Garde du corps-stal en woningen	150
7 Manège	50
8 Koetshuis en oranjerie	50
9 Hoenderplukkerij	15
10 Brandloots	645
11 Brandspuithuis	6
12 Oude Loo	630
13 Schilderhuizen	125
14 Waschhuis	10
15 Jagthuizen	175
16 Tuinmanshuis	585
17 Bergloots	815
18 Broeierijen	1920
19 Schuttingen om en in de Tuin	585
20 Schuttingen en rasterwerk om het park	2268
21 Bruggen, waterleidingen, oranjerie, wandelpaden, grasvelden en rioolen	1136

f 18311

Opgemaakt op Het Loo den 12 Nov. 1817, H. Lijsen”. Vgl. een andere begroting 18 Febr. 1816 N° 31 komt op f 21.000.

van 31 oktober 1815 N° 12. De Hofcommissie ging blijkbaar nog altijd van de oude grondwet van 1814 uit.

¹⁴⁸ en ¹⁴⁹ Zie volgende blz.

BIJLAGE X

Het Kroondomein 150

De Grondwet van 1814 bepaalde bij art. 12: „De Souvereine Vorst geniet een jaarlijks inkomen van vijftien maal honderdduizend gulden op de wijze bij de twee volgende artikelen bepaald en er wordt wijders een behoorlijk zomer- en winterverblijf voor Hem in gereedheid gebracht en onderhouden”. — Met als vervolg hierop in de art. 13 en 14 „Bij de wet kan worden bepaald, dat aan den Souvereinen Vorst, desverkiezende, tot gedeeltelijke voldoening van het gemelde jaarlijksch inkomen, in vollen eigendom, als patrimonieel goed, zal worden overgegeven zoo veel domeinen, als een zuiver inkomen van vijf tonnen gouds of daaromtrent opbrengen”. — en „Het overige gedeelte van het jaarlijksch inkomen wordt gevonden uit het vruchtgebruik van daartoe nader te bestemmen goederen, of uit de eerste en gereedste penningen van den Lande”.

Reeds in de Grondwet van 1815 in art. 30 heette het vervolgens: „De Koning geniet uit 's lands kas een jaarlijksch inkomen van f 2 400 000,—”. Voorts regelde art. 32 des konings zomer- en winterverblijven¹⁵¹.

Als uitvloeisel van art. 31 van de Grondwet van 1815 kwam de wet van 26 augustus 1822 St.blad N° 40 tot

¹⁴⁸ *A.R.A.*, 's-Hage, S.S. inv. N° 151. Op dit koninklijk besluit werd reeds in 1943 door N. M. Japikse de aandacht gevestigd in zijn artikel „De paleizen van de leden van het Huis van Oranje-Nassau van 1813–1815”, *Bijdrage voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, achtste reeks, IV, afl. 1–2, blz. 62–85, 's-Gravenhage 1943. Tengevolge van de oorlogsomstandigheden kende hij dit besluit alleen in afschrift uit het archief der Hofcommissie op het Kon. Huisarchief omdat het oorspronkelijk stuk, berustend in het Archief der Staats Secretarie op het Algemeen Rijksarchief, toen elders in veiligheid gebracht was. Dientengevolge kon hij de potloodtekening van de koning op het origineel niet kennen. Bij de herziening van de Grondwet in 1840 werd de tekst als volgt gewijzigd: „Den Koning worden tot deszelfs gebruik, zomer- en winterverblijven in gereedheid gebracht, voor welker onderhoud niet meer dan f 50 000,— jaarlijks ten laste van den Lande kunnen worden gebracht”. Bij K.B. 24 februari 1842 N° 70 werd het Huis ten Bosch toegevoegd aan de lijst van paleizen opgenomen in het K.B. van 31 oktober 1815 N° 12, *A.R.A.*, Archief Kabinet des Konings. P. J. Oud, „*Het Constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*”. Schrijver vestigt hierbij de aandacht op het feit dat bij de Grondwet voor onderhoudskosten aan 's konings verblijven een maximum bepaald is en dit de koning verplicht aan te tonen welk bedrag tot het vastgestelde maximum voor onderhoud is uitgegeven, waarna het bedrag ter beschikking gesteld wordt. In de praktijk zou echter steeds het maximum aan de Kroon zijn uitgekeerd zonder verantwoording te vragen. E. van Raalte, „Zomer- en winterverblijven des Konings”, *N.R.C.*, 10–9–1967.

¹⁴⁹ *A.R.A.*, 's-Hage S.S. inv. N° 151.

stand, waarbij de koning „in volle eigendom” een aantal domeinen in mindering op het inkomen van f 2 400 000,— werden toegekend¹⁵². De bepalingen van de Grondwet van 1840 sluiten zich bij die van de Grondwet van 1815 aan met dien verstande, dat het inkomen van de koning tot f 1 500 000,— werd verminderd en het bedrag, dat de staat jaarlijks aan het onderhoud van 's konings zomer- en winterverblijven ten koste zou leggen op een lager maximum werd gebracht.

In de Grondwet van 1848 werd voor het eerst melding gemaakt van het kroondomein. De Grondwet van dat jaar regelde het inkomen des konings in art. 27¹⁵³. „Behalve het inkomen uit de domeinen, door de wet van den 26sten augustus 1822 afgestaan en in 1848 door den Koning tot kroondomeinen aan den Staat teruggegeven, geniet Koning Willem II een jaarlijksch inkomen van één millioen gulden uit 's Lands kas. Bij elke nieuwe troonsbeklimming wordt het inkomen der Kroon door de wet geregeld”.

Hiermede was de zaak grondwettelijk geregeld, maar pas acht jaar later volgde het passeren van een acte¹⁵⁴ waarbij de domeinen vermeld in de wet van 26 augustus 1822 krachtens bovengenoemd art. 27 van de Grond-

¹⁵⁰ Verschillende gegevens omtrent het kroondomein dank ik aan het ministerie van Financiën.

¹⁵¹ „Den Koning worden tot deszelfs gebruik zomer- en winterverblijven in gereedheid gebracht, voor welker onderhoud echter niet meer dan f 100.000,— jaarlijks, ten laste van den lande kunnen worden gebracht”. Bij de herziening van 1840 werd onder art. 31 dit bedrag met de helft verminderd, bij de herzieningen van 1848 art. 28, van 1887 art. 25 en van 1917 art. 25 bleef dit bedrag ongewijzigd. Bij de grondwetsherziening van 1922 art. 23 werd het bedrag tot onderhoud der paleizen tot f 100.000,— verhoogd, welk toegestane bedrag bij de wijziging van 1938 art. 23 gehandhaafd bleef.

¹⁵² Art. 1: „In mindering der som van f 2.400.000,— jaarlijks, welke Ons, naar luid van art. 30 der Grondwet uit 's lands kas moet worden betaald, en in gedeeltelijke voldoening derzelve, ter concurrentie van vijf tonnen gouds, aanvaarden Wij, in volle eigendom, als patrimonieel goed, zoo als aan Ons bij deze, in vollen eigendom, als patrimonieel goed, worden overgedragen de domeingoederen hierna te vermelden, te weten”: enz. Het betrof hier domeinen gelegen in de (toenmalige) provincies Noord Brabant, Zeeland, Zuid Holland, Gelderland, Limburg (ressortkantoor reg. en domeinen St. Truyen), Utrecht, Zuid Brabant, Namen, Henegouwen, Luik, Limburg (ressort inspectie Maastricht). In 1848 gaf de koning deze domeinen als kroondomein aan de staat terug.

¹⁵³ Dit artikel gaat terug op art. 29 van de Grondwet van 1840.

¹⁵⁴ Acte van 16 april 1856 gepasseerd voor notaris J. Bervoets te 's-Gravenhage met een lijst der kroondomeinen en een kapitaal groot f 1.173.400,— op het grootboek der nationale schuld.

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

wet van 1848 tot kroondomein aan het rijk door de kinderen van wijlen koning Willem II werden overgedragen. Het K.B. van 1 mei 1856 La-N7 regelde het beheer van het kroondomein, waarna overgave door het rijk aan de koning 4 jan. 1857 volgde ¹⁵⁵.

Bij de wet van 1 mei 1863 (St.bl. N° 42) werden — behalve voorzieningen omtrent het novale tiendrecht van het kroondomein — onder art. 2 tal van landen om Het Loo, die tot dan toe onder de rijksdomeinen ressorteerden, onder het kroondomein gerangschikt ¹⁵⁶. Onder art. 3 werd het kapitaal ten name van het kroondomein, ingeschreven op het grootboek der 2½ percents nationale schuld verhoogd met f 1 893 500.—. En bij een tweede wet van 1 mei 1863 (St.bl. N° 43) werd ook het beheer van de kroondomeinen opnieuw geregeld overeenkomstig art. 27 der Grondwet van 1848. Alles bijeen genomen bestond toen het kroondomein uit:

1. een kapitaal van f 3 464 500,— ingeschreven op het grootboek der 2½ percents nationale schuld ten name van „Het Kroondomein”;
2. de goederen en rechten, aangehaald in de wet van 26 augustus 1822;
3. de domeinen bij de wet van 1 mei 1863 (St.bl. N° 42) aan het kroondomein toegevoegd.

Bij notariële acte van 28 januari 1959 nu schonk H.K.H. prinses Wilhelmina 6730 ha onroerend goed gelegen onder Apeldoorn, Hoog Soeren, Epe, Oene, Vaassen en Nunspeet aan de Staat met het doel om ook deze goederen bij het kroondomein onder bijzondere clausules in te lijven.

Dit geschiedde als volgt:

„De comparant Sub I, handelend als voormeld ¹⁵⁷, verklaarde dat zijn Hoge Lastgeefster heeft verklaard:

dat het Haar verlangen is, dat Haar na te melden bezit één geheel blijve en het genot voorbehouden blijve aan diegene van Hare afstammelingen, die Drager is van de Kroon,

dat het gewent is, dat de Drager van de Kroon boven het grondwettelijk jaarlijks inkomen en de inkomsten van de van Haar Grootvader afkomstige domeinen, genoemd in artikel 22 der Grondwet, en van hetgeen daaraan is toegevoegd, de beschikking hebbe over de inkomsten uit bedoeld bezit.

dat dit kan worden bereikt door dit bezit onder te brengen in het Kroondomein.

De comparant Sub I, handelend als voormeld, verklaarde bij deze te schenken uit naam van zijn Hoge Lastgeefster aan de Staat der Nederlanden, voor welke de comparant Sub II ¹⁵⁸ verklaarde bij deze als schen-

king aan te nemen” de onroerende goederen en rechten in de acte nader beschreven.

Gelet op deze woorden moet het duidelijk zijn, dat bij H.M. Koningin Wilhelmina wel betekenisvolle overwegingen voorzaten. Eensdeels verlangde zij naast de wijzigingen aan en om Het Loo door haar vader tot stand gebracht, het levenswerk van Z.K.H. prins Hendrik in stand te houden, die gedurende het tijdvak van 1902–1914 na grondaankopen hier bebossingen op grote schaal had uitgevoerd, terwijl zij andersdeels aan haar verlangen toegaf om versnippering van Het Loo als geheel zoveel mogelijk voor erfdeling te behoeden.

Zekerheidshalve waren nog aan de schenking bijzondere voorwaarden verbonden: behalve het levenslang vruchtgebruik en volledig jachtgenot dat de hoge schenkster zich voorbeheld (onder A vermeld), werd bepaald onder B: „Het geschonkene zal als één geheel worden toegevoegd aan- en overeenkomstig de terzake geldende wettelijke regelingen deel uitmaken van het kroondomein, met bepaling echter, dat — na het einde van het onder sub A bedoelde vruchtgebruik — met betrekking tot het geschonkene:

1 steeds zal gelden dat dit . . . als één landgoed in stand zal worden gehouden.

2 steeds de Drager van de Kroon gerechtigd zal zijn tot het volledig genot van de jacht . . . wordende het genot van de jacht hierbij onherroepelijk aan de opvolgende Draggers der Kroon afgestaan . . .

C Bij het intreden van de toestand dat de Kroon niet meer door één van de afstammelingen van de Hoge Schenkster wordt gedragen, is de Staat der Nederlanden verplicht de waarde alsdan van het geschonkene vermeerderd met de wettelijke interessen daarvan sedert het intreden van die toestand, in contanten ter vrije beschikking te stellen van diegene van de afstammelingen van de Hoge Schenkster, die het laatst Drager van de Kroon is geweest of — indien deze toestand intreedt bij Zijn overlijden — van diegene die door Hem bij notariële acte is aangewezen of bij gebreke van deze — steeds herroepelijke — aanwijzing, van Diens erfgenamen.

De uitkering moet binnen twee jaar na het intreden van bedoelde toestand geschieden. De Staat der Nederlanden heeft het recht aan de verplichting tot uitkering van bedoelde waarde geheel of gedeeltelijk te voldoen door middel van overdracht van het geheel of van een gedeelte van het geschonkene.

D Van het geschonkene zal een afzonderlijke rekening bij het Kroondomein worden gehouden . . .”

Deze schenking moest, gezien de voorwaarde onder E

Duivel” groot 314 ha, het bos bij het Uddelermeer groot 7 ha en een deel van het Meervelderbos groot 746 ha, verder delen in de Wiesselse- en Ordermarkgronden en kleinere objecten.

¹⁵⁷ Hij was mr. J. van der Hoeven, handelend als lasthebber van H.K.H. prinses Wilhelmina.

¹⁵⁸ Mr. H. A. M. van den Dries, secretaris-generaal van het Ministerie van Financiën voor de Staat der Nederlanden.

in de schenkingsacte genoemd (hier niet weergegeven), door de wet bekrachtigd worden, hetgeen bij de wet van 25 juli 1969 „houdende enige voorzieningen aangaande een schenking aan de Staat” St.bl. 291 plaatsvond.

De wet van 16 maart 1971 „houdende nadere voorzieningen inzake de door wijlen Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Wilhelmina der Nederlanden in 1959 aan de staat gedane schenking”, regelde het beheer van het kroondomein (Wet op het Kroondomein 1959). De beheerswet van 1 mei 1863 St.bl. 43 is daarop niet langer van toepassing.

Men neme tenslotte kennis van de wet 22 november 1972, houdende regeling van het financieel statuut van het Koninklijk Huis St.bl. 701, immers in deze wet wordt in artikel 5 1e lid bepaald dat de wet van 1 mei 1863 St.bl. 43 wordt ingetrokken.

Met deze intrekking en overname in beheer van de tot het in die wet bedoelde kroondomein behorende zaken door de minister van Financiën, is het uit 1848 stammende kroondomein per 1 januari 1973 opgeheven. Niet is ingetrokken uit den aard der zaak de wet ter aanvaarding van de door H.K.H. prinses Wilhelmina gedane schenking. Dientengevolge wordt het thans bestaande kroondomein uitsluitend gevormd door de in 1959 door prinses Wilhelmina aan de staat geschenken, of de inmiddels daarvoor in plaats getreden zaken.

BIJLAGE XI

Aan J. J. H. Martijn ontlene wij het volgende dat ons zo'n aardige indruk geeft van koningin Wilhelmina's verblijf en vertrek van Het Loo, geschreven omstreeks 1912:

„'t Is op een warmen zomerschen middag en we bevinden ons op den breeden, dicht beschaduwden Amersfoortschenweg, niet ver van het vriendelijk gelegen Hoog-Soeren.

Hier en daar hebben zich moede wandelaars neergezet om onder de statige beuken of eiken uit te rusten van de vermoeienissen, die het wandelen in de Veluwe bosschen, waar men — en gelukkig maar! — nog geen stoomtrams of omnibussen kent, noodwendig medebrengt.

De drukkende middag-warmte, de dikwijls hoog opdarrelende stof en het onophoudelijk gaan over de droge dennenaalden, alles werkt er hier toe mede om de inspanning, onbeduidend offer nog voor zoo rijk natuurgenoet, te vergrooten.

We zijn, op een rustig plekje gezeten, eenigen tijd in gepeins verzonken, tot we zacht daaruit werden gewekt door den gelijkmatigen draf van een snel naderend tweespan. Het oog wendend naar de richting vanwaar het geluid komt, zien we in 't zonlicht het koperen tuigsel reeds op verren afstand schitteren; spoedig bemerken we in het sterk reflecteerend licht ook twee fraai bewerkte lantaarns, gedekt met de Koningskroon en . . . een oogenblik later passeert ons een eenvoudig, zacht veerend rijtuig, waarin twee dames zijn gezeten.

Te nauwernood hebben we gezien en begrepen wie

daar voorbij gaat en met een vlugge greep het hoofd ontbloot of we ontvangen reeds een vriendelijke groet, vergezeld gaande van een allerliefste buiging, en de jonge Vrouw, die onzentwille even het gesprek staakte met de Haar vergezellende dame, zet Haar tocht toch voort, om ook elders weer groepjes ámechtige wandelaars, jubelende kinderen of van het veld keerende landlieden met een groet te verblijden, iedereen aan den weg opmerkende, niemand vergetend.

De Koningin! . . . Tooverwoord ook op den oneffen, stoffigen Amersfoortschenweg, wanneer de Vorstin daar is verschenen, op Haar gewonen middagrit zonder enig escorte, zonder uiterlijk vertoon, maar met een uitdrukking op het zacht blozend, ernstig geelaat, welks bekoring niemand ooit ontkomt, uitdrukking die diep ingrijpt in het gemoed en spreekt van traditiën en historiën, eeuwen her, van onverbreekbare banden tusschen Vorstin en Volk, van een liefde die daar leeft in het hart der onderdanen en wederliefde vindt ook in het hart der Koningin . . .

Nog onder den indruk van ons jongste wedervaren, zetten we, geheel verkwikt, de wandeling verder voort, in onze gedachten de Vorstin volgend op Haar tocht door de dennenbosschen en over de uitgestrekte heidevelden, waar Zij zoo gaarne verpoozing zoekt na een welbesteden morgen”.

„AFSCHEID VAN HET LOO”

In het vertrek der Koningin ligt altijd iets weemoedigs.

De vreemdelingen hebben Apeldoorn dan reeds lang verlaten om het gezonde buitenleven voor het meer gezellige in de steden te verwisselen, de najaarswinden strijken onrustig door 't hoog geboomte heen en rooven 't laatste schoon dat de zomer overliet, en op het anders zoo vroolijke Loo schijnt een gedrukte stemming te heerschen, die zelfs het vriendelijk schijnende herfstzonnetje niet vermag weg te vagen.

Alles spreekt er van verval en snel naderend einde.

De Koningin is gewoon Haar verblijf op 't Loo zoo lang mogelijk te rekken, meestal tot half December, maar vóór Kerstmis roepen Hare plichten Haar toch in de residentie terug. Diplomatie en etiquette domineeren tot zelfs in het leven eener Koningin.

Wanneer het Hof geen gebruik maakt van een extra-trein, heeft het vertrek of de aankomst van Vorstelijke personen altijd aan het station Apeldoorn plaats.

Het Koninklijk salonrijtuig wordt — zooals trouwens bekend is — op het tweede perron van den gewonen trein afgehaakt en naar het eerste perron gereden, vóór de eerste-klasse-wachtkamer.

Dat rangeeren of sollen met een salonrijtuig maakt echter een allesbehalve vorstelijke indruk en veroorzaakt steeds eenige stagnatie in den dienst.

Daarbij moet het portier van 't rijtuig altijd precies voor den looper gereden worden, een manoeuvre, die van den machinist en den onderchef heel wat inspanning vergt.

Een waardiger vertoon maakt dan ook het vertrek per extra-trein, bestaande uit de bekende blauw-gelakte

rijtuigen, van het Loo, waar op enkele minuten afstand van het Paleis een breed perron is aangelegd, uitsluitend ten behoeve van H.M.

De lijn aldaar staat in directe verbinding met een eigen spoorlijn van de Koningin — waarschijnlijk de eenige in Nederland — die den Koninklijken trein door de buurtschap Waterloo rechtstreeks naar de hoofdlijn Amersfoort—Utrecht—Amsterdam voert.

Waar het Apeldoornsche publiek de lofwaardige gewoonte heeft H.M. steeds *en masse* een afscheidsgroet te komen brengen, kan het bij 't vertrek van de Koningin in de omgeving van het perron soms verbazend druk en . . . gezellig zijn.

De politie laat de belangstellenden welwillend, over de geheele breedte van het grasveld, tot op 3 à 4 meter van den trein toe, zoodat allen de Koningin van zeer dicht nabij kunnen zien en hooren.

Lang voor de komst van H.M. krijgt het publiek al een beeld van de enorme drukte, die met de tijdelijke verhuizing van een Koningin (en Prins) gepaard gaat.

Reusachtige transportwagens voeren onophoudelijk stapels bagage aan, die door het personeel omzichtig in de rijtuigen worden overgeladen.

Dan verschijnen op het tooneel der bedrijvigheid welgedane helpers van de hofkoks, die een keur van gerechten in het keukenrijtuig dragen. De Koningin heeft nog al eens de gewoonte in den trein te lunchen.

Ook de lakeien zijn in volle actie: telkens ziet men hen 't salonrijtuig bestijgen, nu eens om er de mantels of andere garderobe van de Koningin en 't Prinsesje te deponeren, dan weder om er kleine schikkingen te maken, opdat H.M. straks alles in volmaakte orde zal vinden. Successievelijk komen ook de dames en heeren van 't personeel in de voor hen bestemde compartimenten plaats nemen; want het hofgebruik wil, dat alle officianten zich vóór de komst van H.M. in den trein bevinden.

't Grootte moment is eerst daar, wanneer de breedte vestibule-deuren van het Paleis zich openen en Koningin en Prins, gevolgd door de talrijke leden der Hofhouding, zich naar buiten begeven.

In den regel draagt H.M. een eenvoudig wandeltoilet van wit thibet, grijze of blauwe stoffage; want, zooals men weet, zijn dit de lievelingskleuren der Vorstin. Bizonder weelderige garnering of uitheemsche coupe, en groote hoeden, vallen buiten Haar smaak.

Ook meenen we wel eens te hebben opgemerkt, dat H.M. bepaalde toiletten, wier kleur en snit Haar schijnen te bekoren, meermalen draagt.

Zoodra de Koningin op het basscour is verschenen, verzamelen de honderden nieuwsgierigen zich dicht om het perron, de politie maakt de doorgangen naar het Paleis vrij en de stationschef van Apeldoorn informeert met behulp van het primitieve telefoontoestel, dat voor die gelegenheid aan een telefoonpaal is bevestigd, of de lijn geheel vrij is. De Koningin passeert inmiddels het hek van 't basscour. Daar buigt zij minzaam naar een in militaire houding opgestelde groep beambten van het Loo en vervolgens naar het publiek, dat aan het begin van de Paleislaan heeft post gevat.

Niets en niemand ontgaat Haar, zelfs op die korte wandeling.

Zoo zagen we de Koningin bij Haar voorlaatste vertrek eens een korten omweg maken om dichter langs het geboomte te kunnen gaan, waar een gebrekkig vrouwtje, op een vouwstoeltje gezeten, verlangend de komst van H.M. verbeidde.

De Koningin had in haar onmiddellijk een oudgediende van de Naaikamer ontdekt, kortelings wegens een verlamming gepensionneerd.

„Dag, Daatje”, zei H.M. bij 't passeeren, „gaat het je tegenwoordig nog al goed?”

„Ja, Majesteit”, antwoordde Daatje opgetogen, „gelukkig heel wel”.

De Koningin nam met een vriendelijk knikje afscheid en vervolgde Haar weg.

H.M. wordt op 't perron altijd zeer eenvoudig ontvangen, n.l. door den Burgemeester van Apeldoorn, soms ook wel door . . . niemand.

Dat geschiedt echter volstrekt niet willekeurig, want de hofetiquette schrijft bepaaldelijk voor, wanneer de Burgemeester wél en wanneer hij niét op het perron wordt verwacht en of hij daar in civiel of in ambts-costuum zal verschijnen.

Van wege het Hof wordt daarvan te voren aan het hoofd der gemeente kennis gegeven.

Bij haar aankomst op 't perron (of terugkeer uit de hoofdstad of van elders) heeft de Koningin steeds de gewoonte den Burgemeester vriendelijk toe te spreken.

„Prachtig weer, Burgemeester!” of „We hebben het bijzonder mooi getroffen in Amsterdam”, of iets dergelijks, hoort men Haar dan zeggen.

Zoodra H.M. spreekt, is het plotseling doodstil in de omgeving: iedereen wil gaarne de glasheldere, wel-luidende stem van de Koningin hooren, al is het dan ook maar voor een oogenblik.

Flug bestijgt H.M. Haar salonrijtuig, terwijl men als stellig mag aannemen, dat de hartelijke begroeting van het publiek Haar niet is ontgaan en zij de sympathetische ontboezemingen van vooraanstaande dames: „Wat ziet de Koningin er weer goed uit!” of, met betrekking tot Prinses Juliana: „Wat een snoes van een kind is het!” bij het passeeren terdege heeft gehoord.

Nooit zal de Koningin van het Loo scheiden zonder zich eerst nog even voor het venster van Haar Salonrijtuig te hebben geplaatst om de menigte met buigingen en een hartelijken groet voor haar tegenwoordigheid te danken, — een beleefdheid, waarin Zij ook Prinses Juliana voorgaat.

Zoodra H.M. gezeten is, wordt het sein tot vertrek gegeven; de Burgemeester ontbloot het hoofd, de Stationschef en Parkwachters brengen Haar het militair saluut, waarna de trein bijna onhoorbaar langs het perron glijdt om zijn weg te nemen tusschen de heerlijk beschaduwde Paleislaan en weelderige grasvelden van het Vorstelijk domein.

En terwijl het Apeldoornsche publiek zich door de statige lanen van het Loo huiswaarts spoedt, keert het geliefkoosde zomerverblijf van H.M. tot zijn winter-rust terug om, in schijn van doodsch en verlaten te zijn,

HET LOO. DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK DOMEIN

nieuwe krachten te verzamelen, ten einde straks de Meesteresse te kunnen ontvangen in rijken lentetooi met van bloesems geurende luchten, waardoor Zij, Neerlands geliefde Koningin, kracht zal vinden voor nieuwen, moeizamen arbeid”.

BIJLAGE XII

H.M. koningin Wilhelmina vertoefde bij voorkeur op Het Loo. Het hier volgende ontleen ik dankbaar aan de Heer J. Steur. „Mijn herinneringen beginnen aan het einde der twintiger jaren. Na de opening van de zitting der Staten-Generaal in september verbleef de koningin soms enkele dagen op het Huis ten Bosch (toen de Eerste Kamer nog een adres van antwoord op de Troonrede aanbood), om daarna de manoeuvres gade te slaan. Dan vertrok H.M. naar Het Loo tot eind november.

Vóór Sinterklaas vestigde het Hof zich in het paleis Noordeinde, maar in de Kerstweek vertrok H.M. soms voor een kort verblijf naar Het Loo. Na het winterverblijf in de residentie ging de koningin meestal begin april naar het landhuis „De Ruigenhoek”, ook al werd van daaruit het Noordeinde natuurlijk geregeld bezocht, o.a. bij gelegenheid der verjaardag van prins Hendrik (19 april), wiens standaard men wel eens op het Noordeinde zag wapperen en op 30 april met de verjaardag van de kroonprinses (als de jarige op het balkon verscheen om het défilé af te nemen). Begin mei vertrok het Hof naar de zomerresidentie (koningin Emma ging een paar weken later naar Soestdijk), al kwam H.M. natuurlijk zo nu en dan even naar paleis Noordeinde of ook wel naar Huis ten Bosch.

Ik herinner mij hoe ik op zondag 23 november 1930 (veertig jaar na het overlijden van koning Willem III) koningin Wilhelmina van Het Loo zag aankomen bij koningin Emma op het paleis Lange Voorhout, vanwaar de koningin de volgende dag naar Het Loo terugkeerde. Koningin Wilhelmina was toen zondag 31 augustus 1930 vijftig jaar geworden. Op Het Loo vond op de morgen van Haar verjaardag in de regel een aubade plaats, gevolgd door een rijtoer door Apeldoorn. Dat gebeurde ditmaal maandagochtend 1 september. Die maandagmiddag kwamen de koningin en kroonprinses per koninklijke trein naar het Noordeinde, waar zij door prins Hendrik werden opgewacht, teneinde de gelukwensen van de autoriteiten in ontvangst te nemen. Voor het paleis was een grote menigte aanwezig om de vijftigjarige toe te juichen. Ook 's avonds laat was dit het geval toen koningin en prinses, uitgeleide gedaan door prins Hendrik, per auto naar het station Staatsspoor vertrokken en de auto zich voor het paleis een weg moest banen door een menigte psalmenzingerende Scheveningse vrouwen. De koninklijke trein vertrok wel, maar bleef op het emplacement te Voorburg staan, om pas de volgende morgen door te rijden naar het station op Het Loo, vanwaar koningin en prinses te voet naar het paleis gingen.

Het is algemeen bekend dat in juli 1914 de Konin-

gin onverwachts van het Loo naar het Noordeinde terugkeerde en heel de eerste wereldoorlog door maar sporadisch op Het Loo kon vertoeven. Ook bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog verliet koningin Wilhelmina spoorslags Het Loo om er vóór mei 1940 nog even terug te keren teneinde de concierge persoonlijk te instrueren wat hij doen moest bij een Duitse bezetting.

Na de terugkomst van koningin Wilhelmina uit Londen werd er maar een zeer kort bezoek aan het Noordeinde gebracht, waarna de koningin zich vestigde in één van haar villa's op Het Loo, daar het paleis onbruikbaar was. In de winter keerde de koningin terug naar de residentie waar zij zich evenwel niet op het paleis Noordeinde vestigde, noch op het paleis Lange Voorhout, hoewel beiden wel bewoonbaar waren. Dat de koningin zich niet vestigde op paleis Huis ten Bosch is volkomen begrijpelijk daar dit gebouw sterk onder de Duitse bezetting had geleden. Het landhuis De Ruigenhoek was onbewoonbaar daar het omgevend duinterrein bezaaid lag met landmijnen. De koningin betrok toen drie burgerhuizen onder één dak aan de Badhuisweg te Scheveningen. Toen het voorjaar in het land kwam keerde H.M. naar Het Loo terug en nam als vanouds haar intrek in het paleis. Nadat de koningin tijdens een eerste regentschap de leiding van de staat aan prinses Juliana had opgedragen, kondigde zij op 12 mei 1948 (opzettelijk gekozen als zijnde de huldigingsdag van Haar vader koning Willem III) aan, dat Zij afstand van de troon zou doen na het vieren van Haar 50 jarig regeringsjubileum, terwijl kort na deze kennisgeving prinses Juliana andermaal als regentes optrad ditmaal tot eind augustus.

De maandag voorafgaande aan zaterdag 9 september nam koningin Wilhelmina voor het laatst het koningschap weer op zich en keerde op deze maandagochtend van Het Loo naar de residentie terug. Dit vond plaats per koninklijke trein vanaf het station Het Loo; alvorens in te stappen wierp de koningin een lange blik op haar paleis waar haar koninklijke standaard voor het laatst werd ingehaald.

In Den Haag aangekomen nam H.M. voor enkele uren haar intrek in het paleis Lange Voorhout, vervolgens begaf H.M. zich zonder dat de politie was ingelicht door de nauwe straten van de Dennenweg enz. naar het kleine station „Pompstationsweg”, waar de commissaris der koningin en de burgemeester haar naar de Koninklijke trein begeleidden, die haar naar de hoofdstad bracht. De dag voorafgaande aan de troonsafstand bekrachtigde H.M. de wijziging der Grondwet, waardoor de soevereiniteit van Indonesië in de toekomst mogelijk zou worden. Onmiddellijk na de inhuldiging van koningin Juliana in Amsterdam vestigde prinses Wilhelmina zich op de Ruigenhoek, waar zij toen koningin Elisabeth der Belgen ontving, en keerde na een paar weken terug naar Het Loo. Vandaar kwam H.K.H. zo nu en dan op de Ruigenhoek of op het paleis Lange Voorhout, waar zij gewoon was een paar wintermaanden door te brengen zonder bericht in de courant, zonder standaard, looper of schildwacht”.

SUMMARY

As Stadholder, William III had a new hunting lodge built near the old house on the grounds of *Het Loo*. Construction was started in 1685 and took several years. This lodge dating from the first construction phase forms the central element of the palace at present and has many interesting features. In the years which followed, *Het Loo* was enlarged repeatedly but did not become an imposing complex, and when construction suddenly ceased the original concept had not been realized. Since a number of the plans were lost even before the French Revolution, we cannot know what William had in mind, and Desgots's design, which was found in Stockholm some time ago by Runar Strandberg, only shows us a truly inspired French plan for the gardens which was never executed. *Het Loo* remained in its initial stage, with small-scale and conservative characteristics. Due to unfortunate changes made during the laying out of the gardens, which must be attributed to the King-Stadholder, the pattern for the formal planting must be considered a poor design even though it belonged to the period in which Dutch landscape architecture reached its acme. In spite of the presence of several springs in the vicinity, the place was unsuitable for a large formal park, but the *fontaine royale* with its 14 metre high jet for which the water had to be brought from a great distance was a technical wonder in its time. The only source we have concerning the genesis of *Het Loo* is the travel diary kept by Edward Southwell (1696).

William's death was followed by a period of deterioration, and it was Prince William V who returned the part to its old glory in 1766, although plans for a more 'modern' design were

considered then too. With the arrival of Louis Napoleon, who chose *Het Loo* for his summer residence, the old formal planting designed for William III in 1806 was abolished so completely that no trace of it remains. During his short reign, he modernized *Het Loo* and gave the palace its present white aspect; the landscaping of the park was entrusted to Posth and Dufour. This project was completed by King William I, and it is thanks to him that, in its present condition with its stately old trees, *Het Loo* possesses a harmonious unity of palace and park. Queen Wilhelmina and Prince Hendrik made substantial additions to the estate as the result of Prince Hendrik's interest in forestry and hunting. After the birth of Princess Juliana the government considered it proper, despite the reluctance of Queen Wilhelmina, to give *Het Loo* a more imposing appearance in the form of an artificial 'stature' which was foreign to the building.

Queen Wilhelmina made herself responsible for maintaining her palace and domain in the state in which she had received it from her father, guarding them against anything that might do harm, especially to the old trees. In this approach to the management of an historical estate she showed herself far ahead of her time.

Any plan for the restoration of *Het Loo* must take into consideration the simplicity so characteristic of the Orange Nassaus, and should take the unity of house and park as its starting-point. The proposal to return it to its original seventeenth-century form must be seen as an obsolete idea belonging to the time of Viollet-le-Duc a hundred years ago.

KNOB

OUDE BULLETINS

Zoals op de laatste algemene ledenvergadering in Den Haag is medegedeeld, beschikt de Bond nog over een groot aantal oude jaargangen van Bulletins (of gedeelten daarvan), die momenteel zijn opgeslagen bij N.V. Boekhandel en Drukkerij v/h E. J. Brill te Leiden. Het bestuur heeft besloten dit doodliggende kapitaal te activeren. Dit zou kunnen geschieden door de gehele partij aan de handel aan te bieden. Het bestuur heeft echter gemeend, vóór dat dit geschiedt, de leden in de gelegenheid te stellen uit de voorraad van de Bond bestellingen te doen. Een uitgebreide nadere informatie over een en ander zal echter tevoren nodig zijn. Deze informatie volgt hieronder, naar de volgende indeling:

1. Algemene mededelingen.
2. Opsomming van het aanwezige met prijsbepaling.
3. Globale inhoud van de Bulletins.

1. Tot 1964 waren de Bulletins ingedeeld in series, waarvan de jaargangen onderdelen uitmaakten. In 1964 is dit systeem verlaten en spraken wij slechts van jaargangen.

De eerste serie van 1899–1908 is geheel uitverkocht. De inhoud van deze serie bestond hoofdzakelijk uit verenigingsmededelingen, etc.

De tweede serie loopt over de jaren 1908 t/m 1920. Van zes jaargangen zijn geen volledige afleveringen meer te krijgen.

De derde serie, lopende van 1921 t/m 1931, is beter vertegenwoordigd. De toestand, waarin deze jaargangen verkeren is echter minder gunstig dan van de overige. De Bulletins werden uitgegeven op kunstdrukpapier; de voorraad heeft gedurende enige tijd wat vochtig gelegen, zodat hier en daar bladzijden aan elkander zijn geplakt en moeilijk meer zijn los te weken zonder dat het papier gaat krullen. In deze serie zijn echter enkele zeer interessante artikelen opgenomen. Bij de prijsstelling is rekening gehouden met de bovengenoemde vochtschade.

De vierde serie loopt van 1932–1944/46. T/m 1942 kan gesproken worden van een unieke reeks publicaties. De jaren 1943 t/m 1947 (hier-

in is de zgn. *vijfde serie* begrepen) zijn door tijdsomstandigheden gedrukt op slecht oorlogspapier. Met het bepalen van de prijs is daarmede rekening gehouden.

De zesde serie, lopende van 1948 t/m 1963, heeft reeds het karakter van het Bulletin, zoals dit tegenwoordig nog verschijnt. In deze serie, evenzeer als in de vierde, schuilen veel belangrijke artikelen.

Daarna volgen de jaren van 1964 tot 1974 (1975 wordt buiten beschouwing gelaten, als zijnde lopende voorraad). De prijs hiervan ligt wat lager als voor de vierde en zesde serie aangezien de antiquarische waarde wat geringer is.

Met uitzondering van het hierboven vermelde, zijn de Bulletins goed bewaard gebleven.

Opgemerkt zij, dat bij de N.V. Brill nog een aantal banden voor de Bulletins van de K.N.O.B. aanwezig zijn. Deze banden zijn echter geen eigendom van onze vereniging, doch van de Fa. Brill. Op aanvraag levert de Fa. Brill banden voor de betreffende jaargangen, ook zonder jaarvermelding, voor een prijs van f 8,—.

De prijzen, waarvoor de publicaties aan de leden van de Bond ter beschikking worden gesteld, zijn vastgesteld na overleg met de boekhandel. Aangenomen kan worden dat de prijzen zullen stijgen wanneer de Bond de niet verkochte volledige jaargangen of losse nummers aan de handel heeft aangeboden. Het bestuur beschouwt het hierbij gedane aanbod aan de leden als voor hen bijzonder voordelig.

Onder 2. Hieronder volgt een gespecificeerde opgave van hetgeen aanwezig is: totaal 2 700 complete jaargangen en totaal 5 450 losse nummers. In het schema zijn sommige aantallen losse nummers tussen haakjes vermeld, d.w.z. dat in deze gevallen één Bulletin bestaat uit twee gecombineerde nummers.

Onder 3. Hieronder wordt een — vanzelfsprekend zeer globale — inhoudsopgave gegeven van de publicaties. Het samenstellen van een en ander was een groot werk; de inhoudsopgave bepaalt zich derhalve tot de trefwoorden.

De leden kunnen hun bestellingen rechtstreeks

richten tot N.V. Boekhandel en Drukkerij v/h E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden, met gebruikmaking van het bestelformulier, dat hierbij is ingesloten. De wijze van betaling staat op het bestelformulier vermeld. Uit organisatorische overwegingen zal het bestelde eerst kunnen worden verzonden wanneer de desbetreffende betaling is ontvangen.

De leden krijgen de gelegenheid tot 1 januari

1977 hun bestellingen te doen. Aflevering geschiedt zolang de voorraad strekt en naar rato van chronologische binnenkomst der betalingen.

Na laatstgenoemde datum zullen de resterende jaargangen en losse nummers door het bestuur aan de boekhandel en bloc worden afgestoten.

2. *Inventaris van de nog bij de firma Brill te Leiden berustende Bulletins van de K.N.O.B.*

Jaargang	Jaar	Aantal complete		Losse nummers						Prijs	
		jaargangen	1	2	3	4	5	6			
1e serie	1899-1908	uitverkocht									
2e serie											
I	1908	geen				geen					f 40,— per jaargang
II	09	13	—	—	4	2	3	2			Losse nummers f 5,—
III	10	geen	15	—	—	—	—	—	28		
IV	11	21	10	—	—	6	2	4			
V	12	16	—	—	—	6	6	—			
VI	13	geen				geen					
VII	14	geen				geen					
VIII	15	5	—	—	—	—	—	—			
IX	16	10	4	8	8	—	8	7			
X	17	1	—	—	—	—	7	1			
XI	18	4	—	9	—	—	9	9			
XII	19	geen	—	7	—	1	10	5			
XIII	20	geen	6	6	—	—	18	25			
	Totaal:	70				235					
3e serie											
I	1921	geen				geen					f 30,— per jaargang
II	22	geen				geen					Losse nummers f 4,—
III	23	36	—	—	75	25	—	—			Beschadigde f 3,—
IV	24	geen	—	38	20	30	—	—			
V	25	25	—	8	34	10	—	—			
VI	26	37	—	12	10	—	—	—			
VII	27	27	—	—	—	—	—	—			
VIII	28	14				geen					
IX	29	39				geen					
X	30	65				geen					
XI	31	17	50	—	68	68	—	—			
	Totaal:	260				330					
4e serie											
I	1932	3	68	—	—	—	—	—			f 45,— per jaargang
II	33	45	(14)	—	10	—	—	—			Losse nummers f 6,—
III	34	44	—	(29)	—	—	—	—			
IV	35	39	42	—	—	—	—	—			
V	36	69	—	44	(50)	—	—	—			
VI	37	109	—	—	(12)	—	—	—			
VII	38	116	16	—	(8)	—	—	—			
VIII	39	23	—	32	(39)	—	—	—			

IX	40	57	25	—	(5)	—	—	—	
X	41	58	—	—	(43)	—	—	—	
XI	42	60	—	—	—	—	—	—	
XII	43	geen	—	—	(8)	—	—	—	f 20,— per jaargang
XIII	44/46	geen	27	14	—	—	—	—	Losse nummers f 4,—

Totaal: 623 475

5e serie

I	1947	23	—	13	(101)	—	—	—	
---	------	----	---	----	-------	---	---	---	--

Totaal: 23 114

I	1948	120	80	330	80	—	—	—	f 45,— per jaargang
II	49	geen			geen				Losse nummers f 6,—
III	50	140	60	—	100	60	80	20	
IV	51	120	120	—	80	150	80	—	
V	52	200	50	70	46	—	60	—	
VI	53	220	30	—	30	50	80	—	
VII	54	180	—	20	270	120	120	—	
VIII	55	220	30	20	30	20	—	—	
IX	56	110	—	70	70	20	10	—	
X	57	120	10	55	30	5	—	—	
XI	58	110	—	40	—	50	50	—	
XII	59	44	—	56	40	1	66	—	
XIII	60	geen	25	—	25	40	50	—	
XIV	61	geen	—	—	—	—	50	—	
XV	62	geen	—	—	60	30	—	—	
XVI	63	geen	17	41	—	—	—	—	

Totaal: 1584 3090

Jaargang „Serieeloos”	Jaar	Aantal complete jaargangen	Losse nummers						Prijs
			1	2	3	4	5	6	
	1964	geen	—	—	—	30	20	—	f 35,— per jaargang
	65	geen	—	—	—	—	—	—	Losse nummers f 6,—
	66	20	20	—	(10)	—	—	—	
	67	40	—	(20)	(240)	—	—	—	
	68	50	20	20	—	25	—	—	
	69	30	36	—	57	28	30	—	
	70	geen	—	—	17	48	—	—	
	71	geen	—	—	—	45	—	—	
	72	geen	—	—	130	120	—	—	
	73	geen	37	(200)	—	—	—	—	
	74	geen	60	—	—	—	—	—	

Totaal: 140 1200

Aan de jaargangen 1954-1973 zijn zgn. Nieuwsbulletins toegevoegd, met hoofdzakelijk archeologische gegevens, vele korte berichten, waarvan een inhouds-

opgave niet wel mogelijk is. Bij bestelling van de betreffende gehele jaargang zullen de Nieuwsbulletins worden bijgevoegd, voor zover de voorraad strekt.

INHOUDSOPGAVE

Jaar	Nr. Bulletin		Jaar	Nr. Bulletin	
1963	1	Kerk te Harderwijk, Kasteel Wisch.			1597, Sparrendaal te Driebergen.
1964	2	Ontwerp Leidse stadhuisgevel uit	4		Praetorium agrippinae, meester van

- Katharine van Kleef en atelier, meester van Maria van Bourgondië. 2
- 5 Tochtportalen in Leidse kerken, burcht van Oostvoorne constructie en versiering van balken en vloeren tot 1650. 3
- 1965 4 Uurwerk en klok van stadhuis van Veere; wijzerplaten op oude gebouwen. 4
- 1966 1 Bodebus als onderscheiding van bode, Engelse wasportretjes in Leids bezit. 5
- 2 Oorsprong van Kaapse bouwkunst. 1970 1
- 3-4 Kleurenschema van Middeleeuwse kerkinterieurs te Groningen, restauratie Martinikerk te Groningen, Mr. Garwen Peters en Groningse bouwkunst in de 17e eeuw. 4
- 5 Vroegste werken van Jacob van Campen, de invloed van Scamozzi op Hollandse architectuur in de 17e eeuw, vroege hofsteden in Nederland. 5
- 1967 1 Middeleeuws kistje met combinatieslot, restauratie Hervormde kerk te Wons (Friesland). 1971 2-3
- 2-3 Zaanse Schans, Maquette Assumburg, Beeckesteyn restauratie kerk te Oosthuizen. 4
- 4-5 Joden en synagoges in Limburg 13e-19e eeuw. 1972 2
- 1968 1 Houten ramen in vensters van Romaanse kerken 2
- 2 Houten huizen van Holysloot. 3
- 2 Geschiedenis van vesting Bourtagne, 3 huizen van het Gemene Leven te Deventer. 4
- 3 Restauratie en afbraak te Nijmegen. 1974 1
- 4 Pieter Post-zaal ter ere van de Oranje's, De Schaffelaar. 1973 1
- 5 Europese monumenten te Ghana. 2-3
- 1969 1 Gordingkappen in Nederland, voor- 4
- malig grafelijk hof te 's-Gravenzande. Kerk Delden, kerk te Oudewater. 3
- Stedelijke ontwikkeling Breda, Vlaams openluchtmuseum te Bokwijk. 4
- Overijsselse buitenplaatsen. 5
- Josua de Grave, Valentius Klotz, Barnardus Klotz, tekenaars. 1970 1
- Broeder-Zusterplein te Zeist, plattegronden van Middeleeuwse kerken in Friesland en Groningen. 4
- Van Nelle fabrieken en Stadion Feyenoord te Rotterdam. 5
- Theater te Amsterdam van Jacob van Campen. 1971 2-3
- Sint Lieve Vrouwetoren/kerk te Zierikzee en verdere monumenten in die stad, Kasteel Haamstede. 4
- Bepplantingen van vestingwerken, Middeleeuwse baksteen. 1972 2
- Friesland en Oostfriesland, burchten en kerken aldaar, Emden. 3
- Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, afbeeldingen van de Munsterabdij te Roermond. 4
- Topografisch werk van Dirk Verrijk. 1973 1
- Slot Heemstede bij Houten, offerblokken in Nederland, bescherming van Nederlandse buitenplaatsen. 2-3
- Belgisch Limburg, abdij Sint Truiden, landcommanderij Alden Biesen, Maastrichts burgerhuis, 15e-18e eeuw. 4
- Victor de Stuers en St. Jan te 's-Hertogenbosch, restauratie van de St. Jan, St. Jan in de 19e eeuw. 1974 1
- Orgelarchitectuur van Jacob van Campen, Lieve Vrouwepoort te Bergen op Zoom, Marot's en Desgots' plan voor de tuinen van Het Loo.
- Korte inhoudsopgave van de verkrijgbare Bulletins van de K.N.O.B. jrg. 3, nr 1 : Pieter Saenredam, Valkhof te Nijmegen, nationale esthetica vergissing?
- 2e Serie: nr 6 : Autoriteit Pieter Saenredam, kerk te Etten, Haagsche Schouwburg
- jrg. 2, nr 1 : Gerard Dou, glasschilder Pieter Corn. Kunst, Stadhuis van Den Bosch jrg. 4, nr 1 : Bourgondische deviezen, oude orgels, valse Dou
- nr 2 : Raadhuis van Rotterdam, Grote Zaal te Woerden, Nachtwacht i.v.m. tekening Dürer nr 2 : Koningshuis te Rhenen, Doorwerth, Engelse bloedverwanten van Hendrick de Keyser
- nr 3 : Monumenten van Alkmaar nr 3 : Monumenten van Deventer
- nr 4 : Huis Bethlehem te Gorkum, Kasteel Doornenburg, 2 portretten van Rembrandt nr 4 : Kerk van IJsselstein, apostelbeelden in de St. Agathakapel te Delft
- nr 5 : Ornamentprentjes van Abr. de Bruijn, Deventer, Zwolle nr 5 : Graf van Karel van Egmond, Arnhem, Barth. van Bassem
- nr 6 : Huis aan de 3 grachten te Amsterdam, koperen altaarafscheiding van de Dom te Utrecht nr 6 : Altaarstuk C. Engebrechtsz., Elisabeth Bas, bouwwerk van J. v. d. Borch
- jrg. 5, nr 1-2: Mauritshuis, Amsterdamse Poort te

- Haarlem, Huis Torenzicht te Poeldijk, oude gewelfschilderingen in Hoensbroek, prehistorische grafheuvels te Renkum
- nr 3 : Monumenten van Leeuwarden
- nr 4 : Heringa State, Popta Gasthuis, monumenten van Franeker
- nr 5 : Hollandse monumenten buiten Europa, portret van Willem II door Pieter Quasts
- nr 6 : Gewelfschilderingen Walburgskerk te Zutphen, Eusebiuskerk te Arnhem, Schelluinen
- jrg. 8, nr 1-2: Romaanse grafzerken, pottenbakkersovens te Heerlen
- nr 3-4: Oud Arnhem, beschaving merovingisch tijdperk
- nr 5 : Romaanse doopvonten in Nederland
- nr 6 : Romaanse doopvonten in Nederland, merkwaardig altaarstuk
- jrg. 9, nr 1 : Opgravingen St. Servaas te Maastricht
- nr 2-3: In Memoriam de Stuurs, Centraal Museum Utrecht
- nr 4 : Beschrijving van Hoorn
- nr 5 : Jan van Santen te Rome
- nr 6 : Muntvondst te Olst, catalogiseren van kunstwerken
- jrg. 10, nr 5 : Zeepaardjes uit Museum Kam
- nr 6 : Noord-nederlandse miniaturen I
- jrg. 11, nr 1 : Zorg voor monumenten in oorlogstijd
- nr 2 : Nijmegen in romeinse tijd, karolingische kapitelen van het Valkhof
- nr 3 : Geschiedenis van Delft, Nijmegen in romeinse tijd
- nr 4 : Oude gebouwen te Delft
- nr 5 : Beeldhouwwerk van het Karmelietenklooster te Woudsend
- nr 6 : Koorsluitingen I
- jrg. 12, nr 2 : Toren St. Jan te Den Bosch, Nederlands Openluchtmuseum
- nr 4 : Koorsluitingen II
- nr 5 : Bescherming van monumenten in oorlogstijd, porselein
- nr 6 : Vondsten in de Utrechtse Dom, Hinderloper volkskunst
- jrg. 13, nr 1-2: Deux miniatures de l'évangélique d'Egmond
- nr 5 : 6 tekeningen van Saenredam
- nr 6 : Noord-nederlandse miniaturen II en III
- 3e Serie:
- jrg. 1, nr 1-2: Nicolaaskerk te Utrecht, Hollandse miniaturen uit de 15e eeuw, Kerk te Deinum, voorhistorische en romeinse oudheden.
- nr 3 : Monumenten Harderwijk, Hattem en Elburg
- nr 4 : Tegels volgens ontwerp Marot, Hollandse monumenten in Malakka, Nederlandse miniaturen
- jrg. 4, nr 2 : Restaureren van oude gebouwen (Kalf), archeologie in Nederland 1899-1924
- nr 3 : Bergen op Zoom, Wouw, Halsteren en Tholen
- nr 4 : Muurschilderingen Martinikerk te Groningen, Auckma Huis te Leeuwarden
- jrg. 5, nr 1 : Schoolgebouwen vóór 1800, handschriften en miniaturen
- nr 2 : Monumenten van Dordrecht
- nr 3 : Voorhistorische en romeinse oudheden, werk van Jacob Cornelisz.
- nr 4 : Gothische meubels, handschriften en miniaturen, hollands faïence uit de 17e en 18e eeuw, meester van het sterfbed van Maria
- jrg. 6, nr 1 : Wandtapijten te Maastricht, Belgisch faïence, bandkeramiek te Limburg
- nr 2 : Monumenten te Zwolle en Hasselt
- nr 3 : Buurkerk te Utrecht, Huis te Rechteren
- nr 4 : Handschriften en miniaturen, tentoonstelling Daguerrotypen, indisch oudheidkundig werk
- jrg. 7, nr 1 : Handschriften en miniaturen, altaar en schilderingen Oud-Katholieke Kerk te Leiden
- nr 2 : Monumenten van Utrecht
- nr 3-4: Handschriften en miniaturen, Fries zilver, banden uit werkplaats Magnus
- jrg. 8, nr 1-2: Gebouwen van de Compagnie in Nederland
- nr 3 : Almelo, landelijke bouwkunst van Twente
- nr 4 : Ruisdaels jodenkerkhof, Utrechtse miniaturen, wandschilderingen te Zwolle
- jrg. 9, nr 1 : Genealogie van Christus in de Nederlandse kunst
- nr 2 : Monumenten van Valkenburg en omgeving
- nr 3 : Kleine musea in Italië, razernij- of dolhuisvrouw
- nr 4 : Handschriften en miniaturen, Nederlandse oudheden op Celebes
- jrg. 10, nr 1 : In Memoriam Overvoorde, Hofstede de Groot, praalgraf van Wasenaer van Obdam
- nr 2 : Monumenten van Goes, Hulst en Kloosterzande
- nr 3 : Handschriften en miniaturen
- nr 4 : Antieke muziekinstrumenten
- jrg. 11, nr 1 : Handschriften en miniaturen, architect Paul Moreelse
- nr 2 : Monumenten van Gorkum, Woud-

- richem, Zaltbommel, Maartenskerk te Zaltbommel
- nr 3-4: Ornament topgevels te Groningen, beelden N.H. Kerk te Neede
- 4e Serie:
- jrg. 1, nr 1 : Bouwgeschiedenis van het Stadhuis te Middelburg
- nr 2 : Monumenten in Nederland
- nr 3-4: Groninger Borgen, Mathijs Wellens de Cock, Adam van Breen, etc.
- jrg. 2, nr 1-2: Grote Kerk te Dordrecht, Daniel Marot
- nr 3 : Iconografie van Prins Willem van Oranje (de Zwijger)
- nr 4 : Noordhollandse polderkerken, baksteenformaten
- jrg. 3, nr 1 : Klooster Ter Apel, Hendrick de Keyser beeldhouwer
- nr 2-3: K.N.O.B. 1899-1934 etc.
- nr 4 : Register op Bulletins 1899-1934
- jrg. 4, nr 1 : Abdij te Egmond, noord-nederlandse miniaturen
- nr 2 : Burcht te Oostvoorne, Willemstad, kerken van Abbenbroek
- nr 3-4: Gemeentemuseum Den Haag, Boymans van Beuningen, letterbalustrade op de St. Jan te Den Bosch
- jrg. 5, nr 1 : Voorhistorische en romeinse oudheden, bouwgeschiedenis van de Binckhorst
- nr 2 : Aardenburg, Kerk te Veere, Prinsenhuis te Vlissingen, St. Jacobskerk te Den Haag
- nr 3-4: Voorhistorische en romeinse oudheden, architect Pieter de Zwart
- jrg. 6, nr 1 : Vestingbouw in Nederland I
- nr 2 : Vestingbouw in Nederland II
- nr 3-4: Academie te Leiden
- jrg. 7, nr 1 : Pasqualini, Stadhuis te Den Bosch
- nr 2 : Oxaal St. Jan te Den Bosch, kerk te Naaldwijk
- nr 3-4: Slot op den Hoef, vergrotingsplan Paleis Soestdijk
- jrg. 8, nr 1 : Feestbundel Kalf
- nr 2 : Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden, monumenten van Deventer
- nr 3-4: Voorhistorische en romeinse oudheden, Pieter de Zwart en zijn school
- jrg. 9, nr 1 : Catalogisering topografische atlas, Gregorius Cool
- nr 2 : Noord-nederlandse miniaturen, middeleeuwse scherven te Teylingen
- nr 3-4: Pieter Post, Pieter de Keyser, praalgraf van Willem I
- jrg. 10, nr 1-2: Voorhistorische en romeinse oudheden, beeldhouwer Gillis Huppe
- nr 3 : Voorhistorische en romeinse oudheden, noord-nederlandse miniaturen
- jrg. 11, nr 1-2: Willem Schellinks en Lambert Doomer
- nr 3-4: Architecten van Lodewijk Napoleon
- jrg. 12, nr 3-4: Voorhistorische en romeinse oudheden, Engelse portretminiaturen in Nederland
- jrg. 13, nr 1 : Tin
- nr 2-4: Bauerscheidt, Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden
- 5e Serie:
- jrg. 1, nr 1 : Walewijn handschrift, appeleerder van de Utrechtse Dom
- nr 2 : Voorhistorische en romeinse oudheden, Rijnbout Nederlands beeldhouwer uit de 19e eeuw
- nr 3-4: Noord-nederlandse miniaturen, archeologisch onderzoek in middeleeuwse kerken, voorhistorische en romeinse oudheden, Geertekerk te Utrecht
- 6e Serie:
- jrg. 1, nr 1 : Restauratie Abdijgebouw te Middelburg
- nr 2 : Oude baksteen, verzekering van musea, Mauritshuis
- nr 3 : Behouden voor vernieuwen (Kalf), streekmusea
- nr 4 : Boerenhuisonderzoek en monumentenzorg
- jrg. 2, nr 1 : Christoffelkerk te Roermond, inventarisatie stedschoon, beeldhouwkunst N.H. Kerk te Woerden
- nr 2 : Opgravingen N.H. Kerk te Oosterbeek, monumenten in de Vechtstreek
- nr 3 : Oude dakbedekkingen, bescherming windmolens
- nr 4 : Stadhuis te Lochem, oudheidkundig onderzoek in de Bommelerwaard
- jrg. 3, nr 1 : Gravenhof te Zutphen
- nr 2 : Pieter Adriaansz. 't Hooft, windmolens
- nr 3 : Bodemonderzoek Noordoostpolder, Vollenhove, oude vleeshuis te Kampen
- nr 4 : Martinitoren te Groningen
- nr 5 : Bouwrekeningen van het Goudse Stadhuis 1450
- nr 6 : Natuursteen bij historische bouwwerken
- jrg. 4, nr 1 : Bouwkunst in Nederland begin 19e eeuw, Van Oudendijk beeldhouwer
- nr 2 : Bijschriften in musea, schippers-antependium te Nijmegen, Maurits-huis
- nr 3 : Restauratie ronde Lutherse kerk te

- Amsterdam, huis Maarten van Rossum te Zaltbommel
- nr 4 : Westgroninger boerenplaatsen
- nr 5 : Spinolareliëfs van Mathias Melin, kerk te Kesteren
- jrg. 5, nr 1 : Burcht van Leiden, barometer der Staten-Generaal
- nr 2 : Limburgse kerken (Susteren, Thorn, Roermond, St. Odiliënberg, Wessem)
- nr 3 : Muntvondsten, penningkasten van het Koninklijk Penningkabinet
- nr 4 : Kerk Alphen aan de Maas, vroeg 18e eeuwse Dordtse betimmeringen
- nr 5 : Architectonisch ontwerp in de Nederlanden in de 16e eeuw
- jrg. 6, nr 1 : Nederlands Postmuseum, 9 Scandinavische openluchtmusea
- nr 2 : Noord-nederlandse miniaturen, Mathias Melin
- nr 3 : Glasschilderkunst
- nr 4 : Carillons zijn monumenten, volkskunst in Scandinavische musea
- jrg. 7, nr 1 : Ontstaan van het Binnenhof te Den Haag, middeleeuwse baksteen
- nr 2 : Monumenten van Elten, ereteken van Christiaan IV van Denemarken
- nr 3 : Kasteel Hernen, St. Stevenskerk, Raadhuis te Nijmegen
- nr 4 : Bouwgeschiedenis van het Muider-slot
- jrg. 8, nr 1 : Terrein van het St. Pietersgasthuis te Amsterdam I
- nr 2 : Terrein van het St. Pietersgasthuis te Amsterdam II
- nr 3 : Martinikerk te Bolsward, Franeker, middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis
- nr 4 : Stapelbekers, Nederlandse natuurhistorische musea, In Memoriam Martin, Kalf, Vogelsang
- jrg. 9, nr 1 : Noord-nederlandse miniaturen in de Geertruidskerk te Bergen op Zoom, ontstaan Friese terpen
- nr 2 : Pleisterwerk in middeleeuwse kerken, woonhuisrestauraties en stads-herstel, zwanenjachten en zwanen-tekening in Friesland
- nr 3 : Excursie-nummer Walcheren en Zeeuwsvlaanderen
- nr 4 : Oudheidkundig bodemonderzoek in de St. Maartenskerk te Bolsward, restaureren en conserveren van oude weefsels
- nr 5 : Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden
- jrg. 10, nr 1 : Huis Windenburg te Dreischor, Agnietenbergse verluchtkunst, Mathias Melin, glasschilderkunst
- nr 2 : Kerk te Vianen, nationale kunstgeschiedenis
- nr 3 : Drentse esdorpen, landelijke bouwkunst en havezathen in Drente
- nr 4 : St. Petersgasthuis te Arnhem
- nr 5 : Ontwerp monumentenwet, vroegste bakstenen gebouwen te Vlaanderen, problemen van kleine musea en oudheidkamers
- jrg. 11, nr 1 : Boerenmeubelen Zuiderzeegebied, Jan Brandes tekenaar
- nr 2 : Oud Nijmegen, Elburg
- nr 3 : Dorpen en kastelen in het rivierkleigebied, Zaltbommel
- nr 4 : Overkapping Oude Kerk te Amsterdam, Kurhaus te Scheveningen
- nr 5 : Oostindisch Huis te Amsterdam, grafmonument Engelbrecht II te Breda
- jrg. 12, nr 1 : Vroeg-romaanse kerken te Utrecht, Amsterdamse kerken 17e eeuw, Beurs van Berlage
- nr 2 : Kerken van Bisschop Bernold, Beeckestein bij Velzen
- nr 3 : Middeleeuws Amersfoort, Trompenburg, Stadhuis van Weesp
- nr 4 : Haardstenen
- nr 5 : Agnietenbergse getijdenboek
- jrg. 13, nr 1 : Tielman van Gameren, St. Jacobs-gasthuis te Schiedam
- nr 3 : Kerken van Geertruidenberg en Zevenbergen, slot te Oosterhout
- nr 4 : Kerk te Hoog-Elten, beeldende cartographie in Nederland vóór 1550
- nr 5 : Bijbelse voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen
- jrg. 14, nr 5 : Vroeg-Agnietenbergsegetijdenboek, invloed prentkunst op volkskunst
- jrg. 15, nr 3 : Eusebiuskerk te Arnhem, kasteel Wisch, Presikhaafhuis te Arnhem
- nr 4 : Daniel Marot en Huis Rosenberg te Voorschoten, houtsculpturen aan de kappen van middeleeuwse kerken in westelijk Nederland

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

OVERIJSSSEL

Oldenzaal

Mede dank zij de toestemming van de gemeente Oldenzaal, de heren Blokhuis en Vos, alsmede de medewerking van de A.W.N. afd. Twente en de heer C. Hijszeler kon in januari ondanks de vorst een tweedaags onderzoek ingesteld worden naar een gedeelte van het urnenveld „de Zandhorst”. Dit urnenveld was in 1948 door C. Hijszeler reeds grotendeels onderzocht, maar voor het onderhavige perceel, toenmaals bouwland, werd geen toestemming verleend. Het gehele terrein ligt momenteel in de nieuwbouwwijken van Oldenzaal.

Het onderzochte perceelsgedeelte (c. 45 bij 15 m) behoort tot het zuidoostelijk deel van het urnenveld, dat gelegen is op een dekzandrug rond de 32 m hoogtelijn. Het opgravingsvlak bood als resultaat 3 lange bedden, 3½ kringgreppel en een waarschijnlijk losse crematie. De lange bedden maten c. 15 m in de lengte en 2½–5 m in de breedte. Oriëntatie: West-Oost. De noordelijkste van de drie bezit geen afsluiting in het oosten, waar hij tegen een omgreppelde grafheuvel aanloopt. Bij dit open uiteinde lag een houtskoolplek. Het tweede lange bed ligt geheel binnen het derde. Van deze beide konden de oostelijke afsluitingen niet onderzocht worden. De greppel van het binnenste lange bed had in tegenstelling tot de andere greppels een rechthoekige dwarsdoorsnede en mat ruim 20 cm onder het opgravingsvlak. De greppels van de beide andere lange bedden zijn ondieper geweest en vormden meestal slechts oerbanen in het vlak. Binnen het tweede en derde lange bed zijn geen crematie- of houtskoolplekken aangetroffen.

De kringgreppels bezaten diameters van 4–8 m. Hun recent gestoorde centra bevatten slechts crematie. Op basis van de in 1948 gedane vondsten is het urnenveld geheel of in hoofdzaak te dateren in de late bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

GELDERLAND

Wychen, de Berendonk

Onlangs is begonnen met de aanleg van een ruim

180 ha groot recreatieterrein, genaamd de Berendonk, gelegen in de gemeente Wychen en grenzend aan de zuidrand van Nijmegen. Het ligt grotendeels in het gebied met resten van het verwilderd riviersysteem van de Laatglaciale Maas. De westelijke rand van het terrein beslaat de uitlopers van de stuifzandrug, waarop o.m. Wychen en Alverna zijn gelegen. Van deze rug is bekend dat zij in vele perioden bewoond is geweest. De expositie in het Museum Frans Bloemen te Wychen geeft daar een goede indruk van. Ook in het recreatieterrein zelf beschikken we over archeologische gegevens. Ze werden tijdens grondwerkzaamheden in het recente verleden verzameld door de Afdeling Nijmegen van de A.W.N.

Dankzij de medewerking van het Bestuur van het Recreatieschap Nijmegen en Omstreken is het mogelijk geworden de werkzaamheden in het terrein, welke in de komende 8 jaar zullen worden uitgevoerd, vooraf te laten gaan door een oudheidkundig onderzoek. Daarmee is dit jaar begonnen in een deel van de zandrug die in het verleden reeds grotendeels ontzand was. Zoals te verwachten was, waren de gegevens spaarzaam. Bewoningssporen uit de IJzertijd, o.m. een waterput, werden vastgelegd. Het onderzoek in een wegcunet leverde een overstoven bewoningslaag met Laat-neolithische vondsten, verder wat scherven uit de Late Bronstijd en de IJzertijd. In dit deel van het terrein is in de komende jaren nog onderzoek mogelijk.

I.P.L., Leiden (G. J. Verwers)

UTRECHT

Lage Vuursche, gemeente Baarn

In het archief van Stad en Lande van Gooiland bevonden zich onder Register 4-1410, Bezittingen en Opgravingen-6 en 7, twee brieven gedateerd Hilversum 16 augustus 1918 en 10 september 1918 van Otto L. van der Aa aan de voorzitter, de generaal b.d. E. Luden, destijds een van de weinigen die zich voor de archeologie van de streek interesseerde. Van der Aa's eerste brief verdient grotendeels geciteerd te worden:

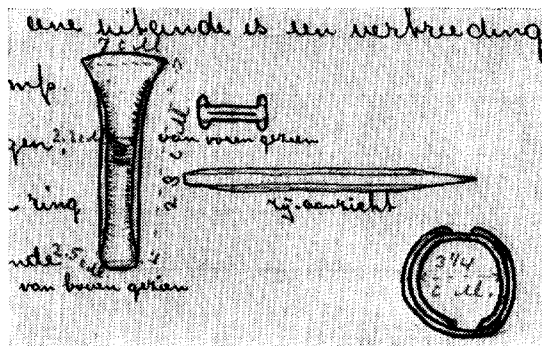
„De Romeinsche beitel met bijbehorende ring gevonden te Lage Vuursche.

Deze beitel werd ongeveer een jaar geleden bij het omspitten van een stuk grond, waar dennenhout op gestaan had, gevonden door een zekere boer Webbe, wonende op een boerderij op de plaats *de linden* genaamd, aan het fietspad Hooge Vuursche–Lage Vuursche nabij de Soestdijkerstraatweg. De vinder nam den beitel naar huis en bewaarde hem tot vóór ongeveer twee weken, toen n.l. de Heer van der Heyden uit Baarn, een oudheden verzamelaar, hem van boer Webbe kocht voor f 20,—. Behalve deze beitel is toen verder in dien heuvel niets gevonden. In aanmerking moet echter genomen worden dat het graven tot doel had het verwijderen van stronken van dennenboomen uit den grond en niet het afgraven van den heuvel. Volgens zeggen van den heer van der Heyden zijn eenige heuvels nabij voornoemde gelegen vermoedelijk grafheuvels. De heer van der Heyden vreest echter dat een plaatselijk onderzoek door professor Holwerda uit Leiden niet zal kunnen geschieden daar de heer Loten van Doelen Grothe waarschijnlijk toestemming tot het afgraven der heuvels zal weigeren.

De beitel is van brons en volkomen gaaf. Hij is in het midden plat met aan de randen een kleine verhooging. Aan het eene uiteinde is een verbreding, die scherp geslepen (is). Aan de andere zijde is hij stomp. In het midden bevinden zich enkele inkrassingen, dit zijn echter geen teekens [bedoeld: schrifttekens-B.]. De bijbehorende ring bestaat weder uit twee andere in elkaar passende ringen. De openingen in elk der ringen liggen juist tegenover elkaar. Hierdoor ontstaat een ring die gemakkelijk in kan krimpen en uit kan zetten. Deze beide ringen zijn eveneens van brons en volkomen gaaf”. [Een uiteenzetting hoe Van der Aa en Van der Heyden veronderstelden dat de beitel als een transversale speerpunt, een ‘jachtbeitel’ geschacht is geweest, waarbij de ring om bijl en speer gezeten heeft, laat ik weg — B.].

Een schetsje van beide voorwerpen wordt hier op ongeveer ware grootte gereproduceerd (afb. 1).

Volgens dr. J. J. Butler, die wellicht in een volgende aflevering zijn opinie over deze stukken uit de Vroege of Midden Bronstijd (dus niet uit de Romeinse tijd!) zal geven, is de lengte van 23 cm voor een randbijl in Nederland uitzonderlijk groot. De voorwerpen zijn nog niet teruggevonden. Zij hebben geen deel uitge-

Afb. 1. Lage Vuursche. Tekening van randbijl en ring(en) in brief van O. L. van der Aa, 16 augustus 1918.

maakt van de voormalige collectie van de Oudheidkamer Baarn. Volgens mededeling van de heer van der Aa (1972) woonde de heer van der Heyden indertijd in de villa nabij station Baarn waarin later het Baarns lyceum gevestigd was (en die in 1975 afgebroken is).

De vindplaats is evenmin teruggevonden. In zijn brief beschreef Van der Aa wel de plaats van het huis van de vinder (de Zeven Linden, een later afgebroken boerderij), maar niet de vindplaats. In 1972 meende hij op de stafkaart de omgeving van het punt met de coördinaten 32W:144.1/466.3 aan te kunnen wijzen. Dit is in de nabijheid van de Konijnenberg, iets ten Noordoosten van de grafheuvelgroep op Groot Drakenstein, waarnaar Van der Heyden volgens de brief als „nabij gelegen grafheuvels” verwees. Weliswaar zijn geen andere gegevens over grafheuvels nabij de Konijnenberg bekend, maar dit zegt niet alles. De eenzame grafheuvel aan de Zevenlindse Weg, een zevenhonderd meter ten Noordoosten van het opgegeven punt zou volgens Van der Aa niet in aanmerking komen, evenmin als de grafheuvelgroep op het landgoed Pijnenburg rond de kruising van de Berkenweg (Hessenweg) en de Hooge Vuursche Weg, een zevenhonderd meter ten Noorden van het opgegeven punt. Begin september 1918 bezocht J. H. Holwerda op uitnodiging van de Baarnse localhistoricus T. Pluim de grafheuvels van Lage Vuursche. Van der Aa, die over dit bezoek in zijn tweede brief schrijft, mocht niet mee van Pluim. Misschien is hieraan te wijten dat randbijl en ring(en) niet door Holwerda bestudeerd zijn. De notities over deze verkenning in het Oud Vondstenarchief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zeggen er tenminste niets over,

evenmin als de passage in Pluim's *Uit de geschiedenis van Baarn* (1932, herdruk 1975) over het bezoek van de beroemde man. Ook F. E. Farwerck die andere berichten van Pluim en anderen samenvat (*Westerbeem* III (1954), 18-21), vermeldt de lange randbijn niet. Het lijkt immers niet waarschijnlijk dat Pluims berichten uit 1927 en 1932 van toepassing zijn waarin gezegd wordt dat in 1893 bij het spitten in de grafheuvelgroep op Pijnenburg drie geraamten en een bronzen bijn gevonden waren, alsmede in de borst van één geraamte een bronzen lanspunt, die onmiddellijk kapotgeslagen was.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker)

NOORD-HOLLAND

Blaricum, Witzend

Mevr. M. E. Stroobach-Haag wees ons in 1973 op een *c.* 155 m lange, tot 1,50 m hoge, in het midden *c.* 7 m brede, grondnam in het villapark Witzend, kaartcoördinaten 26C:144.15/476.42-144.22/476.60, dichtbij de Tafelberg. Deze langwerpige-spoelvormige heuvel is ongeveer NNO-ZZW gericht, loopt van het noorden naar het zuiden op. Het zuidelijk eind, sedert 1940 bebroond door een der zandstenen leeuwen van de Delftische Poort te Rotterdam, is *c.* 15 m breed. Dit einde en de westhelling van de heuvel zijn begrensde en bekleed door een grote massa „megalithisch” aandoende zwerfstenen en het geheel lijkt op een door stenen omgeven langheuvel zoals deze vooral van de trechterbekercultuur ten oosten van de Elbe bekend zijn. De oosthelling is echter vrijwel steenloos zodat het waarschijnlijker zal betreffen een recent met stenen beklede wal zoals J. A. de Rijk e.a. (*Wandelingen, Hilversum* 1905) er een andere (pas aangelegd) afbeelden aan het Oranjeplein nabij Crailo. De (in details soms onnauwkeurige) *Nieuwe Kaart van Gooilandt* door R. & I. Ottens (*c.* 1750) geeft ter plaatse van de eerstgenoemde grondnam grond aan; de *Kaart van Gooiland na de beide verdeeling van 1843* eikehakhout. Maar dit zegt niet alles en onze zegsvrouw meende dat de bewoners van het terrein in het begin dezer eeuw niets van recente (en omvangrijke!) constructiewerken wisten, terwijl zij de heuvel „het hunebed” noemden. Enkele proefgravingen worden overwogen.

*J. A. Bakker (I.P.P., Amsterdam),
M. Addink-Samplonius
(archeoloog van Hilversum)*

Vier Noorderkoggen

Sinds het voorjaar van 1975 houdt het I.P.P. zich bezig met een archeologische veldverkenning („Landesaufnahme”) van het ruilverkavelingsgebied der Vier Noorderkoggen (vNK), dat in de jaren 1976-1982 zal worden herverkaveld. Een drietal factoren zijn de voornaamste die tot het onderzoek aanleiding hebben gegeven. (a) Bij de ruilverkavelingswerken zal een groot aantal thans nog niet bekende sites worden vernietigd. (b) Vanuit het onderzoek in de stadskern van Medemblik, waar bewoning vanaf de merovingische tijd is geconstateerd, ontstond de behoefte ook inzicht te krijgen in het bewoningspatroon van de landelijke omgeving van de stad. Bovendien bestond de bedoeling een vroeg-middeleeuwse nederzetting op te graven; deze moest echter nog worden gevonden. (c) De veldverkenning die de laatste jaren door de R.O.B. wordt uitgevoerd in Het Grootslag grenst aan dit gebied. Een „Landesaufnahme” van de Vier Noorderkoggen zou dus samen met de gegevens verkregen in Het Grootslag een goed inzicht geven in de bewoningsgeschiedenis van een aaneengesloten groot stuk van West Friesland.

Het onderzoek is mogelijk door de T(ijdelijke) A(rbeids) P(laatsen) regeling. In 1975 was er een medewerker voor een half jaar beschikbaar, nu zijn er drie man constant in het veld. De stroom binnenkomende informatie is daardoor thans zo groot dat hij nog slechts ten dele verwerkt is. Vondsten van prehistorica zijn merkwaardigerwijs zeer gering in aantal. Een vuurstenen pijlpunt (KB cultuur) en enkele KB scherfjes werden bij Oostwoud aangetroffen op het kreekruigenstelsel waar eerder twee KB grafheuvels zijn onderzocht (in 1956/57 en 1963).

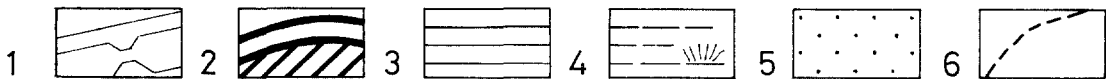
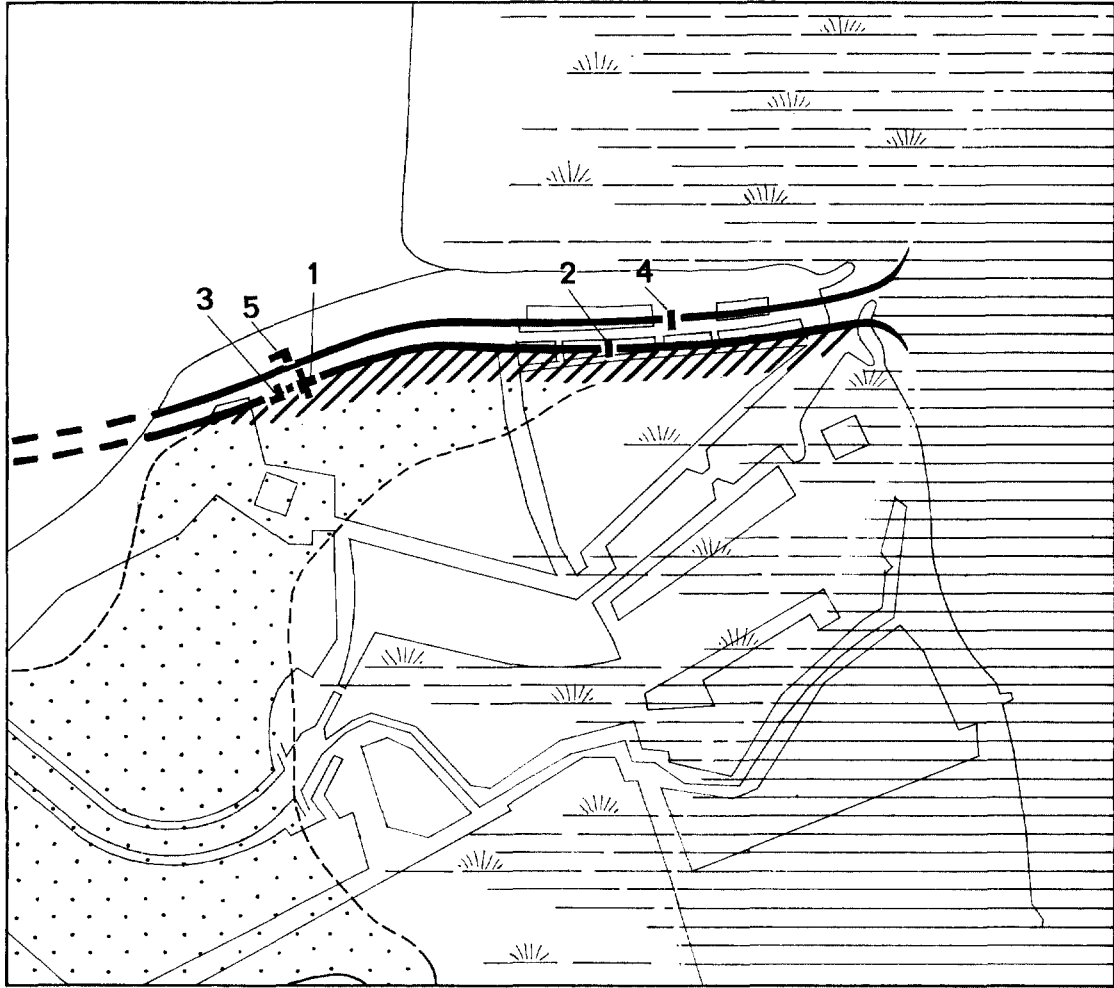
Aardewerk uit de Romeinse Tijd werd opgepraapt in een strook op de noordflank van de grote geulrug bij Opperdoes. Op deze brede rug werden vrijwel geen vondsten gedaan, waarschijnlijk doordat er daar een dik baggerdek aanwezig is. De opmerkelijk talrijke sporen van bewoning uit de karolingische tijd blijken hier, evenals in Het Grootslag is geconstateerd, duidelijk verband te houden met de verbreiding van de vanuit het meer van Wervershoof afgezette kiekklei. Ook concentraties van 11de-12de eeuwse materiaal werden meermalen vastgesteld. Er is nog geen duidelijke relatie tussen terreingesteldheid en de spreiding van deze concentraties aanwijsbaar.

I.P.P., Amsterdam (D. P. Hallewas)

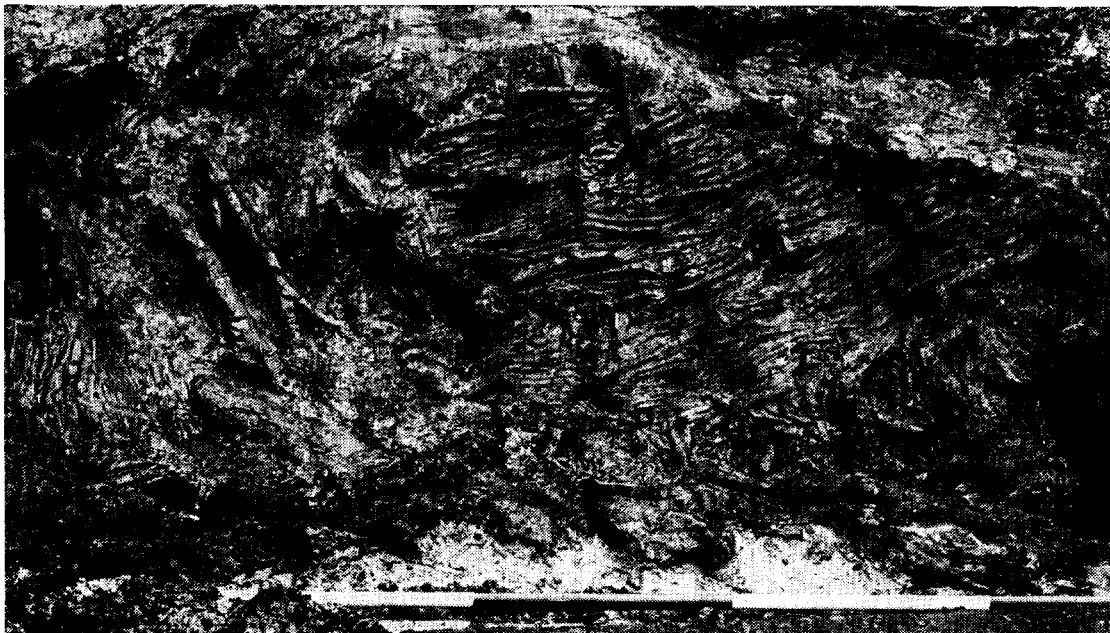
Medemblik

In het oude centrum van Medemblik is nog steeds ruimte om archeologisch onderzoek uit te voeren. In het najaar van 1975 werd de mogelijkheid geboden op verschillende plaatsen opgravingen te verrichten, als vervolg op het onderzoek aan de Oude Haven in 1970 (zie voor resultaten het verslag *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1971, 72-74 en *Berichten R.O.B.* 24, 1974 (ter perse)).

Het onderzoek van 1970 bracht aan het licht dat te Medemblik mogelijk al in de Late Bronstijd maar zeker en definitief sinds de vroege Middeleeuwen mensen woonden op een uitloper van de kreekrug van Abbekerk, tevens zuidoever van een natuurlijk water, ter plaatse van de Oude Haven. Deze voorganger van de Oude Haven is ongetwijfeld de in de 10e eeuw vermelde *Medemelacha* (= Middenleek) waaraan ook Medem-

Afb. 2. No. 1) *Medemelacha*, 2) bewoonde zuidoever van de *Medemelacha*, 3) Meer van Wervershoof deel uitmakend van het vroeg-middeleeuwse *Almere*, 4) oeverzone, 5) kreekrug van Abbekerk, 6) interpretatie onzeker.

Afb. 3. Horden en staketsel uit de Late Bronstijd. I.P.P.-foto 75-555-16.

blik zelf zijn naam ontleent. De bewoonde zuidoever van dit water werd onder druk van de overstromingen sinds de 12de eeuw voortdurend opgehoogd, zodat de langgerekte terpvorm ontstond die thans nog herkenbaar is.

Doel van het in het najaar van 1975 gestarte onderzoek was de aanwezigheid van prehistorische en de verspreiding en aard van de vroeg middeleeuwse bewoning op de zuidoever van de *Medemelacha* alsmede de ontwikkeling tot middeleeuwse stad vast te stellen. Ook de noordoever zou nu onderzocht worden. Daartoe werden ten zuiden van de Oude Haven twee opgravingen verricht *c.* 450 m ten oosten en 50 m ten westen van het opgravingsterrein van 1970 (afb. 2, resp. 3, 2 en 1) en ten noorden van de Oude Haven twee op resp. 550 m ten oosten van en tegenover het opgravingsterrein van 1970 (afb. 2, resp. 4 en 5).

a. LATE BRONSTIJD (R.W.B.)

Van de prehistorische bewoning werden in werkput 2 op een diepte van 2.30 m \pm NAP enkele greppels aangetroffen met daarin enkele scherven van het *Hoogkarspel-Jong* aardewerk. Van groter belang is het restant van een houten constructie met vlechtwerk dat blootgelegd werd in een deel van een der greppels (afb. 3).

Gedeeltelijk in en op een dichtgeraakte grep-

pel werd een „platform” aangetroffen van evenwijdig aan elkaar liggende stammen met hiervoor een \pm 50 cm diepe kuil of put — waarschijnlijk ovaal van vorm (het onderzochte vlak was te klein om dit met zekerheid te kunnen vaststellen) — grootste vastgestelde lengte kuil 2,80 m; grootste breedte 2,20 m.

De put was beschoeid door middel van evenwijdig, in de breederichting van de put neergelegde, gebogen stammen met daarop een vlechtwerk. De verschillende richtingen in de restanten van dit vlechtwerk suggereren een aantal gevlochten matten. Deze horden werden op hun plaats gehouden door vertikaal ingeslagen staketsels. Ook in de vulling van de kuil kwam het eerder genoemde aardewerk te voorschijn.

b. MIDDELEEUWEN (J.C.B.)

Na de Late Bronstijd hield de bewoning ten zuiden van de Oude Haven op. Duidelijke verspoelingsverschijnselen gevolgd door afzettingen van klei en gyttja zijn representatief voor deze periode die tot de vroege Middeleeuwen duurt. Dan wordt de kreekrug opnieuw bewoond, hetgeen op alle onderzoeksplaatsen op de zuidoever vastgesteld is. Vondsten van ruwwandig Mayener aardewerk en Frankisch gladwandig, dubbelconisch aardewerk dateren deze activiteit zeker al in de eerste helft van de 8ste eeuw. Een duidelijk

vroeg-middeleeuws niveau ligt tussen de 0,80 en 1,30 m beneden NAP. Eigenlijke huissporen werden niet aangetroffen zo dicht bij de oever. Mogelijk moeten deze iets zuidelijker gezocht worden en lagen de erven aan het water, want alleen de afwateringsgreppels, water- en afvalputten werden gevonden. Veel van het oorspronkelijke vroeg-middeleeuwse niveau moet door latere middeleeuwse overstromingen verdwenen zijn. Daarop volgde een intensieve ophoging, zichtbaar in dikke ophopingslagen die de de zuidoever van de Oude Haven zijn terpachtige aanzien geven. De ophogingen vonden perceelsgevijs plaats, veelal gescheiden door plaggenwalen of een vlechtwand. Nog steeds lagen de huizen met de achtererven aan het water. Een vijftiental waterputten die in de periode vanaf de vroege Middeleeuwen zijn te dateren en huissporen pas vanaf de late Middeleeuwen werden aangetroffen. Blijkbaar bouwde men, toen een rest van de *Medemelacha* als de Oude Haven bewaard bleef, de huizen aan de havenkant.

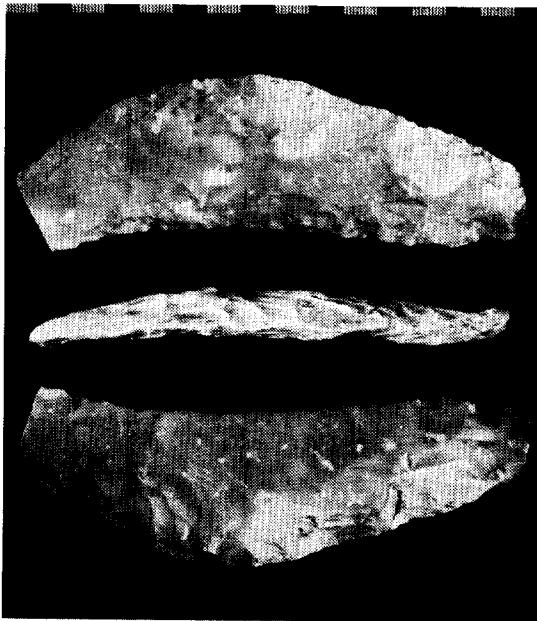
Welke de invloed van de middeleeuwse overstromingen was, tonen ons de opgravingen ten noorden van de Oude Haven. De westelijke opgravingsputten (afb. 2, no. 5) lieten geen spoor van prehistorische activiteit zien. Op de hier zeer kleiige zavelige ondergrond op meer dan 3,60 m beneden NAP bevindt zich een nog meer dan 1 m dik pakket van lagen klei en gyttja welke tot in de vroege Middeleeuwen zijn afgezet. Daarboven is ten gevolge van de eerder genoemde overstromingen alles afgevoerd. Ter hoogte van de oostelijke opgraving (afb. 2, no. 4) was de erosie die blijkbaar van het Almere in het oosten binnendrong nog heviger. Tot 4 m beneden NAP werd alleen zeer humeuze baggerachtige klei met cardiumschelpen daterend van na de 12de eeuwse overstromingen aangetroffen. De bewoning ten noorden van de Oude Haven kan niet voor het eind van de Middeleeuwen zijn aangevangen. Pas in de late Middeleeuwen werd de aangetroffen wierdijk aangelegd in het verdronken land ten noorden van de tot een terp opgehoogde kreekrug, zodat een beschutte haven ontstond. Deze werd ter hoogte van de oostelijke opgraving (afb. 2, no. 4) vervangen door een tweede iets noordelijker. De huidige zeedijk ligt weer 50 m noordelijker. De ruimte tussen deze dijken kon niet eerder dan tegen het einde van de Middeleeuwen bebouwd worden, hetgeen in overeenstemming is met de vondsten uit de ophogingslagen en putten.

I.P.P., Amsterdam
(J. C. Besteman, R. W. Brandt)

Amsterdam, Velserspad

De sikkel die waarschijnlijk afkomstig is van de Zaander Horn (Archeologisch Nieuws, *Bulletin K.N.O.B.*, 74, 1975, p. 159) kan nu worden afgebeeld (afb. 4).

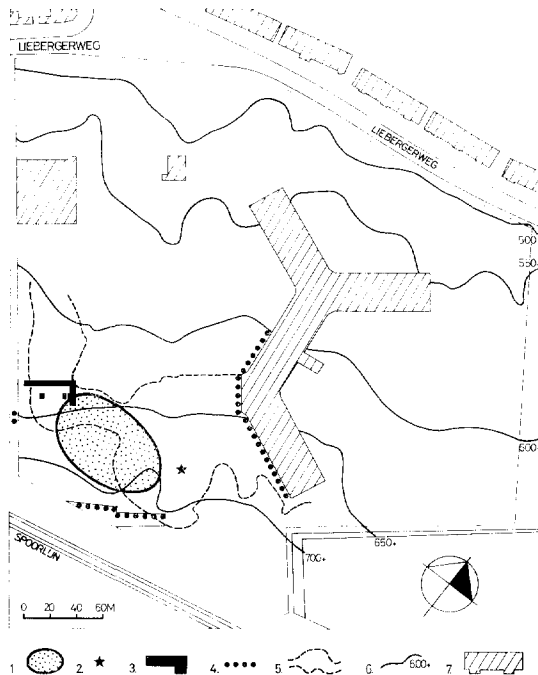
I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker)

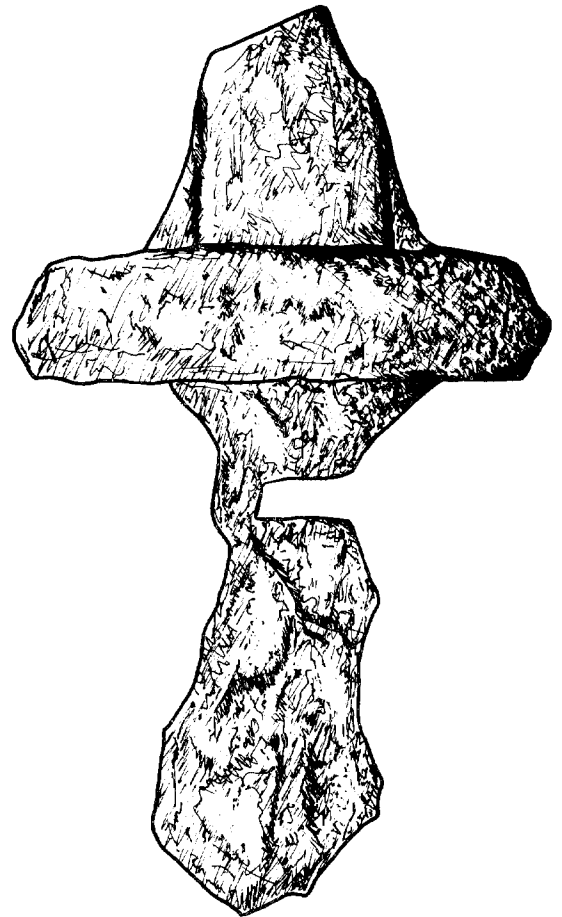
Afb. 4. Vuurstenen sikkel van Amsterdam-Velserspad. I.P.P.-foto's 74-407-25/34.

Hilversum, I.F.F.-terrein

Dat zich op de voormalige Oostereng van Hilversum, op het terrein van International Flavors and Fragrances, voorheen Polak en Schwartz, een vroeg-middeleeuws grafveld uit de 7e en 8e eeuw bevonden heeft, is bekend (coördinaten 32A: 141.575:470.375). Op grond van berichten over vondsten gedaan bij de bouw van de fabriek en egalisatie van het terrein omstreeks 1920 kon de minimale uitbreiding ongeveer worden vastgesteld (Afb. 5, 1): een ellips van 50 × 30 m (J. A. Bakker en J. Ypey, *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken VIII/64*, p. 40-52). Inhumatie zowel als crematie schijnen voorgekomen te zijn. De graven in de gele grond waren in latere eeuwen afgedekt door een dikke laag zwarte enggrond die bij de genoemde bouwwerken deels weer verwijderd was. In 1964 zijn bij de bouw van een ketelhuis twee tweesnijdende zwaarden gevonden. Zij hebben vermoedelijk dicht bij elkaar in de grond gezeten (in hetzelfde inhumatiegraf?). Hun

Afb. 5. Hilversum-I.F.F. Plattegrond van het bouwterrein. 1. minimale uitbreiding vroeg-middeleeuws grafveld (volgens Bakker en Ypey 1963/1964); 2. vindplaats beide zwaarden (1964); 3. opgraving I.P.P. (1974); 4. negatieve waarnemingen (ca. 1920 en 1974); 5. grondverlaging (1975) dieper dan 1 m; 6. hoogtelijnen vóór 1974; 7. bebouwing in 1976. Kaartbasis: Bakker en Ypey 1963/1964, afb. 1 en kaarten van de oude situatie (1 : 500) en de nieuwe (1 : 200) ter beschikking gesteld door de directie van I.F.F. Tekening I.P.P. (A. Visser).

Afb. 6. Hilversum-I.F.F. Het tweede in 1964 gevonden zwaardfragment (lengte 13,8 cm). Naar een tekening van W. J. Manssen (1968). Tekening I.P.P. (J. P. de Wit).

vindplaats lag even buiten de eerder geschetste contour van het grafveld, dat dus wat groter geweest moet zijn (Afb. 5, 2). Het meest complete zwaard uit 1964 is afgebeeld door Bakker en Ypey, *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken IX*, 1967/1968, p. 85). Van de andere zwaardrest uit dat jaar, in particulier bezit, wordt hierbij een afbeelding gegeven (Afb. 6). Het aantal uit dit grafveld bekende tweesnijdende zwaarden is hiermee tot drie gestegen.

Begin 1974 berichtte mevrouw drs. M. Adink-Samplonius, archeoloog van Hilversum, aan het I.P.P. dat I.F.F. weldra met een complete vervanging van de fabriek door kantoorgebouwen

zou beginnen, ook ter plaatse van het restant van het grafveld. Dit leek de afdeling Middel-eeuwse Archeologie van het I.P.P. een goede kans om aanvullende informatie te verzamelen en met toestemming van de directie van I.F.F. zijn in 1974 enige bouwputten geobserveerd. In november is onder leiding van D. P. Hallewas een 22 m lange proefsleuf gegraven op het enige toen daarvoor beschikbare terrein. Noch in de bouwputten, noch in de proefsleuf is één graf aangetroffen, wat in overeenstemming is met het feit dat bouwputten en proefsleuf buiten de veronderstelde uitbreiding van het grafveld lagen (Afb. 5, 3).

In 1975 zijn de bestaande gebouwen ter plaatse

van het grafveld gesloopt. Daar hier geen nieuwe gebouwen geplaatst zouden worden doch slechts parkeerplaatsen en een plantsoen aangelegd zouden worden, is verondersteld dat daarbij de resten van het grafveld zonder verdere schade in de grond zouden blijven zitten, en is het doen van de waarnemingen gestaakt. Dit nu blijkt een be-treuwenswaardige vergissing geweest te zijn.

De tuinarchitect heeft een aanzienlijk reliëf aangebracht in het plantsoen en hetgeen mis-schien nog resteerde van het grafveld is nu gro-tendeels definitief verdwenen bij de aanleg van een uitgediepte parkeerplaats (Afb. 5, 5). Be-richten over gedane vondsten hebben ons niet bereikt, wat weinig zegt.

De plaatsnaam „Hilversum” wordt in 1305 voor het eerst vermeld, maar is, evenals „Blari-cum”, volgens D. P. Blok ontstaan in de 6e-9e eeuw (Bakker en Ypey 1963/64, p. 58). Op-gravingen in de Hervormde kerk aan de Kerk-brink te Hilversum leverden geen oudere sporen op dan die van een St. Vituskapel uit het laatste kwart van de 13e eeuw of iets later (H. Hal-bertsma, *Bulletin K.N.O.B.* 73, 1974, p. 36-37). H. J. Keuning reconstrueerde de kern van Hil-versum in 1300 rond de Kerkbrink (*Atlas van Nederland*, 1963-....., Blad IX-3). Alleen op-gravingen zouden uit kunnen wijzen of het aller-oudste Hilversum niet bijvoorbeeld iets oostelijker gezocht moet worden in verband met de ligging der Brinken *aan de rand* (on the brink) van de oudste dorpsgedeelten (H. T. Waterbolk, *Ar-cheologie en Historie*, 1973, p. 429-439).

De afstand van het I.F.F.-grafveldje naar de Kerkbrink is 1300 m, die van de Kerkbrink naar het vroeg-middeleeuwse graf(veldje?) bij de Erfgooiersstraat 2500 m. In dit laatste geval lijkt de afstand te groot om aan een bij het oudste Hilversum horende begraafplaats te denken — veeleer betreft het die van een nu verlaten neder-zetting op de Aardjesberg, op slechts 750 m afstand, ook al zijn daar nog geen scherven ge-vonden uit de 6e eeuw (waaruit het graf dateert) en kent men er nog slechts 7e-8e eeuwse scherven van (Bakker en Ypey 1963/64, p. 52-53). Tegen de veronderstelling dat het I.F.F.-grafveld het eer-ste grafveld der oudste Hilversummers is verzet zich de afstand niet — maar ook hier zouden slechts eventuele nieuwe vondsten kunnen leren of zich niet méér woonkernen met hun graf-veldjes binnen de huidige bebouwde kom van Hilversum bevonden hebben.

Een slotopmerking: In het Gooi en elders op de zandgronden moet oorspronkelijk aan vroeg-

middeleeuwse grafvelden een veelvoud aanwezig geweest zijn van het aantal dat nu bekend is. In het Gooi kan men, behalve Hilversum-IFF en Hilversum-Erfgooiersstraat en het bijna zeker door de zee vernietigde grafveld bij (Oud) Naar-den, ook de aanwezigheid van zo'n grafveld op grond van Blok's toponymische dateringen ver-moeden te Blaricum. Mogelijk, maar niet nood-zakelijk, ook te Huizen, Laren en Oud Bussum (Bakker en Ypey 1963/64, p. 58). Bovendien zouden er meer nederzettingen dan alleen die op de Aardjesberg verdwenen kunnen zijn. Wie ontdekt ze bij het vele graafwerk dat allerwegen plaats vindt?

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker en D. P. Halle-was)

Nieuwburg, Oudorp, gem. Alkmaar

In het najaar van 1971 is door de R.O.B. onder de wetenschappelijke leiding van dr. J. G. N. Renaud een archeologisch onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het grafelijk kasteel Nieuw-burg bij Oudorp. (Voor opgravingsverslag zie J. G. N. Renaud in *Alkmaars Jaarboekje*, 7 (1971), 50-66). Een uitvoerig rapport over het vondstenmateriaal door H. J. Janssen is in voor-bereiding). Deze opgraving was noodzakelijk geworden door bebouwingsplannen van de ge-meente Alkmaar van het terrein. De bestemming van het terrein is inmiddels echter gewijzigd en thans ligt het in de bedoeling de fundamenten van de Nieuwburg en van het zeer dichtbij ge-legen eveneens grafelijk kasteel Middelburg te consolideren en op te nemen in een recreatiepark voor Alkmaar-Noord, waarbij ook de grachten opnieuw zullen worden uitgegraven.

Als voorbereiding op deze werkzaamheden is het met medewerking van dr. J. G. N. Renaud mogelijk geweest van 29 september-14 oktober 1975 een kort naonderzoek in te stellen in de grachten van het kasteel, waar bij de op-graving in 1971 door tijdgebrek en te slechte weersomstandigheden niet meer voldoende aan-dacht aan kon worden besteed.

Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door de gemeente Alkmaar, die drie arbeiders en alle noodzakelijke technische faciliteiten ter beschik-king stelde, de A.W.N.-afdeling Alkmaar en de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Weten-schappelijk Onderzoek (Z.W.O.), die in het kader van een onderzoek naar de chronologie van het middeleeuwse aardewerk, de medewerking van de tweede ondergetekende mogelijk maakte.

Dit aanvullende onderzoek had twee hoofd-

doelen: 1. Het verkrijgen van een beter inzicht in de structuur van het grachtenstelsel en de ondergrond. 2. Een nadere bestudering van de eventuele stratigrafie van de gracht en het verzamelen van zoveel mogelijk stratigrafisch bepaald materiaal. Hiertoe werd a) ten zuiden van de voorburcht een ruim 50 m lang profiel aangelegd en b) het zuidelijk gedeelte van de binnengracht ten oosten van de hoofdburcht zeer minutieus onderzocht. Bij deze werkzaamheden werd zeer veel hinder ondervonden van de hoge grondwaterstand.

De voorlopige resultaten van dit onderzoek kunnen als volgt worden samengevat.

De ondergrond van het kasteel bestaat uit blauwgrijs zand, dat ten zuiden van de voorburcht op een diepte van 1,35-NAP en ten oosten van de hoofdburcht op 1,70-NAP werd aangetroffen. Op dit zand bevindt zich op beide plaatsen een 10 tot 20 cm dikke laag zeer vette klevende blauwe klei, waarop incidenteel een 10 tot 15 cm dik vegetatielaagje aanwezig is. Onder de hoofdburcht van het kasteel rust op de blauwe klei een 30-50 cm dik pakket grijs-wit zand, waarin zeer vele schelpen voorkomen.

De oudste sporen van menselijke activiteit bevinden zich ter plaatse van de hoofdburcht in dit schelprijke zand, waarin tot een gemiddelde diepte van 1,20-NAP de onderste stenen van het fundament zijn gevlijd en waar doorheen de insteek van de gracht duidelijk waarneembaar is.

Dit zand werd ten zuiden van de voorburcht niet waargenomen. Inplaats daarvan bevond zich hier een dikke, blauwgrijze, aan de bovenzijde licht met fijn puin verontreinigde kleilaag, die aan de onderzijde vele roestplekken vertoonde. De grachten van de voorburcht waren vanaf deze kleilaag ingestoken. Waarschijnlijk gaat het bij deze laag om pikklei. Het maaiveld van het huidige weiland bevindt zich op *c.* 0,70-NAP.

In geologisch opzicht is de situering van de Nieuwburg interessant, omdat volgens de bodemkaart het complex gelegen is op een pikkleidek juist even ten oosten van de strandwal van St.-Pancras. De historische overlevering in de vorm van een mededeling van de over het algemeen zeer betrouwbare tijdgenoot Melis Stoke (ed. Brill, Utrecht 1885, I, 235-236), vermeldt echter expliciet dat de Nieuwburg omstreeks 1287 gebouwd is „...bi Vronen op de harde gheest”. De tot nu toe beschikbare archeologische gegevens lijken voor de voorburcht de bodemkaart in het gelijk te stellen, maar geven voor de

hoofdburcht, zoals hierboven uiteengezet, een afwijkend beeld. Grondboringen in de naaste omgeving van het kasteelcomplex zullen hier nadere informatie moeten verschaffen.

Eveneens gecompliceerd is de kwestie van de datering. Geconstateerd werd, dat het schelprijke zand, waarin de fundamente van de hoofdburcht gelegd zijn, tot op 20-30 cm onder de muur verontreinigd is met fijn puin, speciebrokjes, en plakjes klei, zodat in elk geval het bovenste gedeelte van dit zand opgebracht zal zijn. Tussen dit fijne puin bevond zich op *c.* 20 cm onder de muur een blanke steengoed Siegburgscherf. Hoewel de datering van het vroegste blanke steengoed sinds kort weer een omstreden zaak is, lijkt een vroegste datering in het eerste kwart van de 14de eeuw voor dit aardewerk voorlopig aanvaardbaarder dan Stoke's stichtingsdatum *c.* 1287. In dit geval is het echter onmogelijk, dat de in 1971 opgegraven fundamente de Nieuwburg van 1287 representeren. De mogelijkheid, dat een eventuele oudere fase van het kasteel zich op een andere plaats heeft bevonden of dat men het kasteel in het begin van de 14de eeuw met gebruikmaking van de oude fundamente op dezelfde plaats opnieuw heeft opgebouwd, blijft dan ook bestaan. Enkele waargenomen verschijnselen in de profielen tegen het muurwerk van de hoofdburcht sluiten deze laatste mogelijkheid niet bij voorbaat uit (vgl. ook J. G. N. Renaud *op. cit.* 1971, 56).

Duidelijk kon worden vastgesteld, dat het grachtenstelsel, bestaande uit een dubbele gracht, gescheiden door een wal, dat in 1971 werd geconstateerd, zich ook voortzette rond de voorburcht. De breedte van de buitengracht bedroeg hier *c.* 7 m, die van de binnengracht *c.* 14 m. De grachten waren zeer ondiep en juist even ingegraven in het onderste blauwe zand.

In de zuidelijke helft van de oostgracht rond de hoofdburcht werden op 1,50 m uit elkaar een viertal profielen aangelegd, waarna de tussenliggende grond laag voor laag werd verwijderd en alle vondsten systematisch geregistreerd.

Tegen de muur bevond zich een talud van *c.* 2 m. Het middeleeuwse niveau op dit talud kon, dankzij de rigoureuze uitbraak van het muurwerk tot op de onderste twee stenen, niet meer vastgesteld worden. Wel was verder van de muur verwijderd een duidelijk gelaagd middeleeuws pakket nog aanwezig op de binnenzijde van de helling van de gracht. Naar het midden van de gracht werd dit pakket onduidelijker om tenslotte geheel te verdwijnen. Het pakket was samen-

Afb. 7. Heerlen, Romeinse pottenbakkersoven, 2de eeuw n. Chr. (Foto Gem. Oudh. Dienst, Heerlen).

gesteld uit afwisselend laagjes schoon zand en organisch afval, afgedekt door een puinlaagje met brandsporen. Een groot aantal vondsten, vooral bestaande uit aardewerk en houten gebruiksvoorwerpen kon worden geborgen. Een nadere uitwerking van dit vondstenmateriaal zal moeten uitwijzen op deze partiele stratigrafie een chronologische betekenis heeft. Een voorlopige indruk van dit materiaal wijst in hoofdzaak naar de late 14de eeuw. De vulling van het diepste gedeelte van de gracht bestond uit een vrijwel vondstenloze, beerputachtige zwarte kleilaag. Het totale lagenpakket van de gracht werd afgedekt door een massieve puin- en specielaag, die is gedeponerd tijdens de afbraak van het kasteel in de 16de eeuw.

Het plan bestaat het grachtonderzoek in 1976 voort te zetten, vóórdat in verband met de consolidatie van de fundamenten tot uitbaggering van de grachten zal moeten worden overgegaan.

E. H. P. Cordfunke, H. L. Janssen

LIMBURG

Heerlen

Bij grondwerkzaamheden voor het bouwen van

flats aan de Akerstraat-Putgraaf te Heerlen werden op 19 april 1976 door J. K. Gielen, medewerker verbonden aan de Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst, een pottenbakkersoven en twee afvalkuilen ontdekt. In dit gedeelte van Coriovallum zijn vroeger reeds meer vondsten gedaan die verband houden met aardewerkindustrie; men zie voor een samenvatting daarvan Jos Gielen, „Het pottenbakkersbedrijf van Lucius aan de Putgraaf te Heerlen”, *Het Land van Herle*, 1971, 84-91 en *idem*, „Een merkwaardige romeinse pottenbakkersoven en zijn omgeving”, *Het Land van Herle*, 1971, 140-147. Het is opmerkelijk dat bijna de helft van de Romeinse pottenbakkersovens van Coriovallum in dit gebied gelegen zijn. Wellicht een pottenbakkerswijk.

De oven (Afb. 7) behoort tot het staande type en heeft als maximale afmetingen $2,30 \times 1,50$ m. In de rechterhelft waren over een lengte van 60 cm sporen van vergraving zichtbaar. Aan de hand van het materiaal kan de datering in het midden van de tweede eeuw gesteld worden.

Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst Heerlen (J. T. J. Jamar)

De GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST UTRECHT zoekt voor haar prentenverzameling een
CONSERVATOR (mnl./vrl.)

die belast is, in teamverband, met de zorg voor catalogisering van de collectie, het aankoopbeleid en onderhoud, het verstrekken van schriftelijke en mondelinge informatie en het inrichten van tentoonstellingen.

Wij denken voor deze functie aan de volgende eisen:

Bij voorkeur voltooide academische opleiding m.n. kunstgeschiedenis of geschiedenis. Kennis van de bouwkunst en de opzet van een prent-verzameling strekt tot aanbeveling. Goede contactuele eigenschappen. Gedegen organisatorische capaciteiten.

De kandidaat zal maximaal als referendaris a aangesteld worden, afhankelijk van opleiding en ervaring. Salaris overeenkomstig deze rang tot ± f 2.700,— per maand.

Deze vacature omvat een parttime-betrekking voor 24 uur per week. Uitbreiding tot volledige baan, 40 uur, is niet uitgesloten.

De gemeentelijke rechtspositieregeling is van toepassing.

Sollicitaties, onder bijvoeging van referenties, binnen 14 dagen na verschijnen van dit blad te richten aan de heer Dr. J. E. A. L. Struick, gemeentearchivaris, Alex. Numankade 199, Utrecht.
